

**ՀՀ ԳԱԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Ռիմա Գազիկի Մխիթարյան

**Իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի ձևավորման և
զարգացման հիմնախնդիրները
(պատմատեսական վերլուծություն)**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

**ԺԲ.00.01- «Պետության և իրավունքի տեսություն և պատմություն,
պետական և իրավական ուսմունքների պատմություն»
մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար**

**Գիտական ղեկավար՝
իրավաբանական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Գ.Հ. Սաֆարյան**

Երևան - 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
--------------------------	----------

ԳԼՈՒԽ 1

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ, ԷՌԻԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1. Իրավաբանական սոցիոլոգիայի առաջացման պատմական և գաղափարական նախադրյալները.....	12
1.2. Իրավաբանական սոցիոլոգիայի էությունը և առանձնահատկությունները.....	22

ԳԼՈՒԽ 2

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

2.1 Ավստրոգերմանական սոցիոլոգիական իրավագիտության առանձնահատկությունները.....	26
2.2 Իրավաբանական սոցիոլոգիայի ֆրանսիական դպրոցի ձևավորումը և զարգացումը.....	57
2.3 Իրավունքի սոցիոլոգիայի դպրոցի ձևավորումը և զարգացումը ԱՄՆ-ում.....	84

ԳԼՈՒԽ 3

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԸ

3.1 Իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածությունը.....	99
3.2 Իրավունքի գործողության սոցիալական կառուցակարգը.....	134

ԱՄՓՈՓՈՒՄ.....	154
----------------------	------------

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	159
---	------------

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի հետազոտության արդիականությունը. Մեզանում ժողովրդավարական սկզբունքների հիման վրա ձևավորվող իրավունքի համակարգի առումով նշանակալի դերակատարում ունի իրավահասկացության տիպը: Իրավահասկացության տիպը հսկայական ազդեցություն ունի թե՛ իրավաստեղծ ոլորտում և թե՛ իրավակիրառ պրակտիկայում: Այս հիմնահարցն ավելի սրությամբ է երևան եկել արդի դարաշրջանում տարբեր իրավական ընտանիքների (համակարգերի) մերձեցման և փոխներգործության գործընթացների համատեքստում: Իրավական համակարգերի մերձեցումը և փոխներգործությունը ժամանակաշրջանի օբյեկտիվ գործընթացներից մեկն է, որը պայմանավորված է տնտեսական, քաղաքական, իրավական գլոբալացման, պետությունների առավել սերտ փոխներգործության, տնտեսական և այլ ոլորտներում առավել փոխհամագործակցության գործոններով: Այս առումով, իրավունքի հասկացության տիպերը, մասնավորապես՝ պատմության փորձությանը դիմացածները, այդ թվում իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը, ունեն իրենց անելիքները՝ հասարակական զարգացման արդի փուլում: Իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը ձևավորվելով և զարգանալով XIX-XXI դարերում, արդեն իսկ նշանակալի դեր է խաղացել հասարակական հարաբերությունների արդյունավետ կարգավորման, արդարադատության արդյունավետության բարձրացման, պետական իշխանության սահմանափակման, մարդու իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության, ինչպես նաև քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և սոցիալ - իրավական պետության կայացման հարցերում:

Բացի դրանից, իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը նպաստել է իրավունքի ավելի խորը հասկացության ընկալմանը, որ իրավաստեղծ գործունեությունն ամենևին էլ պետության բացարձակ մենաշնորհը չէ, որ իրավաստեղծ սուբյեկտների շրջանակը ավելի լայն է, որ պետությունն ինքը ևս պարտավոր է ճանաճել այլ սուբյեկտների նորմաստեղծ գործունեության արդյունքով ձևավորված նորմերը՝ դատական նախադեպը, կորպորատիվ նորմերը և այլն:

Այս առումով, մեզանում օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է առաջացել գիտականորեն իմաստավորել իրավահասկացության հիմնական տիպերի,

մասնավորապես՝ իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի էությունը, առանձնահատկությունները, կուտակված փորձը, դրական և խոցելի կողմերը՝ նպատակ հետապնդելով զարգացնել մեր պատկերացումները իրավունքի էության և հասարակական առաջընթացում նրա դերակատարության մասին: Այս բոլորը հնարավորություն կընձեռի ավելի կատարելագործել ազգային իրավունքի համակարգը, բարելավել իրավակիրառ և դատական պրակտիկան, առավել արդյունավետ դարձնել մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ներպետական կառուցակարգը:

Վերոնշյալով է պայմանավորված թեմայի ընտրությունը և հետազոտության արդիականությունը:

Թեմայի գիտական մշակվածության աստիճանը. Հայրենական իրավագիտությունում քննարկվող թեման ուսումնասիրվել է միայն դասագրքերի սահմանումներում¹: ԱՊՀ շրջանակներում այն քիչ թե շատ ուսումնասիրված է ռուսական իրավագիտության մեջ², իսկ նախկին խորհրդային իրավագիտությունում այն ուսումնասիրվել է բացառապես, այսպես կոչված, դասակարգային շահերի տեսանկյունից և բուրժուական իրավագիտությանն արժանի հակահարված հասցնելու մտայնությամբ:³ Սույն հետազոտությունը համեստ ներդրում է հայրենական իրավագիտության մեջ այս բացը մասամբ լրացնելու ուղղությամբ:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները. Ատենախոսական աշխատանքի հիմնական նպատակն է բացահայտել իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի էությունը, նրա առանձնահատկությունը և գործնական նշանակությունը՝ իրավունքի համակարգի կատարելագործման ու իրավակիրառ պրակտիկայի բարելավման համար: Հետամուտ լինելով այդ նպատակին, հեղինակը փորձել է լուծել հետևյալ խնդիրները՝

¹ Տե՛ս Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ: Գիտ. խմբ.՝ **Ա.Ղամբարյան, Մ.**

Մուրադյան: Երևան, 2014, էջ 243-246:

² Տե՛ս Социология права. Курс лекций. Том 1. Отв. ред. **М.Н. Марченко.** М., 2015; Социология права, Курс лекций. Том 2, Отв. ред. **М.Н. Марченко М., 2015; Гревцов Ю. И.** Социология права. СПб., 2001; Лапаева В. В. Социология права. М., 2008; **Сырых В. М.** Социология права. М., 2001; Варданянц Г. К. Социологическая теория права. М., 2007; **Жоль К. К.** Философия и социология права. М., 2005; **Бочинин В.А.** История философии и социологии права. СПб., 2001; **Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П.** Современная социология права. М., 1995.

³ Տե՛ս **Баботов С.В.** Буржуазная социология права. М., 1978; **Туманов В.А.** Буржуазная правовая идеология. К. критике учений о праве. М., 1971.

✓ վերլուծել սոցիոլոգիական իրավագիտության առաջացման և զարգացման պատմական, փիլիսոփայական և գաղափարական ակունքները,

✓ բացահայտել սոցիոլոգիական իրավագիտության էությունը և առանձնահատկությունները,

✓ ներկայացնել սոցիոլոգիական իրավագիտության երկու հիմնական դպրոցների՝ եվրոպական և ամերիկյան բովանդակությունը, դրանց ընդհանրությունները, տարբերությունները, և դրանց դերը եվրոպական և ամերիկյան իրավակիրառ պրակտիկայում,

✓ պարզաբանել սոցիոլոգիական իրավագիտության, որպես արդի դարաշրջանի հիմնական իրավահասկացության տիպերից մեկի դերն ու նշանակությունը իրավունքի համակարգի կատարելագործման և իրավակիրառ պրակտիկայի բարելավման խնդրում,

✓ բացահայտել իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածությունը և իրավունքի գործողության սոցիալական կառուցակարգերի էությունը:

Հետազոտության գիտական նորույթը. Ատենախոսական աշխատանքի գիտական նորույթը նրանում է, որ հայրենական իրավագիտության մեջ առաջին անգամ գիտական ուսումնասիրության առարկան է ժամանակակից իրավահասկացության հիմնական տիպերից մեկը՝ իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը, որը նշանակալի ազդեցություն է ունեցել զարգացած իրավական համակարգերի (ամերիկյան և արևմտաեվրոպական) ձևավորման ու զարգացման, իրավակիրառ և դատական պրակտիկայի կատարելագործման հարցերում: Բացի դրանից, աշխատանքում բացահայտել են սոցիոլոգիական իրավագիտության էությունը, առանձնահատկությունները, դրական արժանիքները և խոցելի կողմերը, ինչպես նաև աշխատանքում համակողմանի վերլուծության են ենթարկվել իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածությունը իրավունքի գործողության սոցիալական կառուցակարգի էությունը, ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական և իրավաքաղաքական զարգացումների համատեքստում:

Պաշտպանության ներկայացվող հիմնական դրույթներն են՝

1. Իրավունքը ոչ միայն պետության իրավաստեղծ գործունեության մենաշնորհն է և դրա արդյունք հանդիսացող նորմատիվ նորմերը, այլև տարբեր ինստիտուցիոնալ համակարգի կողմից ձևավորված վարքագծի կանոնների հանրագումարն է:

2. Իրավունքի աղբյուրների համակարգում իրենց ուրույն դերակատարումն ունեն դատական և վարչական ազատ հայեցողության արդյունքում մշակվող նորմերը, որոնք ձեռք բերելով նախադեպային նշանակություն, ոչ միայն լրացնում են օրենսդրական բացերը և համահարթում իրավական հակասությունները պարզաբանում իրավական անորոշությունները, այլև հանդիսանում են սոցիալական զարգացման խթանիչներ:

3. Սոցիոլոգիական իրավագիտության համաձայն իրավական զարգացման ձգողության կենտրոնն ընկած է ոչ թե օրենսդրության, ոչ թե իրավական գիտության, այլ թե դատական որոշումների և բուն հասարակության մեջ: Հենց մարդկային ասոցիացիաների ներքին կարգն է որոշում մարդկանց ճակատագրերը, այլ ոչ իրավաբանական սահմանումները: Սոցիալական երևույթների բացատրությունը պետք է փնտրել ոչ թե իրավաբանական կառուցվածքների մեջ, այլ ածանցելով գիտական մտքի հիմնական դրույթները օբյեկտիվ փաստերից:

4. Համապատասխանաբար մարդիկ դիտում են իրենց իրավունքները որպես հենց մարդկանց հարաբերություններ, այլ ոչ դրանք կարգավորող իրավաբանական դրույթներից բխող ինչ - որ բան: Այսպես, պետության գոյությունը նախորդում է սահմանադրության ընդունմանը, ընտանիքը նախորդում է ընտանեկան իրավունքին, տիրապետումը նախորդում է սեփականության իրավունքին, պայմանագիրը նախորդում է պայմանագրային իրավունքին, ունեցվածքի ժառանգավորումը նախորդում է ժառանգական իրավունքին և այլն: Մարդկային ասոցիացիաների (համակեցությունների) ներքին կարգը ժամանակագրական իմաստով ոչ միայն նախորդում է իրավաբանական դրույթներին, այլև ինքնին ներկայացնում է իրավունքի բազիսային ձևը, որից էլ բխում են իրավաբանական կոնկրետ դրույթները:

5. «Իրավունք» հասկացության ներքո ընկալվում է իրավաբանական գործողությունները, իրավաբանական պրակտիկան և այլն: Հետևաբար, իրավունքը՝ ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց իրավահարաբերությունների սուբյեկտների

իրական վարքագիծն է: Այստեղից էլ այս դոկտրինի այլ անվանումը՝ «կենդանի իրավունքի» տեսություն կամ հայեցակարգ: Այս «կենդանի իրավունքին», ամենից առաջ ձևավորվում է դատավորների և վարչարարների իրավաստեղծ գործունեության արդյունքում, որոնք իրենց իրավաբանական ուժով ոչ միայն չեն զիջում օրենքին և այլ նորմատիվ ակտերին, այլև լրացնում և որոշակիություն են մտցնում դրանց մեջ և արդյունավետ են դարձնում իրավակարգավորումը և դատական ու վարչական պրակտիկան:

6. Սոցիոլոգիական իրավագիտության նշանակալի ձեռքբերումներից է այն, որ իրավահարաբերության սուբյեկտներին կողմնորոշում է դեպի իրավունքի փաստացի իրականացմանը, հիմնավորում է պետական իշխանության սահմանափակումը, ապակենտրոնացված կառավարումը, ինչպես նաև հիմնավորում է հասարակական հարաբերությունների՝ որպես իրավունքի բովանդակություն՝ իրավունքի ձևի (աղբյուրի) նկատմամբ:

7. Ըստ իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչների, իրավունքի աղբյուրների համակարգում (ինչպես պետական իշխանության համակարգում) նույնպես պետք է գոյություն ունենա հավասարակշռում՝ սովորույթի, օրենքի և դատական նախադեպի միջև, քանզի «կենդանի իրավունքը» նշված «եռամիության» արտաքին դրսևորում է, որը համապատասխանորեն սահմանվում է յուրաքանչյուր սոցիալական ինստիտուտի (հասարակության, պետության՝ հանձինս օրենսդրի և դատարանի (դատավորի) կողմից: Այն գտնվում է անընդհատ փոփոխության, հարաշարժության և զարգացման մեջ:

8. Սոցիոլոգիական իրավագիտության հիմնարար դրույթները հստակորեն արտահայտում են ժամանակակից սոցիալական և իրավական (իսկ ավելի ճիշտ՝ սոցիալ-իրավական) պետության էությունը, որում բոլոր իրավաստեղծ սուբյեկտների՝ պետության, հասարակության միությունների և միավորումների, դատավորների, կողմից ստեղծված նորմերը պարտադիր են և՛ պետության, և՛ նրա քաղաքացիների համար՝ հանուն համընդհանուր բարօրության:

9. Իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածության ժամանակակից հայեցակարգի շրջանակներում կարևոր դեր է խաղում իրավակազմիկ շահի տեսությունը:

Իրավակազմիկ շահը տարբեր սոցիալական շահերի այնպիսի համաձայնեցման արդյունք է, երբ մի սուբյեկտների ազատության իրագործումը չի խոչընդոտում մյուս սուբյեկտների նույնչափ ազատությանը: Հենց այդպիսին է, ըստ էության, ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխում ամրագրված մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների համակարգի էությունն ու բովանդակությունը:

10. Իրավակազմիչ շահը հասարակական կյանքը կարգավորվող ոլորտի բոլոր սուբյեկտների ընդհանուր կարծիքի արտահայտման վերացական-իրավական ձևն է: Այստեղ կարևոր է նկատի ունենալ, որ տվյալ դեպքում խոսքն այնպիսի ընդհանուր շահի մասին է, որի շրջանակներում սոցիալական կյանքի սուբյեկտների տարբեր (անձնական, խմբային, կոլեկտիվ և այլ) շահերը հաշվի են առնվում ու համաձայնեցվում են բոլորի համար արդար ընդհանուր-իրավական դիրքորոշման սահմաններում: Դա ամենևին էլ սոցիալիստական հասարակության կոլեկտիվիստական և հակաանհատական այն «ընդհանուր շահը» չէ, որը մարդկանցից օտարված «ամբողջի գերագույն շահ»-ի տեսքով հակադրվում էր հասարակության անդամների իրական շահերին և ճնշում էր դրանք: Ընդհանուր շահի նման տոտալիտար և, ըստ էության, հակաիրավական ընկալումը, ցավոք սրտի մինչև այժմ էլ բավականին արմատավորված է մեր հասարակության իրավագիտակցության մեջ:

11. Իրավակազմիչ շահերի բացահայտման ու բնութագրման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել քաղաքացիական հասարակության՝ որպես տարբեր խավերի շահերի փոխհամաձայնության, փոխզիջման և փոխգործակցության արդյունքի հիման վրա ձևավորված ինստիտուտի սոցիալ-տնտեսական և իրավական դրությունը: Քաղաքացիական հասարակության մեջ գոյատևող բազմապիսի և բազմազան շահերը արտահայտվում են որպես օրինական պահանջներ՝ ուղղված պետական մարմիններին և հաստատություններին՝ բավարարելու համար: Իրավունքի սոցիոլոգիայի տեսանկյունից՝ քաղաքացիական հասարակության շահերը կարող են արտացոլվել իրավական ձևերով՝ հռչակագրով, հայտարարություններով, համաձայնագրերով և այլն:

12. Սոցիալապես պայմանավորված իրավական համարժեք որոշման՝ այսինքն

իրավական հավասարության սկզբունքի հիման վրա սոցիալական համաձայնեցված շահերի հաշվառումով որոշման մշակումը ստեղծագործական բարդ գործընթաց է, որով հիմնավորվում է իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածությունը: Դրա նպատակն է ապահովել տվյալ պահին առավելագույն հնարավորությունը, իրագործել իրավական հավասարության սկզբունքը՝ հաշվի առնելով սոցիալական համատեքստը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է կատարել բարդ վերլուծական աշխատանք՝ կապված կարգավորվող հարաբերությունների վրա ներազդող գործոնների գնահատման հետ, և գտնել իրավական այնպիսի համարժեք որոշում, որը նվազագույնի կհասցնի այն գործոնները, որոնք առավելագույն չափով խեղաթյուրում են հավասարության հարաբերությունները սուբյեկտների կողմից իրենց իրավունքների իրագործման ոլորտում: Այս առումով իրավունքը սոցիալական հարաբերությունների այնպիսի կարգավորիչ է, որը կապակցում ու համաձայնեցնում է միմիանց հետ սոցիալական այլ կարգավորիչների նպատակներն ու ձևերը, թույլ չտալով հասարակական կյանքի որևէ առանձին ոլորտի կարգավորումը իրականացնել ի վնաս սոցիալական ամբողջի կամ հասարակական հարաբերությունների մյուս ոլորտների, ինչպես նաև ապահովում է հասարակական հարաբերությունների համակարգային հավասարակշռությունն ու կայունությունը: Այս առումով կարելի է ասել, որ իրավական վերահսկումը հանդիսանում է սոցիալական վերահսկման ողջ համակարգի կառուցվածքային տարրերի ինտեգրման գործոն:

13. Իրավունքի՝ որպես սոցիալական վերահսկման միջոցի արդյունավետությունը կախված է, առաջին հերթին, հենց իրավական կարգավորիչների որակից. կարգավորվող հարաբերությունների էությանը իրավական նորմերի համարժեքությունից, իրավակազմիչ շահերը արտահայտելու նրանց ունակությունից, նյութական նորմերի դատավարական երաշխիքներով և կոնֆլիկտները ինստիտուցիոնալ ձևերով լուծման ապահովվածությունից, իրավակիրառ գործունեության արդյունավետությունից և այլն: Սոցիալական վերահսկման համակարգում իրավունքի գործունեության մյուս կարևորագույն գործոններն են՝ հասարակության իրավական մշակութային մակարդակը, հասարակության կողմից իրավունքի միջոցով պաշտպանվող արժեքահամակարգը, իրավունքի սոցիալական

վարկանիշը, իրավակարգավորումների արդյունավետությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքները. Ատենախոսության շրջանակում հետազոտությունները կատարվել են համընդհանուր (փիլիսոփայական, աշխարհայացքային մոտեցումներ), համագիտական (վերլուծություն, սինթեզ, համակարգային և ֆունկցիոնալ մոտեցումներ), ինչպես նաև կոնկրետ (համեմատական իրավական, ձևական-իրավաբանական վերլուծության) մեթոդներով:

Աշխատանքի համար որպես **տեսական բազա** են ծառայել հայրենական և ռուս գիտնականներ՝ Գ.Բ. Դանիելյանի, Ա.Շ. Հարությունյանի, Գ.Գ. Հարությունյանի, Գ.Հ. Սաֆարյանի, Հ.Մ. Ստեփանյանի, Ս.Ս. Ալեքսենի, Է. Աներսի, Վ.Կ. Բաբազևի, Ա. Բաբակի, Մ.Ի. Բայտինի, Վ.Մ. Բարանովի, Ժ.Լ. Բերժեղի, Գ. Բերմանի, Ա.Բ. Վենեգրովի, Յու.Ի. Գրեցովի, Ս.Վ. Բոբոտովի, Վ.Գ. Գրաֆսկու, Ս.Ա. Դենիսովի, Կ.Կ. Ժոլի, Ի.Ի. Կալինի, Ի.Յու. Կոզլիխինի, Դ.Ա. Կերիմովի, Վ.Ն. Կուդրյավցովի, Վ.Պ. Կազիմիրչակի, Վ.Վ. Լապաևայի, Վ.Վ. Լազարևի, Վ.Պ. Մալախովի, Գ.Վ. Մալցևի, Մ.Ն. Մարչենկոյի, Ս.Վ. Մոխսնի, Վ.Ս. Ներսեսյանցի, Ա.Վ. Պոլյակովի, Լ.Ի. Սպիրիդոնովի, Վ.Մ. Սիրիխի, Վ.Ա. Տումանովի, Յու.Վ. Տիխոնրավովի, Ի.Լ. Չեստնովի, Բ.Ն. Չիչերինի, Գ.Ֆ. Շերշնևիչի, Լ.Ս. Յավիչի և այլոց աշխատությունները:

Աշխատանքի համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել սոցիոլոգիական իրավագիտության դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչների՝ Կոնտի, Դյուրկհայմի, Յերինգի, Փաունդի, Էրլիխի, Ռուլանի և այլոց աշխատությունները:

Հետազոտության գիտատեսական և գործնական նշանակությունը. Աշխատանքի գիտատեսական նշանակությունը նրանում է, որ մենագրության ձևով ամփոփված է արդի իրավահասկացության հիմնական տիպերից մեկի՝ իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի ձևավորման և զարգացման, իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածության հետ կապված համալիր հիմնախնդիրները, որը, անշուշտ ճանապարհ կբացի հետագա հետազոտողների և ուսումնասիրողների համար:

Գործնական առումով, այն օգտակար կլինի իրավունքի տեսության և պատմության, իրավական ուսմունքների պատմության դասընթացների ուսումնառության ընթացքում, ինչպես նաև իրավաստեղծ և իրավակիրառ մարմինների աշխատակիցների համար:

Ուսումնասիրության արդյունքների փորձարկումը. Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի պետաիրավական հետազոտությունների բաժնում, որտեղ իրականացվել են դրա նախնական քննարկումը և երաշխավորումը հրապարակային պաշտպանության համար:

Աշխատանքի հիմնական դրույթներն արտացոլվել են հեղինակի մի շարք հոդվածներում:

Աշխատանքի կառուցվածքը. Սույն ատենախոսական աշխատանքը բաղկացած է՝ ներածությունից, երեք գլուխներից, որոնք ներառում են յոթ ենթագլուխ, ամփոփումից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ԳԼՈՒԽ 1

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ և ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԻՅԱԼՆԵՐԸ, ԷՌԻԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1.1 Իրավաբանական սոցիոլոգիայի առաջացման պատմական և գաղափարական նախադրյալները

Ժամանակակից գիտական գրականության մեջ իրավաբանական սոցիոլոգիայի (իրավունքի սոցիոլոգիայի) պատմությունը բավականաչափ խորությամբ դեռ ուսումնասիրված չէ: Մինչև օրս էլ լուծված չէ այս գիտության ծագման ժամանակը, չկա դրա կայացման ու զարգացման ճանաչված պարբերացում, պարզված չէ, թե որ գիտնական իրավաբանների, սոցիոլոգների, այլ գիտությունների ներկայացուցիչների գիտական ժառանգությունն է պետք դասել դրա պատմությանը:

Իրավաբանական սոցիոլոգիայի գաղափարական ու տեսական հիմքն է սոցիոլոգիան, որը 19-րդ դարի հասարակական և փիլիսոփայական հիմնարար ուղղություններից էր⁴:

Իրավաբանական սոցիոլոգիայի (իրավունքի սոցիոլոգիայի) երևան գալու ժամանակն է ճանաչվում 19-րդ դարի վերջը - 20-րդ դարի սկիզբը⁵: Իրավաբանական սոցիոլոգիայի (իրավունքի սոցիոլոգիայի) հիմնադիրներ են հանդիսանում Է. Դյուրկհեյմը, Մ. Վեբերը և Ե. Էրլիխը՝ բավականին տարբեր և գիտական առումով նույնիսկ մրցակցող հետազոտողներ, որոնց հայեցակարգերը, սակայն, թույլ են տալիս խոսել իրավաբանական սոցիոլոգիայի որպես գիտական ճանաչման ձևավորված ուղղության մասին:

Իրավաբանական սոցիոլոգիայի ծագման և հետագա զարգացման պատմական և գիտական նախադրյալները, ըստ էության, նույնն են, ինչ որ և սոցիոլոգիայի որպես գիտության ծագման ու զարգացման նախադրյալները: Առանձնահատկությունը նրանում է այդ ազդեցությունը, որ գործել են իրավաբանական սոցիոլոգիայի վրա

⁴ Жуков В.Н. Философия и социология права: опыт плюралистического подхода. М., 2013, с. 118-119.

⁵ Ст'ю Современное правопонимание. Курс лекций. Отв. ред. М.Н. Марченко. М., 2016, с. 239-240.

իրավական, իրավական-փիլիսոփայական քաղաքական-իրավական և սոցիոլոգիական միտքը:

Իրավաբանական սոցիոլոգիայի, ինչպես և սոցիոլոգիայի պատմական արմատները կապված են այն խոր տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական փոփոխությունների հետ, որոնք տեղի ունեցան Եվրոպայում և Ամերիկայում նոր ժամանակներում, հատկապես ամերիկյան և ֆրանսիական մեծ հեղափոխություններից հետո, որպես քաղաքակրթության բեկման սահմանագիծը՝ մարդու իրավունքների, տնտեսական հարաբերությունների ազատության, քաղաքական ժողովրդավարության սկզբունքների ճանաչման խնդրում: Գաղափարափիլիսոփայական առումով այս փոփոխությունները հռչակվել են Լուսավորության դարաշրջանի փիլիսոփայության կողմից՝ ազատական և բնական-իրավական տեսություններում:⁶ Սահմանադրական-իրավական առումով նրանք իրենց արտահայտությունը ստացան ԱՄՆ-ի Սահմանադրության (1787) և Իրավունքների մասին բիլլի (1789), ինչպես նաև ֆրանսիական Մարդու և քաղաքացիների իրավունքների մասին հռչակագրի (1789) մեջ:

Արդյունաբերական հեղափոխությունը փոխեց Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրների տնտեսությունը, տեխնոլոգիան, տնտեսական կյանքի ամբողջ դրվածքը: Նրա շնորհիվ անցում կատարվեց մանուֆակտուրաներից դեպի արդյունաբերական ինդուստրիալ արտադրություն: 18-րդ դարի 80-ական թվականներին Անգլիայում սկսվելով, 19-րդ դարի 20-ական թվականներին արդյունաբերական հեղափոխությունը տարածվեց Ֆրանսիայի և Բելգիայի հյուսիսային շրջանների վրա: 1834 թ. գերմանական մաքսային դաշինքի ստեղծումից հետո արագ տեմպերով սկսվեցին ինդուստրիալ Ռուրի շրջակա տարածքները Արևմտյան Գերմանիայում: Ռուսաստան ինդուստրիալիզացիան եկավ միայն 19-րդ դարի վերջին քառորդում:

Արտադրական հասարակությունը քայքայեց հին դասային ավատական հասարակությունը, ստեղծելով սոցիալական նոր խավեր և դասակարգեր, իսկ դասային հասարակարգի արտոնությունների համակարգը դարձավ սոցիալական անախրոնիզմ և աստիճանաբար վերացավ: Ձեռներեցների խավը մերժեց

⁶ Ст'ю Социология права. Курс лекций. Том 1. Отв. ред. **М.Н. Марченко**. М., 2015, с. 37-52.

ազնվականության դասային արտոնությունները, հռչակելով մարդկանց հավասարությունը օրենքի և ազատ մրցակցության պայմաններում հաջողության հասնելու իրավունքի առջև: Մարդու սոցիալական կարգավիճակը բնորոշում է արդեն ոչ թե նրա ծագումը, այլ նրա նվաճումները, սոցիալապես ճանաչված այն ներդրումը, որն ապահովվում է նրա ակտիվության, ունակությունների, տաղանդի շնորհիվ:

Տնտեսական և սոցիալական արմատական փոփոխությունների հետ մեկտեղ զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև մշակութային ոլորտում, առաջին հերթին, կրթության բնագավառում: 19-րդ դարի կեսից Եվրոպայի ինդուստրիալապես զարգացող բոլոր երկրներում հսկա ջանքեր գործադրվեցին համընդհանուր կրթության համակարգի կայացման ուղղությամբ (դրա հետ մեկտեղ և դրանից առաջ ընթանում էին աշխարհականացման և գիտակցության բանականացում), ինչը հնարավորություն տվեց մեծ թվով մարդկանց գիտակցաբար ներգրավվել հասարակության քաղաքական կյանքի, տեղական ինքնակառավարման զանազան ձևերի մեջ: Բացի այդ, կրթական ավելի բարձր մակարդակ ունեցող հասարակության մեջ իրավունքը, օրենսդրությունը, իրենց հերթին, դառնում են պետական կառավարման համակարգի, արդարադատության իրականացման, քաղաքացիների իրավունքների ապահովման ավելի արդյունավետ և ազդու գործիքներ⁷:

Մշակութային գործոնների թվում հարկ է նշել նաև զանգվածային լրատվամիջոցների զարգացման կարևորությունը: Կրթության մակարդակի բարձրացման և տպագրական գործի զարգացման հետևանքով գիրքը, ամսագիրը, թերթը հասանելի դարձան բնակչության լայն շրջանակների համար:

Հասարակության նորացումը, անկասկած, կապակցված էին բազմաթիվ սոցիալական, տնտեսական հիմնախնդիրներ և ընդհարումներ: Հիմնախնդիրների թվում կարելի է նշել քաղաքների աճը, համընդհանուր ուրբանիզացիան, որն իր հետ բերում էր բնակարանային հիմնախնդիր, հանցագործության աճ, գործազրկություն: Դրա հետ մեկտեղ ընթանում է ենթակառուցվածքի զարգացում, սակայն՝ նաև հարուստ ու աղքատ թաղամասերի առանձնացում, մարդկանց տարաբաժանում ըստ, եկամտի և հարստության: Առաջանում են սոցիոմշակութային հիմնախնդիրներ, կապված զգալի

⁷ Корнев А.В. Социология права. М., 2015, с. 5.

թվով մարդկանց կյանքին սոցիալական դիրքի կտրուկ փոփոխման հետ: հետ:

Այսպիսով, իրավաբանական սոցիոլոգիայի ծագման պատմական նախադրյալները կապված են այն խոր տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային փոփոխությունների հետ, որոնք տեղի ունեցան նոր ժամանակներում:

Հասարակության նորացման գործընթացների բաղադրիչ մասը կազմեցին փոփոխություններն իրավունքի բնագավառում, որոնք ընդգրկեցին դրա տարբեր կողմերը: Այսպես, փոխվեցին իրավունքի արժեքային ուղենիշները՝ հիմնական դարձան մարդու իրավունքները և դրանց իրավաբանական երաշխիքները: Առավել հստակ կերպով ուրվագծվեց իրավունքի «էվոլյուցիայի» փոխկապացվածությունը հասարակական պահանջմունքների, սոցիալական փոփոխությունների հետ, ինչպես նաև հասարակական, խմբային, անհատական շահերի իրավական ապահովման անհրաժեշտությունը: Բարդ, դինամիկ, աշխարհիկ, ինդուստրիալ հասարակությունը պահանջեց բացառել ուղղակի բռնությունը, կամայականությունը և արտոնությունները, որպես հասարակության մեջ հարաբերությունների սոցիալական մեխանիզմներ: Իրավունքը հանդես եկավ որպես գործոն, որը հասարակության միջից դուրս մղեց բռնությունն ու կամայականությունը («consensus facit nuptias» - համաձայնությունը երկրում իրավունք է արարում) և ամբողջական կերպով մտավ ժամանակակից ինդուստրիալ և հետինդուստրիալ հասարակության մեջ, դառնալով սոցիալական հարաբերությունների անհրաժեշտ գործառնական կողմը:

Այդ բոլոր սոցիոմշակութային-իրավական փոփոխությունները պետք է իրենց արտացոլումը գտնեին սոցիալական և սոցիոլոգիական տեսություններում, հակառակ դեպքում հասարակության սոցիոլոգիական մոդելներից դուրս կմնար հասարակական համակարգի կարևորագույն մի հատված:

Սոցիոլոգիան, որպես սոցիալական համակարգերի զարգացման գործառնական օրինաչափությունների մասին ինքնուրույն գիտություն, առաջացել է XIX դ. կեսերին ոչ թե այն պատճառով, որ հայտնվել էր հետազոտության մի նոր օբյեկտ, այլ որ մյուս հասարակական գիտությունների մեջ առաջ էին եկել այնպիսի խնդիրների, որոնք հնարավոր չէր լուծել ավանդական եղանակներով և գիտելիքների առկա համակարգի

շրջանակներում:⁸

Սոցիոլոգիական տեսությունը ենթադրում է՝ առաջին, հայացք հասարակության նկատմամբ, որպես մի համակարգի ամբողջության, որը գործառում ու զարգանում է իր սեփական օրենքներով:

Երկրորդ, ի տարբերություն իդեալական հասարակարգի ուտոպիական հորինման, գիտակցված կողմնորոշում դեպի իրականում գոյություն ունեցող հասարակական հարաբերությունների իմաստավորման: Երրորդ, ի հակադրություն մտահայեցողական փիլիսոփայական հորինվածքների, հետազոտության էմպիրիկ մեթոդների վրա հենվելը:

Այդպիսի մոտեցման տարրերը կազմավորվել են աստիճանաբար, սոցիալական փիլիսոփայության և նոր ժամանակի փիլիսոփայության պատմության շրջանակներում:

«Հասարակության բնական տեսությունը» ռացիոնալիստական էր: Դրա նպատակն էր ոչ թե սոցիալական գործոնների նկարագրությունը, այլ դրանց հանգեցումը բնությանը (այդ թվում նաև մարդու բնությանը) ներունակ ոչ մեծ թվով ընդհանուր օրենքներին, որոնց հավաստիությունը կասկած չի հարուցել: Իբրև գիտության նմուշ վերցնելով մաթեմատիկական (երկրաչափական մեթոդը), աստղաբաշխությունը և մեխանիկան, XVII դ. մտածողները ձգտում էին ընդարձակ դեդուկտիվ կառուցումների և քամահրանքով էին վերաբերվում ոչ միայն պատմությանը, այլև սոցիալական վիճակագրությանը, որն այդ ժամանակ իր առաջին նշանակալից հաջողություններն էր ձեռք բերում:

XVIII դ., սոցիալական փիլիսոփայությունը, որ կողմնորոշված էր ոչ թե դեպի աստղագիտությունը և երկրաչափությունը, այլ դեպի նյութոնյան ֆիզիկան, այդչափ մեխանիստական չէր և ավելի զգույշ էր իր ընդհանրացումներում:

Միջնադարյան փիլիսոփայությունը և նրա գաղափարական ժառանգորդները՝ ռոմանտիկ ավանդությանները, հասարակությունը պատկերացնում էին որպես մի օրգանական ամբողջություն, մի համայնք, որտեղ սոցիալ-տնտեսական կապերն անխզելի են ավանդույթներով և կրոնի անձնավորած ու սրբագործած բարոյական կապերով: Լուսավորիչները միջնադարյան «համայնքայնության» այդ

⁸ Տե՛ս Гревцов Ю. И. Социология права. СПб., 2007, с. 37-38.

իդեալականացված կապերին հակադրում էին հասարակության «մեխանիկական» մոդելը, հիմնված անհատների միջև աշխատանքի բաժանման և ռացիոնալ փոխանակության վրա: Հասարակությանը, որ փիլիսոփայական-պատմական յուրօրինակ կառուցվածքային համարժեքն է եղել, մեքենային նմանեցնելը պարզամիտ էր ու վերջին հաշվով իդեալիստական: Բայց այն բացահայտել է վերլուծական մոտեցման հնարավորություն և պարզել առանձին սոցիալական ինստիտուտների ու ենթահամակարգերի (պետության, իրավունքի, տնտեսության, մշակույթի) իրական գործառույթները, որոնք «օրգանական» մոդելի մեջ հազիվ տարբերակելի էին:

Տարբերությունը, ամենից առաջ, պարզվում է հասարակության և պետության միջև: Այդ ուղղությամբ արդեն առաջին քայլերն արել էին «բնական իրավունքի» և պետության պայմանագրային ծագման տեսաբանները:⁹ Չնայած նրանց հայացքների լիովին իդեալիստական բնույթին, «բնական» սոցիալական կառուցվածքը և «արհեստական» իրավական դրվածքները միմյանցից սահմանազատելը ճանապարհ հարթեց դեպի քաղաքականությունից տնտեսական կյանքի անկախ լինելու ըմբռնումը:

XVII դ. անգլիական մտածողները (Թոմաս Հոբս, Ջոն Լոկ), շոտլանդական բարոյագետները (Դավիդ Հյում, Ադամ Սմիթ, Ադամ Ֆերգյուսոն և ուրիշներ) և XVIII դ. ֆրանսիական մատերիալիստները (Պոլ-Հանրի Հոլբախ, Կլոդ-Ադրիան Հելվեցիուս) գտնում էին, որ մարդկային վարքը սկզբունքորեն եսապաշտական (էգոիստական) է ուղղված ինչ-որ անձնական օգուտի ձեռքբերմանը:¹⁰ Բայց անձի կամ խմբի սոցիալական վարքագծի շարժառիթները նրանց շահերին հանգեցնելուց մինչև անձի և խմբի սոցիալ-տնտեսական վիճակից այդ շահերի կախվածության բացահայտումն ընդամենը մի քայլ է միայն: Սոցիալական շահերի բախման մասին դրույթը բերել-հանգեցրել է անհատական՝ գործողությունների գիտակցված շարժառիթների ու դրանց հասարակական արդյունքների սկզբունքային անհամատեղելիության վերաբերյալ հետևությանը: Դեռևս XVII-XVIII դարերի բարոյախոսներն ընդգծել են, որ մարդկանց սոցիալական վարքագիծը, չխոսելով արդեն նրա արդյունքների մասին, խիստ մեծ չափով կառավարվում է արտառացիոնալ, բնազդային ուժերով ու հակումներով, և որ

⁹ См'у **Верховодов Е.В.** Генезис теории естественного права в Западной Европе Диссертация. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001, с. 46-63.

¹⁰ См'у **Малинова И.П.** Философия права и юридическая герменевтика. М., 2014, с. 27-28.

մարդկանց արարքները միահյուսվելով ու բախվելով, ծնում են այդ փոխազդեցության բոլոր մասնակիցների համար ամենևին չնախատեսված ու անսպասելի արդյունքներ: Այստեղից բխում է, որ սոցիալական ամբողջի կառուցվածքն ու դինամիկան կարող են բացատրվել առանց այդ ամբողջը կազմող անհատների, ներառյալ նաև քաղաքագետների, գիտակցության հետ դրանք համադրելու: Վերջին հաշվով, «հասարակական պայմանագրի» կանխադրույթն իսկ, որն անհրաժեշտ էր իշխանության մարդկային (այլ ոչ թե աստվածային) բնույթը գիտակցելու համար, դառնում է ավելորդ ու ենթարկվում խիստ քննադատության:

Ֆիզիոկրատները, որոնց շնորհիվ քաղաքատնտեսությունը վերածվեց հատուկ գիտության գիտակցաբար ելնում էին իրավունքի նկատմամբ տնտեսական կյանքի ինքնավարության սկզբունքից՝ ենթադրելով, թե տնտեսական ուժերի տարերային խաղն ավելի ստույգ ու ավելի հուսալի է հասցնում հանրագուտ արդյունքների, քան վարչարարական բյուրոկրատական միջոցառումները:

Սեփականության տնտեսական հարաբերությունների նշանակության պարզվելը սոցիալական միտքը, սկսած ժան ժակ Ռուսսոյից, ընդհուպ մոտեցնում է դասակարգային տարբերությունների ու սոցիալական անհավասարության գործառնական դերի հիմնահարցին: Անգլիական տնտեսագետ-դասականները հասարակության սոցիալական բաժանումը բխեցնում էին աշխատանքի հասարակական բաժանումից: Արդեն XVIII դ. վերջին գործածության մեջ է մտնում «դասակարգ» հասկացությունը, որը չի համընկնում մինչ այդ ընդունված «դաս» հասկացությանը: Ռեստավրացիայի ժամանակաշրջանի ֆրանսիական պատմաբանները, հատկապես Օգյուստեն Թիերին, դասակարգային պայքար հասկացությունը դարձրին մասսայական: Թեև նոր. տերմինները դեռևս չունեին այն խիստ նշանակությունը, որ նրանք ստացան մարքսիզմի մեջ, բայց ակնհայտ ենթադրում էին նոր սոցիալական կառուցվածք, որը, ի տարբերություն միջնադարյան դասայնության, հիմնված էր առաջին հերթին ունեցվածքային տարբերությունների վրա:

Տարերայնորեն գոյացող հասարակական հարաբերությունների «իրական» աշխարհը, ի տարբերություն քաղաքական ու իրավական ինստիտուտների աշխարհի,

ստացավ քաղաքացիական հասարակություն անվանումը: Տերմինաբանորեն դա կապված էր քաղաքացիական (մասնավոր) և հանրային իրավունքի ավանդական տարբերության հետ: Բայց դեռևս Հեգելն այդ պրոբլեմն արդեն քննել էր ավելի խորը՝ դիտելով քաղաքացիական հասարակությունը միաժամանակ և՛ որպես միասնական (քանի որ ոչ մի անհատ այդպիսի հասարակության մեջ չի կարող յուր գնալ առանց մյուսների), և՛ որպես հակասական եսասիրական շահերից մասնատված, պառակտված: Եվ քանի որ Հեգելն ընդգծել է, թե քաղաքացիական հասարակության կտրուկ հակադրումը քաղաքականին հատուկ է ոչ բոլոր, այլ սոսկ «ժամանակակակից» դարաշրջանին, այդ տերմինը ձեռք էր բերել նաև պատմական իմաստ, նշանակելով, մի կողմից: որոշակի ոլորտ, սոցիալական ամբողջի մի մաս, իսկ, մյուս կողմից, բոլրժուական հասարակություն՝ որպես պատմական զարգացման մի փուլ:¹¹

Առաջադիմության լուսավորչական տեսությունները, որոնք բուրժուական դարաշրջանի գաղափարական հիմնավորման դեր էին կատարում, շատ բանով նախապատրաստեցին XIX դ. էվոլյուցիոնիստական սխեմաները: Բայց հասարակության ուղղագիծ զարգացման հայեցակարգը հաճախ ընդունում էր բացահայտ թելեոլոգիական բնույթ, փիլիսոփայի կանխագրած նպատակը փաստորեն կատարում էր նախախնամության դեր: Բացի այդ, սոցիալական խոր փոփոխությունների արձանագրումն ամենուրեք գոյակցում էր մարդաբանական ոգով մեկնաբանվող «մարդկային բնության» անփոփոխության սկզբունքի հետ:

«Հավիտենական և անփոփոխ» օրենքների գաղափարն ամենախախտուն էր պատմական նյութի նկատմամբ իր կիրառման մեջ: Եվ հասարակության ընդհանուր կառուցվածքը, և՛ նրա կոնկրետ վիճակը ժամանակի որոշակի պահին միևնույն բանաձևով բացատրելու փորձերն անխուսափելիորեն փլուզվեցին, իսկ սոցիալական փոփոխության, զարգացման և առաջադիմության հասկացությունների նույնացումը ստեղծեց պատմության նախապես կանխորոշված երթուղով շարժվելու պատրանք:

Այսպիսով, նոր ժամանակի սոցիալական փիլիսոփայությունը թեպետև մշակում էր կարևոր տեսական հիմնախնդիրներ, նրա կառուցումները մնում էին մտահայեցողական և ոչ կոնկրետ: Սակայն XVII-XVIII դդ. պատմության սպեկուլյատիվ

¹¹ Մանրամասն տե՛ս **Нерсесянц В. С.** Гегелевская философия права: история и современность. М., 1974, с. 86-88; նույնի *Философия права Гегеля*. М., 1998, с. 64-73.

փիլիսոփայությանը զուգահեռ սկսում են զարգանալ էմպիրիկ սոցիալական հետազոտությունները, ամենից առաջ սոցիալական վիճակագրությունը: Աճելով կառավարման գործնական կարիքներից, այդ հետազոտությունները սկզբնապես տեղային էին, մեթոդապես, ոչ կատարյալ ու տարբեր երկրներում ոչ միանման: Բայց աստիճանաբար դրանք ուժ ու թափ են առնում: Ֆրանսիայում մշակվում է մասսայական վիճակագրական հարցումների և տնտեսական մարդահամարների տեխնիկան: XVII դ. անգլիական «քաղաքական թվաբաններ» Ուիլյամ Պետին, Ջոն Գրաունտը, Գրեգորի Քինգը և Էդմունդ Հալեյը դրեցին ժամանակակից ժողովրդագրության հիմքերն ու մշակեցին սոցիալական օրինաչափությունների քանակական հետազոտության մեթոդները:

Առանձին-առանձին քննության առնվող XVII-XVIII դդ. էմպիրիկ հետազոտությունները թվում են սոսկ նկարագրական, զուրկ ընդհանուր տեսական հիմքից: Բայց սոցիոլոգիական տեսություն չունենալու պատճառով այդ հետազոտողները հենվում էին բնագիտական և ընդհանուր փիլիսոփայական հայեցակարգերի վրա: Բնորոշ է, որ էմպիրիկ սոցիոլոգների նախահայրերի մեջ կային մեծ թվով ականավոր բնագետներ (օրինակ՝ Հալեյը, Լապլասը, Բյուֆոնը, Լավուազիեն): Սոցիալական պրոցեսների հետազոտությունն օրգանապես կապված էր նրանց բնագիտական գործունեության հետ:

Այդ գիտնականները սոցիալական հիմնախնդիրների հետազոտության մեջ հենց այնպես չէին «կիրառում» բնական գիտություններում մշակված պատրաստի մեթոդները. ընդհանուր գիտական շատ մեթոդներ ու տեսություններ մշակվում էին հենց սոցիալական նյութի հիման վրա: Այսպես, Լապլասի «Փիլիսոփայական ականարկներ հավանականությունների մասին» աշխատությունը (1795) նշանակալից չափով եղել է իր իսկ Լապլասի և ուրիշ գիտնականների սոցիալ-ժողովրդագրական հետազոտությունների արդյունք: Ազգաբնակչության աճի խիստ քանակական բանաձևի դուրսբերման ձգտումը ոչ պակաս չափով է բացատրում նաև Թոմաս Ռոբերտ Մալթուսի «Ազգաբնակչության մասին ակնարկի» (1798) հանրաճանաչությունը, չնայած նրա տեսության բացահայտ հետադիմականությանն ու սնանկությանը:

Բացի սոցիալական վիճակագրությունից, սոցիոլոգիայի համար կարևոր նշանակություն է ունեցել ազգագրական հետազոտությունների զարգացումը XVIII դ. վերջին-XIX դ. սկզբին: Սկսած աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների դարաշրջանից՝ անդրծովյան ժողովուրդների ճանապարհորդությունների ու կյանքի մասին պատմվածքները կրթված մարդկանց ամենասիրելի ընթերցումներն էին եվրոպայում: Բայց այդ պատմվածքներում ճշմարիտը սերտորեն միահյուսված էր մտացածինի հետ: Առաջին պատմաբանների, ճանապարհորդների կամ գաղութաբնակների համար նրանց առջև բացահայտված «վայրենիների աշխարհը» ոչ այնքան հետազոտության առարկա էր, որքան ներգործության օբյեկտ:

XVIII դ. կեսին «մարդաբանություն» («անտրոպոլոգիա») բառը դեռևս պատկանում էր անատոմիայի բառապաշարին և նշանակում էր «մարդկային մարմնի ուսումնասիրություն»: Բայց Բյուֆոնն արդեն մարդաբանությունը սահմանում է որպես մարդու մասին ընդհանուր գիտություն, նրա մեջ մտցնելով լեզվաբանությունը, մշակութաբանությունը և այլն:

XVIII դ. կատարվում են տարբեր ժողովուրդների ապրելակերպի համակարգված նկարագրման ու համեմատման առաջին փորձերը՝ հաճախ պատմական թեքումով (Ժոզեֆ Լաֆիտո, Ժան Նիկոլյա Դեմենիե, Ֆրանսուա Վոլնեյ): Դրա հետևանքով սպեկուլյատիվ փիլիսոփայական կառուցվածքները շարունակ բախվում են ստուգված ու ամրագրված գիտական փաստերի հետ, որոնք ցույց են տալիս մարդկային մշակույթի միասնության ու բազմազանության պրոբլեմի բարդությունը:

Համեմատական-պատմական մեթոդը կիրառվում է ոչ միայն «պարզունակ» ժողովուրդներին ուսումնասիրելիս, այլ նաև իրավաբանության, բանագիտության, լեզվաբանության մեջ:

XIX դ. սկզբին սպեկուլյատիվ սոցիալական փիլիսոփայությանն ամենուրեք հակադրվում է գիտական, «դրական» հետազոտության գաղափարը: Արագանում է նաև գիտական դիսցիպլինների տարաբաժանման (դիֆերենցացման) ու «բողբոջազատման» բուն պրոցեսը: Իրավաբանությունից ու պատմությունից հետո փիլիսոփայությունից անջատվում են քաղաքատնտեսությունը, ազգագրությունը, վիճակագրությունը, լեզվաբանությունը: Այդ բանը նպաստում է նոր գիտակարգերի

առաջացմանը և ուժեղացնում է պահանջը ինչ-որ մի նոր ինտելեկտուալ սինթեզի, մարդու և հասարակության մասին մի ընդհանրացնող, բայց դրանով հանդերձ ոչ-փիլիսոփայական (ոչ-սպեկուլյատիվ իմաստով) գիտության նկատմամբ դա սոցիոլոգիան էր, որը հասարակության առջև ծառացած հիմնախնդիրները, այդ թվում՝ պետության և իրավունքի հարցերը, սկսեց փնտրել բուն հասարակական հարաբերություններում:

1.2 Իրավաբանական սոցիոլոգիայի էությունը և առանձնահատկությունները

Իրավաբանական սոցիոլոգիան արդի դարաշրջանի հիմնական ուղղություններից մեկն է:¹² Սոցիոլոգիական իրավագիտությունն սկզբնապես առաջացել է տարբեր դպրոցների տեսքով: Այդ բոլոր դպրոցների համար ընդհանուր էր իրավաբանական պոզիտիվիզմի քննադատությունը: Իրավաբանական պոզիտիվիզմը հանգեցնում էր իրավունքի հետազոտման գործընթացը նրա ձևական վերլուծությանը, այդ պատճառով սոցիալական իրավագիտությունը պահանջում էր «գրքերում իրավունքի» ուսումնասիրումից անցնել «կյանքում իրավունքի» հետազոտմանը:¹³

«Սոցիոլոգիական մոտեցումը, - ինչպես նշում է պրոֆեսոր Վ. Ա. Տումանովը, - ապաֆետիշացրեց իրավունքի պատմական տիպերի իրավական ձևը և ցույց տվեց դրանց իրական բովանդակությունը և սոցիալական արդյունավետությունը»:¹⁴

Ի տարբերություն իրավական պոզիտիվիզմի, որն իրավաբանական գիտության խնդիրները սահմանափակում է գործող իրավունքի ձևական-տրամաբանական ուսումնասիրմանը, սոցիոլոգիական դպրոցը ծանրության կենտրոնը տեղափոխում է դեպի «կենդանի իրավունք», այսինքն դեպի իրավահարաբերությունների համակարգ, դեպի իրավունքի ոլորտում մարդկանց վարքը: Սոցիոլոգիական իրավագիտությունը (ի տարբերություն նեոպոզիտիվիզմի) համարում է, որ օրենքներում և այլ իրավական ակտերում գրանցված նորմերը դեռ բուն իրավունք չեն: Շատ ավելի կարևոր է այն իրավունքը, որը ձևավորվում է կյանքում: Այս «կենդանի իրավունքը» հակադրվում է հոդվածների կետերում ու հոդվածներում կաղապարված «գրքային իրավունքին»:

¹² Տե՛ս **Казимирчук В. П., Кудрявцев В. Н.** Современная социология права. Учебник для вузов. -М.: Юрист, 1999; Лапаева В.В. Социология права. М., 2008.

¹³ Տե՛ս **Оль П.А.** Правопонимание: от плюрализма к двуединству. СПб., 2005, с. 120-121.

¹⁴ Տե՛ս **Туманов В. А.** Избранные произведения. М., 2015, с. 286-287.

Այստեղից էլ առաջին պլան է դուրս գալիս դատավորի որպես «իրավունք ստեղծողի» կերպարը (Ե. Էրլիխ, Ֆ. Ժենին, Գ. Կանտորովիչը Եվրոպայում, Ռ. Փաունդը, Կ. Լևեյնը, Դ. Ֆրենկը, Օ. Հոլմսը, Բ. Կարզոզոն ԱՄՆ-ում): Սոցիոլոգիական իրավագիտության տեսակետից իրավունքը միայն նա է, ինչը մարմնավորվել է իրական իրավահարաբերություններում (Ս.Ա. Մուրոմցև), սոցիալական գործողության մեջ (Տ. Պարսոնս, Ժ. Կարբոնիե) կամ բացահայտվել է որպես սոցիալական վերահսկողության միջոց (Ռ. Պաունդ):¹⁵

«Դատարանի կողմից ստեղծված իրավունքի» հայեցակարգի ամերիկացի որոշ կողմնակիցներ իրավունք են համարում միայն այն նորմերը, որոնք կիրառվում կամ ստեղծվում են դատարանի կողմից (Դ. Հոլմս, Կ. Լևեյն, Բ. Կարզոզո): Այս տեսությունը դեռ 19-րդ դարում իր նախորդներն ուներ Եվրոպայում ի դեմս Ռ. Յերինգի, Ն. Կորկունովի: Նրանք երկուսն էլ ճանաչում էին պետության կողմից սահմանված օբյեկտիվ իրավունքի գոյությունը, սակայն իրավունքի էությունը տեսնում էին նրա նպատակի, այսինքն օրենքի կողմից պահպանվող ընդհանուր շահի (Ռ. Յերինգ) կամ շահերի տարանջատման (Ն. Կորկունով) մեջ: Ըստ Յերինգի, իրավունքի նորմատիվայնությունը պետության համար կոնկրետ իրավահարաբերություններում կարգի, հավասարության ու իրավունքի ապահովման առավել հարմար ձևն է: Իրավունքը, ըստ նրա, ոչ միայն պետական իշխանություն, այլ նաև ողջ ժողովրդի անընդմեջ աշխատանքի արդյունք է¹⁶:

Սոցիոլոգիական իրավագիտության համար բնորոշ է գլխավոր ուղղության շեշտադրությունը ոչ թե այն բանի վրա, թե ինչ է իրավունքը, այլ այն, թե ինչպես է գործում իրավունքը: Այս կապակցությամբ տեղին եղավ խոսքի, բառի տարբերակումը կենդանի և մեռյալի: Ներմուծվելով իրավական կյանք մեջ, այն միանգամից թույլ տվեց բաժանել օրենքները, որոնք «բարբառում են» այն օրենքներից, որոնք «չեն բարբառում» կամ, այլ կերպ ասած, «իրավունքը կյանքում» «գրքի իրավունքից»:

Դրա հետ մեկտեղ, համաձայն սոցիոլոգիական իրավագիտության քննադատների, հասարակության մեջ ինքնաբուխ կերպով գոյություն ունեցող

¹⁵ Տե՛ս **Румянцева В.Г.** Социологическая юриспруденция в творчестве **Р.Ф. Иеринга, С.А. Муромцева, Е. Эрлиха, Р.Паунда.** Автореферат дисс.... канд. юрид. наук. СПб., 2000.

¹⁶ Տե՛ս **Иеринг Р.Ф.** Избранные труды. В 2 томах. Т. 1. СПб., 2006, с. 24.

«կենդանի իրավունքի» հակադրությունը «օրենքներին» հիմք է ծառայում դատավորական ու վարչական հայեցողության համար, ազատում է պետական ապարատը օրենքով կաշկանդվածությունից: Այս միտումը հատկապես ցցուն ձևով արտահայտվեց ամերիկյան իրավագիտության մեջ (Պաունդ, Ֆրենկ, Լևելլին), որն իրականացնում էր իրավունքի հանդեպ «սոցիոլոգիական» մոտեցումը բիհեյվորիզմի և պրագմատիզմի հիման վրա (Հոլմս):

Հետագա սոցիոլոգիական հայեցակարգում ճանաչվում է իրավունքի ինտեգրումը հասարակության և մշակույթի որպես կենսահոգեբանական իրականության (Տիմաչև) մասերի հետ: Այս հայեցակետերի հետ մերձենում են էքսպերիմենտալիզմի և յուրիմետրիայի (իրավաչափման) ամերիկյան դպրոցները, որոնք կիրառենտիկայի լույսի ներքո ջանում էին մեկնաբանել իրավունքը բացառապես հաղորդակցության, կառավարման, ինֆորմացիայի հասկացություններով:

Սոցիոլոգիական իրավագիտությունը որպես ինքնուրույն ուղղություն ձևակերպվեց այն պատճառով, որ պահանջվեց նպասակաուղղված կերպով ուսումնասիրել և օգտագործել իրավունքը որպես կարգավորման ու սոցիալական վերահսկողության գործիք: Իրավունքի այս հատկությունը հայտնաբերում է իրեն իրավաստեղծման առաջին փուլերում (սովորական իրավունք, դատավորական իրավունք), ինչպես նաև իրավաամրագրողական ու իրավակիրարական գործունեության այլ բոլոր փուլերում: Վերլուծության և ընդհանրացման այս բնագավառում առավել ճանաչված ու հայտնի են իրավունքի մեջ սոլիդարիզմի (Օ. Կոնտ, է. Դյուրկհայմ, Լ. Դյուգի), «դատավորական ազատ հայեցողության» (Ե. Էրլիխ), իրավունքի մեջ սոցիալական ինժեներիայի (Ռ. Փաունդի սոցիոլոգիական իրավագիտությունը), իրավաբանական ինստիտուցիոնալիզմի (Մ. Օռնու) հայեցակետերը, ինչպես նաև մասամբ իրավունքի հոգեբանական հայեցակետը¹⁷:

Ինչպես արդեն նշվել է, «կենդանի իրավունքի» հայտնաբերմանը միտված իրավունքի հանդեպ սոցիոլոգիական մոտեցումն ունեցել է մի քանի մերձակա ու հեռավոր գաղափարային նախորդներ: Մեկ այլ շարք կարող են կազմել շահի իրավագիտության ներկայացուցիչները «իրավունքը որպես պաշտպանված շահ» (Ռ.

¹⁷ См. Современное правовопонимание. Курс лекций. Отв. ред. **М.Н. Марченко**. М., 2016, с. 164-165.

Յերինգ), «իրավունքը որպես հարաբերությունների կարգ (Ա. Մուրոմցև), վերջապես, «իրավունքը որպես հոգեբանական (հոգեբանորեն վերապրվող) իրականություն (Լ. Պետրաժիցկի), «իրավունքը որպես կենսահոգեբանական իրականություն» (Ն. Տիմաշև)»:

Սոցիոլոգիական մոտեցումը հայեցակետորեն ձևակերպվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին «ազատ իրավունքի» դպրոցի շրջանակներում:¹⁸ Ազատ մրցակցության հաշվարկով ստեղծված իրավունքի նորմերը կապիտալիզմի զարգացման նոր պայմաններում արդեն չէին բավարարում հասարակության զարգացման պահանջներին: Դատարանները ստիպված էին այնպես մեկնաբանել օրենքները, որ նոր մեկնաբանությունների տեսքով փաստորեն սահմանվում էին նոր նորմեր: Իրավական նոր մտածողության գաղափարախոսները կոչ էին անում բացահայտ ու ազատ դատավորական իրավաստեղծություն: Այստեղից էլ առաջ եկավ «իրավունքը պետք է որոնել ոչ թե նորմերում, այլ կյանքում» թեզը: Գրավոր օրենքը համեմատվում էր դատարկ ձայնի, դատարկ անոթի, որը դեռ պետք է լցվի կոնկրետ պարունակությամբ ահա սոցիոլոգիական ուղղության գլխավոր հիմնադրույթները:

Իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի շնորհիվ գործող պոզիտիվ իրավունքը մշտապես գտնվում է հարաշարժության և կատարելագործման գործընթացում: Այսպիսով, իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը տարբերակում է իրավունքը և օրենքը (պոզիտիվ իրավունքը)¹⁹: Իրավունքը կենսագործվում է ոչ թե պոզիտիվ իրավունքում, այլ իրավակիրառ պրակտիկայում: Իրավունքը իրավաբանական գործողություններ են, դատական և վարչական պրակտիկա, իրավական նորմերի կենսագործում: Այստեղից էլ տրամաբանորեն բխում է այս տեսության այլ անվանումները՝ «կենդանի իրավունք», «ազատ իրավունք»:

¹⁸ Տե՛ս **Корнев А.В.** Социология права. М., 2015, с. 117-118.

¹⁹ Տե՛ս **Վաղարշյան Ա.Գ.** Պետության և իրավունքի տեսություն – 2: Դասախոսություններ: Երևան, 2011, էջ 87:

ԳԼՈՒԽ 2

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

2.1 Ավստրոգերմանական սոցիոլոգիական իրավագիտության առանձնահատկությունները

19-20-րդ դարերի սահմանագծին հանուն «ազատ իրավունքի» շարժումը հանդես եկավ որպես իրավաբանական պոզիտիվիզմի գաղափարական հակադրություն և իր վրա վերցրեց օրենքի պաշտամունքը պսակազերծ անելու առաքելությունը: Ընդգծենք, որ առավել լայն տարածում ստացավ այդ շարժումը Գերմանիայում: Նրա գաղափարական նախորդներն էին գերմանացի հեղինակներ Շլոսմանը, Ադիկեսը, Յերինգը, Բյուլովը և այլն, իսկ ծրագրային դրույթները տեսականորեն մշակվեցին Էրլիխի, Վուրցելի, Կանտորովիչի, Ռումպֆի, Շտամպելի, Յունզի, Ռադբրուխի և այլ գիտնականների աշխատություններում:²⁰

Իրավունքը, ըստ Ռուդոլֆ Իերինգի (1818-1892) տեսության, հանդիսանում է բառիս ամենալայն իմաստով սոցիալական կյանքի պայմանների հանրագումար՝ ապահոված պետության ու հզորությամբ արտաքին հարկադրանքի միջոցների շնորհիվ:²¹ Այսպիսով, իրավունքը պարունակում է երեք կարևորագույն տարրեր, կախվածություն հարկադրանքից, նորմ նպատակ (կամ հասարակական կյանքի պայմաններ):

Իրավունքը կազմած է հասարակության կողմից սահմանված կանոններից, որոնք օժտված են հարկադրական ուժով: Եվ քանի որ հասարակության մեջ միակ հարկադրող գործիքը պետությունն է, ապա հենց նա էլ հանդիսանում է իրավունքի միակ աղբյուրը: Մյուս բոլոր ասոցացիաները, որոնք իրավունք ունեն սահմանել իրենց սեփական կանոնները և օրենքները, ինչպես, օրինակ, եկեղեցին, այդ իրավունքն ունեն կամ պետության հստակորեն արտահայտված համաձայնության, կամ էլ նրա լռելյալ համաձայնությամբ: Այն չափանիշը, որի հիման վրա մենք տարբերակում ենք

²⁰ См'у **Бачинин В. А.** Энциклопедия философии и социологии права. СПб., 2006, с. 840-851; **Жоль К. К.** Философия и социология права. М., 2012, с. 343-347.

²¹ См'у **Иеринг Р. Ф.** Избранные труды. том 1. СПб., 2006, с. 24.

իրավունքը էթիկայի և բարոյականությունից, պետության կողմից դրա ճանաչումն է և պետական իշխանության օգնությամբ իրականացումը: Իրավունքի հարկադրական ուժի իր շեշտադրումը Իերինգը փորձում է համաձայնացնել միջազգային իրավունքի հայեցակարգի հետ հանրային իրավունքի այն մասի դրույթների հետ, որոնք գործ ունեն միապետի պարտականությունների հետ, այն պնդման հետ, թե այս երկու բնագավառն էլ հանդիսանում են իրավունք, որն որպես էականորեն տարր պարունակում է հարկադրիչ ուժ: Դժվարությունը, սակայն, կայանում է նրանում, որ հարկադրանքի կիրառումն այս երկու բնագավառներում հանդիսանում է անհաղթահարելի արգելքների:²²

Քանի որ հարկադրանքը կազմում է իրավունքի արտաքին կողմը, նորմը հանդիսանում է դրա ներքին տարր: Այն մարդկանց վարքի վերացական (աբստրակտ) իմպերատիվն է: Այս իմաստով այն իրենց ներկայացնում է գործնական տեսակի առաջարկ՝ այն չափով, որ չափով ցուցում է մարդկանց վարքի ուղղությունը: Այսպիսով, նորմը հանդիսանում է կանոն, բայց տարբերվում է մյուս բոլոր կոնոններից մարդկանց վարքի վրա իր ուղղվածության շնորհիվ: Բարոյական մաքսիմներից այն տարբերվում է իր պարտադրիչ և իմպերատիվ բնույթով: Էթիկական աշխարհակարգի մեջ աբստրակտ իմպերատիվները հանդիսանում են հասարակական իմպերատիվներ, քանի որ նրանց նպաստի սուբյեկտը հասարակությունն է: Այդ իմպերատիվները գործում են իրավունքի, բարոյականության և էթիկայի ոլորտներում: Իրավունքում նրանք պարբերաբար սահմանվում են պետության կողմից և իրագործվում են բացառապես պետական իշխանության մարմինների կողմից: Իրավական իմպերատիվները ուղղված են պետական մարմինների վրա, որոնց հանձնարարված է իրականացնել հարկադրանք: Այսպիսով, նորմը, ինչպես և հարկադրանքը, հանդիսանում է զուտ ձևական (ֆորմալ) տարր:²³

Իերինգը ցուցում է, որ հարկադրանքն ու նորմը, լինելով զուտ ձևական տարրեր, ոչինչ չեն ասում մեզ իրավունքի բովանդակության մասին: Սակայն շնորհիվ հենց իրավունքի բովանդակությանը մենք իմանում ենք այն նպատակը, որին հասարակության մեջ ծառայում է իրավունքը: Այդ բովանդակությունը անսահմանորեն

²² Նույն տեղը, էջ 439-440:

²³ Նույն տեղը, էջ 445-446:

բազմազան է: Նրանում չկա ոչ մի ունիվերսալ բան: Իրավունքը չի կարող իրագործել կյանքի կարգավորման նորմեր բոլոր ժամանակների և բոլոր ժամանակների համար: Այն պետք է հարմարեցնի դրանք այս կամ այն ժողովրդի կյանքի պայմաններին, նրա քաղաքակրթության մակարդակին և ժամանակի պահանջներին: Այստեղ չափանիշ է հանդիսանում ոչ թե ճշմարտությունը, որը բացարձակ է, այլ նպատակը, որը հարաբերական է: Բոլոր երկրներում առկա իրավական որոշ սկզբունքներ մոտավոր նմանություն ունեն ճշմարտության հետ, սակայն այդ սկզբունքները ճշմարտություն համարելը նույնքան արբուրդային է, որքան և ճշմարտություն համարելը մարդկային քաղաքականության հիմնարար պայմանները (տները, փողոցները, հագուստը, կրակի օգտագործումը, լուսավորությունը և այլն): Այդ սկզբունքները հանդիսանում են որոշակի նպատակների հասանելիությունը ապահովող փորձի արդյունք: Գիտական հետազոտությունները կարող են ազդել այն ինստիտուտները, որոնք դիմացան պատմության փորձությանը այն ինստիտուտներից, որոնք ունեցան զուտ ժամանակավոր նշանակություն: Բայց այդ փորձությունն անցած ինստիտուտները ոչ այլ ինչ են, քան ինստիտուտներ, որոնց օգտակարությունը բոլոր կասկածներից դուրս է:

Համաձայն Իերինգի հայացքների, իրավունքը գոյություն ունի որոշակի նպատակի իրագործելու համար: Այդ նպատակն է հասարակական կյանքի պայմանների ապահովումը: Այդ պայմանները ներառում են ֆիզիկական գոյության պայմանները, ինչպես նաև և այն իրերն ու հաճույքները, որոնք էլ մարդու կյանքին տալիս են իսկական իմաստը՝ ինչպես որ նա դա հասկանում է: Համաձայն Իերինգի, ցանկացած իրավաբանական սկզբունքները ցանկացած ժամանակում և ցանկացած տեղում կարող են հանգեցվել հասարակական կյանքի պայմանների ապահովմանը:

Հասարակական կյանքի պայմանները, կամ իրավունքի հետ փոխհարաբերություններում հասարակության գոյության համար անհրաժեշտ պահանջները, բաժանվում են երեք տեսակի. 1) արտաիրավական, 2) խառը-իրավական, 3) զուտ իրավական: 1) Կյանքի արտաիրավական պայմանները վերաբերվում են բնությունը և տրվում են մարդուն շնորհիվ նրա ջանքերի կամ էլ

առանց որևէ ջանք թափելու:²⁴ Օրենքը ոչ մի կապ չունի դրանց հետ: 2) Խառը-իրավական պայմանները պատկանում են բացառապես մարդկային գործունեության ոլորտին և ներսռում են կյանքի պահպանումը, վերաարտադրումը, աշխատանքն ու առևտուրը՝ համապատասխան մարդկանց ինքնապահպանման բնագրի, սեքսուալ բնագրի և ընչաքաղծության բնագրի: Այս պայմանների ապահովումը կախված է ոչ թե իրավունքից, այլ բնությունից և օրենքը օգնության է գալիս այս երեք բնագրներին միայն բացառիկ դեպքերում՝ երբ սպառնալիք է առաջանում դրանց գործողության համար: 3) Զուտ իրավական պայմանները կախված են բացառապես իրավաբանական հրահանգավորումներից, օրինակ, պարտքի մարման կամ հարկերի մուծման պահանջը:

Իերինգը համարում է, որ օրենքի գործողության իրականացումը պետության կողմից նպաստում է նրան, որ անհատի մոտ ձգտում է առաջանում հասարակություն մեջ իրագործել ընդհանուր շահը իր, անձնական շահի հետ մեկտեղ: Դրանով իսկ նա իր անձնական շահը դարձնում է հասարակական շահի, հասարակական նպատակի մաս:

Անհատի շահերի համաձայնեցումը հասարակության շահերի հետ հնարավոր է դառնում հասարակական շարժման լծակների շնորհիվ: Հասարակությունը ներազդում է անհատի վրա, օգտագործելով մարդկային վարքի հիմնական երկու խթաններն՝ եսասիրությունը (էգոիզմ) և այլասիրությունը (ալտրուիզմ): Համապատասխանաբար կան հասարակական շարժման երկու լծակ՝ էգոիստական և ալտրուիստական: Էգոիստական լծակը կազմված է խրախուսումից և պատժից: Ալտրուիստականներն են սիրո և պարտքի զգացմունքները:

Եվգենի Էրլիխը (1862-1922) ավստրիացի իրավագետ-գիտնական է և համաշխարհային ճանաչում է ստացել որպես իրավունքի սոցիոլոգիայի և, այսպես կոչված, ազատ-իրավական շարժման հիմնադիր:

Նրա գրական-գիտական գլխավոր աշխատությունն «Իրավունքի սոցիոլոգիայի հիմունքները» (1913)²⁵:

Այն ժամանակ գերիշխող իրավաբանական պոզիտիվիզմը, որը դիտում էր

²⁴ Նույն տեղը, էջ 447:

²⁵ СЕ'у Эрих О. Основоположение социологии права. СПб., 2011.

իրավունքը որպես պետության կողմից ընդունված իրավական նորմերի միասնություն, չէր համապատասխանում Ե. Էրլիխի հայացքներին: Նա խնդիր էր դրել բացահայտել հասարակության և իրավունքի միջև եղած կապը: Բացի այդ, նա անբավարար էր համարում իրավունքի պատմական դպրոցի տեսական դիրքորոշումը, որը նոր իրավունքը չէր տարանջատում նախորդ ժամանակի իրավունքի տեսակներից: Ե. Էրլիխը փորձում էր իրավունքի հիմքը հայտնաբերել ոչ թե ժողովրդի «ոգու», այլ իրական սոցիալական հարաբերությունների մեջ: Դրա համար, սակայն, անհրաժեշտ էր իրավական կյանքի էմպիրիկ հետազոտում (ոչ միայն պատմական, այլև սոցիոլոգիական տեսակետից): Այդ նպատակով Էրլիխը կուտակեց ընդարձակ փաստական, էմպիրիկ նյութ կենդանի իրավունքի վիճակի մասին: Մեծ ուշադրություն էր դարձնում նա օրենսդրության, սովորության իրավունքի, դատական պրակտիկայի, իր ապրելու վայրի, Բուկովինայի, գյուղացիների տնտեսական կյանքի փաստերի հետազոտությանը, հավաքում էր նրանց կնքած պայմանագրերը, վերլուծում էր դրանք: Բացի այդ, Ե. Էրլիխը հարցումներ էր անցկացնում ավստրիական Քաղաքացիական օրենսգրքի իրավական արդյունավետության վերաբերյալ: Ուսումնասիրելով մոտավորապես 600 հատոր Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի դատարանների որոշումներ, նա եկավ այն եզրակացության, որ իրավական կյանքի ամբողջական պատկերը ստանալու համար միայն դատական գործեր իմանալը իրավաբանի համար դեռ բավական չէ: Դատարանի առջև, ըստ նրա, ներկայանում է իրավական հարաբերությունների փոքր մասը միայն:

Նախնական, սակայն շատ զգալի չափի գիտական հետազոտությունների արդյունք դարձավ Ե. Էրլիխի «Իրավունքի սոցիոլոգիայի հիմունքները» աշխատությունը: Գրքի նախաբանում նա ձևակերպում է իր դոկտրինայի առանցքային դրույթը. «Հաճախ պնդում են, որ գիրքը պետք է լինի այնպիսին, որ նրա իմաստը կարելի լինի ամփոփել մի քանի նախադասություններում: Եթե սույն աշխատությունը մենք ենթարկենք նման փորձի, ապա նրա իմաստը կկայանա հետևյալում, մեր ժամանակներում, ինչպես և մյուս բոլոր ժամանակներում, իրավունքի զարգացման ծանրության կենտրոնը գտնվում է ոչ թե օրենսդրության, իրավաբանության կամ դատավարության, այլ բուն հասարակության մեջ: Թերևս, հենց այս նախադասությունն

է պարունակում իրավունքի սոցիոլոգիայի ամենայն հիմքի իմաստը»:²⁶

Էրլիխի հայեցակարգը ստացավ «ազատ իրավունքի» հայեցակարգ անվանումը,²⁷ քանի որ նրա համար բնորոշ էր «իրավունքի հանդեպ ազատ մոտեցումը», որը, համաձայն Էրլիխի, կարելի է հայտնաբերել դատական քննության պրակտիկայում, որտեղ առկա է դատավորական հայեցողության ազատությունը: Բուն իրավունքի ելակետային սկիզբները պետք է որոնել հասարակության, այն կազմող միությունների և դաշինքների մեջ, ինչպիսին են ընտանիքը, առևտրային ընկերությունները, համայնքը և ինքը պետությունը: «Իրավունքի ակունքները, զարգացումն ու էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, ուսումնասիրել հասարակական միություններում գոյություն ունեցող կարգը: Իրավունքը բացատրելու նախորդ բոլոր փորձերի անհաջողությունը կայանում է նրանում, որ նրանք ելնում էին իրավական հրահանգավորումներից, այլ ոչ կարգից»: Եվ հեռավոր անցյալում, և ժամանակակից հասարակության մեջ իրավունքն այն կարգն է, որը գոյություն է ունեցել գերդաստաններում, ցեղերում, ընտանիքներում, ինչպես նաև դաշինքների ներքին կարգը բնորոշող նորմերում և սահմանված այդ դաշինքների ու միությունների համաձայնագիրով, պայմանագրերով ու կանոնադրություններով: «Նման արձանագրումը պրակտիկայում հանգեցնում է այն մտքի, որ եթե քաղաքացիական և առևտրային օրենսգրքերը կոնկրետ հրահանգավորում չեն տալիս որևէ կոնֆլիկտի լուծման համար, ապա պետք դիմել տվյալ միավորման կամ դաշինքի կանոնադրությանը, այսինքն՝ դաշինքի իրավական նորմերին, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են տվյալ իրավական փաստին: Այս նորմերն ու փաստերն էլ հանդիսանում են «կենդանի իրավունք»:

«Իրավունքի սոցիոլոգիայի հիմունքներ» գրքի նախաբանում Էրլիխը նշում է, որ իրավունքն արմատավորվում է ոչ թե օրենքների տեքստերում, այլ կյանքում, «իրավունքի զարգացման ծանրության կենտրոնը մեր ժամանակներում ոչ թե օրենսդրությունում է, իրավագիտության կամ դատական պրակտիկայի, այլ բուն

²⁶ Эрлих О. Основоположение социологии права. СПб., 2011, с. 113.

²⁷ См.у Марчук В. П. “Свободное право” в буржуазной юриспруденции. Критика концепции Е. Эрлиха. киев. 1977.

հասարակության մեջ է»:²⁸

Ե. Էրլիխը կառուցում է իր իրավաբանական կոնցեպցիան ելնելով «իրավունքը բնորոշվում է սոցիալական հարաբերություններով, հասարակությամբ» սկզբունքից: Հասարակության տակ նա հասկանում էր որպես «դաշինքների» համակցություն: «Դաշինքները» նա բաժանում էր երկու մասի՝ ինքնակա և նոր: Ինքնակա դաշինքներն են՝ ազգը, ցեղը, գերդաստանը, ընտանիքը, որոնք ծնվում են հասարակության ներսում և հանդիսանում են «բնական» գոյացումներ: Պարզունակ հասարակություններում այդ դաշինքները միակ կազմակերպված խմբերն էին, որոնց միացումից և առաջացել է պետությունը: Նրանք էին կատարում հասարակական բոլոր գործառույթները, նրանք միանշանակ հանդիսանում էին «տնտեսական, կրոնական, ռազմական և իրավական դաշինք-միություններ՝ լեզվի և սովորույթների ընդհանրությամբ»: Ներկայումս, համաձայն Ե. Էրլիխի կարծիքի, այդ խնդիրները ստանձնում և կատարում են այլ՝ նոր դաշինքները, որոնք ստեղծվում են արդեն մարդկանց նպատակաուղղված գործունեության շնորհիվ: Դրանց թվին են դասվում պետությունը, մագիստրատը, կրոնական համայնքները, քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական խմբերը, միավորումները, արտադրական, արհեստակցական միությունները: Եվ քանի որ Ե. Էրլիխը հասկանում է հասարակությունը որպես մարդկանց կողմից ստեղծված զանազան դաշինքների միահյուսում, ապա «իրավունքի ակունքները, զարգացումն ու էությունը հասկանալու համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել դաշինքներում գոյություն ունեցող կարգը: Իրավունքը բացատրելու նախորդ բոլոր փորձերի անհաջողության պատճառն այն է, որ դրանք բխեցնում էին իրավական դրույթից, այլ ոչ այդ կարգից»:²⁹ Նույն կերպ, ինչպես հեռավոր անցյալում իրավունքն իրենից ներկայացնում էր ազգում, գերդաստանում, ընտանիքում գոյություն ունեցող կարգը, այսօր, ըստ Էրլիխի, իրավունքը հարկավոր է փնտրել դաշինքների ներքին կազմությունն ու կարգը բնորոշող նորմերում, նրանց կանոնադրություններում ու պայմանագրերում:

Իրավունքի տակ ավստրիացի գիտնականը հասկանում էր հասարակության ինքնագործ կարգի նորմերը, որոնք բխում են կյանքի անմիջական դիտարկումներից,

²⁸ Эрлих О. Նշվ. աշխ., էջ 7-8:

²⁹ Эрлих О. Նշվ. աշխ., էջ 61:

առևտրից, սովորույթներից, տարբեր միությունների կազմակերպչական և կանոնադրական դրույթներից: Ինչպես օրենքում ճանաչվող, այնպես էլ նրա կողմից անտեսվող և նույնիսկ մերժվող: Ե. Էրլիխի մոտ իրավունքն արտահայտվում է երկակի կարգով: Կարգերից մեկը պարունակում է նորմեր, որոնք մշակվում են դատարաններում վեճեր լուծելիս, մյուս կարգը՝ նորմեր, որոնցով ընթանում է մարդկանց առօրյա գործունեությունը: Հասարակության մեջ ինքնաբուխ կերպով ծագող «կենդանի իրավունքի» գաղափարը (այս թեզի ձևակերպման առաջնությունը պատկանում է Ե. Էրլիխին) իր արտահայտությունը գտավ «կյանքի իրավունքի» «գրքի իրավունքի» հայտնի հակադրման մեջ: Հասարակական իրավունքն արտահայտվում է հասարակության, միությունների, «դաշինքների» մեջ ձևավորված կարգերի միջոցով, իսկ իրավաբանական դրույթները ծագում են որոշումների ու օրենքի շնորհիվ: «Միայն այս երկու կարգերն իրենց մեջ պարունակող նորմերն են կազմում հասարակության փաստացի իրավունքը», - նշում է Ե. Էրլիխը:³⁰

Իր տեսական դրույթներով Էրլիխը նորեն բորբոքեց վաղեմի բանավեճն այն մասին, թե ում կամ ինչին է պատկանում առաջնությունը իրավունք ստեղծելու գործում՝ իշխանությանը, թե սովորույթին: Այս բանավեճն սկսել է Գուգո-Սավինյի-Պուլիտայի իրավունքի պատմական դպրոցը, որի կողմն է վճռականորեն կանգնում Ե. Էրլիխը: «Ժողովրդի ոգու» հայեցակետի փոխարեն, որը պատմական դպրոցի կողմից մեկնվում էր անցյալի տեսակետից, նա առաջ քաշեց «կենդանի իրավունքի» գաղափարը, որը Էրլիխը հասկանում էր իրական կյանքում գոյություն ունեցող հասարակական հարաբերությունները: Էրլիխի հայեցակետի գլխավոր առանցքն է օրենքի և սոցիալական կարգավորման այլ նորմերի տարբերությունների հնարավորինս վերացումն է: Այս տարբերությունները, Էրլիխի կարծիքով, հարաբերական են և ոչ այնքան զգալի, քան սովորաբար կարծում են, որովհետև իրավաբանական նորմերի հարկադրիչ ուժը նույն չափով է հանդիսանում ոչ թե պետության իշխանության, այլ սոցիալական հարկադրման արտահայտություն, ինչ որ այլ սոցիալական նորմերի հարկադրիչ ուժը³¹: Ցեղային կամ տոհմային հավատարմությունը, ընտանիքը, կրոնը խթաններ են տալիս սոցիալական նորմերին, այդ թվում նաև իրավաբանական

³⁰ Эрлих О. Եզվ. աշխ., էջ 68-69.

³¹ См. у Захарцев С.И. Некоторые проблемы теории и философии права. М., 2014, с. 44-45.

նորմերի մեծ մասին, ենթարկվելու համար: Այլ խոսքով, համաձայն Էրլիխի, իրավունքն ավելի լայն հասկացություն է, քան միայն պետական իրավական կարգավորումը: Պետությունը միայն մեկն է այն դաշինք-միությունների շարքում, որը ներառում է ընտանիքը, եկեղեցին, կորպորատիվ միավորումները՝ անկախ նրանից, ունեն նրանք արդյոք իրավաբանական անձի կարգավիճակ, թե ոչ: Միևնույն ժամանակ, համարում է Էրլիխը, գոյություն ունեն նաև տիպիկ իրավաբանական նորմեր, օրինակ, պատժումը կամ դատավեճերի իրագործումը: Հարկադրման այդ առանձնահատուկ միջոցները պետությունը կազմում է նախևառաջ, որպեսզի ապահովի իր գլխավոր ու նախաստեղծ նպատակները՝ ռազմական կազմակերպումը, հարկահարումը և ոստիկանական կառավարումը: Սակայն նույնիսկ այդ առանձնահատուկ պետական հարկադրման նորմերը ստեղծված են, ըստ Էրլիխի, բուն հասարակության մեջ ձևավորված նորմերի պաշտպանության նպատակով: Վերջիններս էլ հանդիսանում է «կենդանի իրավունք»³²:

Էրլիխը քննադատում է նախորդ ժամանակների ու իրեն ժամանակակից իրավագիտությունը այն բանի համար, որ ամբողջ բարդ սոցիալական իրավականությունը նա դիտում է բացառապես դատական պրակտիկայի տեսանկյունից, ինչը բերում է իրականության ոչ ճիշտ ու ամբողջական պատկերի ստեղծման, քանզի հասարակական կյանքի իրավական բնագավառը շատ ավելի լայն է, քան այն հատվածը, որն ընկնում է դատարանի տեսադաշտը: Բացի այդ, Էրլիխը կտրուկ կերպով հանդես է գալիս ընդդեմ այն ժամանակ իշխող իրավունքի հանդեպ ձևական մոտեցման դեմ, ինչպես նաև պատմական դպրոցի տեսական-իրավական հիմքերի դեմ, քանի որ պատմական դպրոցը չէր տարանջատում նոր իրավունքը մեռյալ իրավական նորմերի հնացած մնացուկներից և չէր բացահայտում իրավունքի կապերը հասարակության, նրա տնտեսական պայմանների ու այլ սոցիալական գործոնների հետ: Այդպիսի մոտեցումը Էրլիխը համարում էր անբավարար ու ոչ գիտական:

Ըստ Էրլիխի հասարակությունն իրենից ներկայացնում է տարբեր տեսակի «միությունների» և «միավորումների» հանրագումար՝ ներառելով ընտանիքը,

³² Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 80-81.

առևտրային ընկերակցությունները, համայնքները և, վերջում՝ պետությունը: Եվ հենց այդ միություններում, որպես հասարակության բջիջներ, պետք է փնտրել իրավունքի ելակետային հատկանիշները:³³ Որպեսզի կարողանանք ըմբռնել իրավունքի էությունը, ակունքները և զարգացման միտումները, ամենից առաջ, ըստ Էրլիխի անհրաժեշտ է ուսումնասիրել միություններում տիրող կարգը (Ordnung)³⁴:

Հանուն ճշմարտության, պետք է նշել, որ մինչ Էրլիխը, գերմանական իրավաբանական գրականության մեջ արդեն մշակվել և հիշատակվել էր «միությունների» «ընկերությունների», որպես իրավաբանական անձինք և գերմանական իրավունքի առանձնահատուկ դրսևորումներ:

Պետության կողմից ընդունված կամ սանկցիավորված իրավունքը կազմում է, ըստ Էրլիխի, ողջ իրավական համակարգի միայն մի մասը, մի բաղադրիչը: Իրավունքի հիմնական ծավալը, և հատկապես՝ ամբողջ մասնավոր իրավունքը, պարունակվում է միություններում: Դատարանը, որպես «կենդանի իրավունքի» ստեղծող սուբյեկտ, իր որոշումներում պետք է, ամենից առաջ, ղեկավարվի միությունների ներքին կարգով՝ իրավունքով, որը պարունակվում է «միությունների» կանոնադրություններում, պայմանագրերում, սեփականատիրական հարաբերություններում և այլն: Դրանով հանդերձ, Էրլիխն ամենևին չի բացառում, որ դատավորը (դատարանը) որոշում կայացնի նաև կողիֆիկացված ակտերի (օրենսգրքերի) և ընթացիկ օրենսդրական դրույթների հիման վրա:

Ըստ նրա, իրավունքի ակունքները պետք է փնտրել հասարակության մեջ, վերջինս սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում, կազմավորված միությունների, միավորումների կարգերում, դատական պրակտիկայում:³⁵

Էրլիխն ընդգծում է, որ պետական իրավաստեղծ գործունեության արդյունքում ընդունված իրավունքը չի կարող ամբողջովին բավարարել հասարակության պրակտիկ պահանջներին: Դա հնարավոր է լրացնել միայն «կենդանի իրավունքի» միջոցով, այսինքն՝ դատական իրավաստեղծ գործունեության, ինչպես նաև միություններում ձևավորված կարգերով (իրավութնով):

³³ Տե՛ս, Նույն տեղը, էջ 93:

³⁴ Տե՛ս, **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 111:

³⁵ Տե՛ս, Նույն տեղը, էջ 115-116:

Բնորոշելով իրավունքը որպես միությունների, «դաշինքների» կարգ, նա կարծիք է արտահայտում իրավաբանական փաստերի՝ որպես իրավունքի աղբյուրների մասին. «Այդ փաստերը պետք է առկա լինեն նախքան մարդկանց ուղեղը կսկսի ընդհանրապես ընկալել մտքեր իրավունքի ու իրավահարաբերությունների մասին»³⁶: Այլ կերպ ասած՝ հասարակական իրավունքը ծագում է նախևառաջ իրավունքի փաստերից, այլ ոչ իրավաբանորեն ամրագրված դրույթներից:

Փաստերը, որոնց հետ մարդու ուղեղը կապում է իրավական գաղափարները, ըստ Էրլիխի, բաժանվում են չորս տիպի՝ սովորույթ, գերիշխում, տիրում, կամքի արտահայտում:

Սովորույթին են վերաբերում ամենահին և սկզբնական փաստերը, որոնք կազմակերպում ու ամրացնում են ինքնակա դաշինքները: Նոր դաշինքներում սովորույթը շատ ավելի փոքր նշանակություն ունի, իսկ կարգը բնորոշվում է հիմնականում պայմանագրի, կանոնադրության, սահմանադրության միջոցով: Ընդհանուր առմամբ, իրավունքի ծնունդը սովորույթից կատարվում է ըստ «ինչպես այն պահպանվում էր մինչ այսօր, այնպես էլ պետք է ապագայում փոխանցվի նորմին» սկզբունքով:

Գերիշխումը հանդես է գալիս որպես իրավաբանորեն կանոնակարգված հարաբերություն, երբ անձի իրավագործության ծավալը կապվում է հասարակության մեջ նրա սոցիալական դիրքի հետ:

Տիրումը Ե. Էրլիխի կողմից դիտվում է որպես փաստացի հնարավորություն տնօրինել տնտեսապես արժեքավոր բարիքները: Տնտեսական կյանքը ենթադրում է ոչ միայն տնտեսական տիրում, այլև տիրողի շահերի պաշտպանություն: Կայուն տնտեսական գործունեության վարումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե տիրումը ճանաչվում է իրավունքի կողմից:

Կամքի իրավական արտահայտումը տարբեր տեսակների պայմանագրերն են (կտակներ, նվիրատվություններ): Ե. Էրլիխը հասկանում էր, որ շուկայական տնտեսության մեջ պայմանագիրը հանդիսանում է տնտեսական հարաբերությունների ձևակերպման հիմնական միջոց: Նա ընգծում է, որ այն ամենը, ինչն իրենից

³⁶ Տե՛ս, **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 146:

ներկայացնում է հասարակական պահանջմունք, պայմանագրային հարաբերության միջոցով կարող է դառնալ իրավական պարտավորություն, և այն, ինչն ամեն կոնկրետ դեպքում դառնում է պայմանագրի բովանդակություն, պայմանավորված է հասարակական կապերով: Այդ պատճառով պայմանագրային իրավունքը նրա համար հասարակական և տնտեսական կարգի իրավական ձևն է:

Իրավունքի զարգացումը կապված է հասարակության հետ, և իրավունքի ուսումնասիրումը պետք է սկսվի իրավունքի փաստերի հետազոտումից: Ե. Էրլիխը նշում է իրավական նորմերի ձևավորման մի քանի աստիճան: Առաջին աստիճանը գոյություն ունեցող կարգի ամրապնդումն է, ինչը բնորոշ է ինքնակա դաշինքներին: Երկրորդը «նոր» դաշինքների ստեղծումն է, երբ թուլանում է նախկին կարգը, դատավորն արդեն չի կարող սահմանափակվել գործող նորմերով, այլ պետք է ստեղծագործ կերպով որոնի և գտնի նորերը: Երրորդ աստիճանը իրավական դրույթների հիմքերի զարգացումն է իրավաբանության միջոցով, այսինքն՝ իրավական դրույթները մշակվում են իրավաբանների կողմից դատական որոշումների հիման վրա, իսկ իրավաբանների իրավունքի զարգացմանը մասնակցում են դատավորները, գիտնականները, փաստաբանները, նոտարները: Որպես իրավունքի զարգացման վերջին աստիճան՝ Ե. Էրլիխը համարում է իրավաբանների իրավունքի լեգալացումը պետության միջոցով: Բոլոր օրենսգրքերը մեծամասամբ ծագում են Corpus juris-ից, եզրակացնում է նա և ավելացնում. «Իրավաբանների իրավունքն ավելի հին է, քան պետությունից բխող իրավունքը»³⁷:

Առաջին աստիճանի իրավունքը Ե. Էրլիխը հասկանում էր որպես հասարակական կյանքի ընթացքում տարերայնորեն-բնական եղանակով ծագող հասարակության ինքնին գործող կարգ: Երկրորդ աստիճանի իրավունքը ծագում է ու սկսում գործել այն ժամանակ, երբ խախտվում է դաշինքի, միության նախկին կարգը: Այն նախատեսված է հասարակության մեջ, դաշինքներում ծագող խնդիրների կարգավորման համար և իրագործվում է դատարանների (պետական, միջնորդ, կարգապահական) և այլ կազմակերպությունների կողմից, որոնք լուծում են վիճաբանական հարցերի կարգավորման խնդիրը: Այսպիսով, երկրորդ աստիճանի իրավունքը, ի տարբերություն

³⁷ Տե՛ս, **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 149-150:

առաջին աստիճանի իրավունքի, չի բխում անմիջապես հասարակությունից, այլ հանդիսանում է իրավաբանների ու պետության գործունեության արդյունք: Այսպիսի նորմերի անհրաժեշտությունը Ե. Էրլիխը բացատրում է նրանով, որ դաշինքների ոչ մի կարգ չի կարող հավակնել բացարձակ և սպառիչ բավարարության: Անշուշտ, որոշ դեպքերում վեճերի լուծման համար կարելի է օգտագործել առաջին աստիճանի նորմերը, սակայն շատ հաճախ անկանխատեսելի հանգամանքների կապակցությամբ անհրաժեշտություն է առաջանում ստեղծել նոր նորմեր: Այն դեպքերում, երբ կողմերը չեն կարողանում օգտագործել հանրաճանաչ կանոնը, նրանք դիմում են դատարան որոշում գտնելու համար:

Ե. Էրլիխը գալիս է այն եզրակացության, որ իրավունքի կյանքի ընդհանուր պատկերը գտնվում է հավերժ շարժման մեջ և ներկայացնում է իրենից հասարակական իրավունքի, իրավաբանների իրավունքի և պետական իրավունքի նորմերի փոխգործության արդյունք, այսինքն՝ այսպես կոչված «կենդանի իրավունք», որը «գերիշխում» է իրավական հասարակական կյանքում: «Կենդանի իրավունք» է հանդիսանում միայն այն, ինչը մտնում է կյանքի մեջ և դառնում «կենդանի» նորմ³⁸: Միայն հասարակական կյանքում բյուրեղացած իրավունքն է հանդիսանում հասարակական հարաբերությունների իսկական իրավական կարգավորիչ:

Իրավունքի էության մասին ճիշտ ու ամբողջական պատկերացում տալու համար իրավական գիտությունը, ըստ Էրլիխի, պետք է լինի ոչ միայն պատմական, այլև սոցիալական: Այդ իսկ պատճառով իրավաբանական գիտության և պրակտիկայում պոզիտիվիզմի դեմ պայքարի նպատակով նա, Չեռնովցիում ստեղծած «Կենդանի իրավունքի սեմինարում» ի մի էր բերում ու ընդհանրացնում ընդարձակ փաստական նյութը և դրա հիման վրա փորձում էր «նոր» տեսական հիմնավորում տալ գոյություն ունեցող իրավունքին: Դրա հետ մեկտեղ Էրլիխը մեծ նշանակություն էր տալիս ոչ միայն օրենսդրության ուսումնասիրմանը, այլև սովորական իրավունքի, դատական պրակտիկայի, տնտեսական կյանքի երևույթների հետազոտմանը, փորձելով իմաստավորել և ընդհանրացնել դրանք իր «սոցիոլոգիական» աշխարհայեցողության դիրքերից:

³⁸ Տե՛ս, **Эрлих О.** Основоположение социологии права. СПб., 2011, с. 163-164.

Իրավական կյանքի լրիվ պատկերը ստանալու համար իրավագետին դեռ բավական չէ ուսումնասիրել դատական գործերը և դրանց վերաբերյալ կայացրած դատավճիռները: Դատարանի առջև, համարում էր նա, ներկայանում է իրավական հարաբերությունների միայն չնչին մասը: Իրավական զարգացման որոշիչ պահը «ընկած է ոչ թե օրենսդրության, ոչ թե իրավագիտության, ոչ թե դատական պրակտիկայում, այլ հենց բուն հասարակության մեջ», ընդգծում էր Էրլիխը: Հենց այդ թեզը նկատելով որպես «իրավունքի սոցիոլոգիայի ցանկացած հիմքի իմաստ», դրա հիման վրա է կառուցում Էրլիխն իր ամբողջ հայեցակետը:

Համաձայն տեսության, իրավունքը հանդես է գալիս անմիջականորեն հասարակական հարաբերությունների միջոցով և բացահայտվում է երկակի կարգով: Առաջին կարգը պարունակում է նորմեր, որոնք մշակվում են վեճեր լուծելու ընթացքում, մյուս կարգը՝ նորմերն են, որոնցով ընթանում է առօրյա մարդկային գործունեությունը:

Էրլիխը ելնում է իր այն հիմնական սկզբունքից, որ իրավունքը բնորոշվում է գլխավորապես հասարակության միջոցով: Հասարակության տակ նա, իր հերթին, հասկանում է մարդկանց միություն-դաշինքների միասնականություն, իսկ բուն դաշինքները բաժանում է ինքնաբուխ (գենետիկ) և «նոր» միությունների: Որպես ինքնաբուխ միություններ հանդես են գալիս ազգը, ցեղը, գերդաստանը, ընտանիքը: Ինքնաբուխ միությունները ծագում են բուն հասարակության ներսում և իրենց գոյությամբ պարտական են մարդկային անգիտակցական, ինքնաբերաբար պոռթկումներին: Պարզունակ հասարակություններում այս ինքնաբուխ միությունները՝ հանդիսանում էին այն միակ կազմակերպված խմբերը, որոնց միավորումից էլ, ըստ Էրլիխի, հետագայում ստեղծվում է պետությունը³⁹:

Իսկական իրավունքը, որով պետք է ղեկավարվի արդարադատությունը, պետք է, ըստ Էրլիխի, դառնա միայն այն, ինչը «մտել է կյանքը», ինչը դարձել է «կենդանի իրավունք»: Մյուս բոլորը, համարում է նա, զուտ մերկապարանոց դոգմ է, ձևական գիտություն կամ սին ուսմունք: Իսկ քանի որ իրավական իրականության ընդհանուր պատկերն ապրում է մշտական շարժման, զարգացման գործընթաց, ապա, համարում է Էրլիխը, հասարակական իրավունքի, իրավաբանների իրավունքի պետական

³⁹ Տե՛ս, **Эрлих О.**, Նշվ. աշխ., էջ 177-178:

իրավունքի ու «մարդկային դաշինքների ներքին համակարգից» բխող իրավունքի փոխգործության շնորհիվ առաջացող «կենդանի իրավունքը» միշտ պարունակում է ավելի լայն բովանդակություն, քան օրենքի մեջ պարունակվող իրավունքը, քանի որ այդ «կենդանի իրավունքը» թեև «չի սահմանվում իրավական դրույթներում, այնուամենայնիվ «իշխում է կյանքում»:⁴⁰ Հետևաբար, այն հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքի լիարժեք կարգավորիչ և, որպես այդպիսին, պետք է դառնա գիտական սոցիոլոգիական հետազոտման առարկա:

Վերջնական հաշվով Ե. Էրլիխի թեզը իրավունքի զարգացման վրա հասարակության ազդեցության մասին ծառայում է ոչ այնքան իրավաբանական պոզիտիվիզմին բնորոշ՝ իրավունքի և նրա իրական սոցիալ-դասակարգային էության միջև խզման բացահայտմանն ու քննադատությանը, որքան նպատակաուղղված էր խարխել իրավունքի վերաբերյալ նորմատիվ պատկերացումը որպես պետական սահմանման և սանկցիավորված իրավաբանական նորմերի ձևականորեն որոշակի համակարգի մասին: Նա արդարացնում է իրավունքի «դատավորական ազատ հայտնաբերումը», այսպես կոչված, «սոցիոլոգիական մեթոդների» օգնությամբ:

Ըստ նրա կարծիքի, իրավունքի սոցիոլոգիան պետք է ժամանակին տեսնի նոր իրավունքի ծիլերն իրենց կյանքն արդեն ապրած հին իրավական նորմերի մեջ: Այն պետք է գործի ինդուկցիայի, այսինքն՝ սոցիալական կյանքի անմիջական դիտարկման եղանակով:

Այսպիսով, Էրլիխը ձգտում է ներկայացնել իրավունքի սոցիոլոգիան որպես կենսական գործընթացների պասիվ ապաքաղաքական դիտորդի, հանգեցնել նրա «գիտականությունը» զուտ փաստերի արձանագրման առանց դրանց գնահատական տալու⁴¹:

Ե. Էրլիխը հանդես է գալիս ավանդական այն կարծիքի դեմ, որ «իրավունքի դատավորական հայտնաբերման խնդիրն, ըստ էության, կայանում է նրանում, որպեսզի օրենքի կարգադրություններից տրամաբանորեն դուրս բերվեն առանձին դեպքերի լուծումներ»: Նրա կարծիքով, անհրաժեշտ է ձերբազատվել այսպես կոչված «հասկացությունների իրավագիտությունից» և օրենքի մեկնման նրա զանազան

⁴⁰ Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 263-264.

⁴¹ Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 271-272:

տրամաբանական եղանակներից, որոնք իբր թե ընդունակ են ամեն առանձին դեպքում իրավական դրույթի մեջ հայտնաբերել «օրենսդրի կամք» կոչեցյալ ֆիկցիան:

Հետևաբար, հայտարարում Ե. Էրլիխը, ժամանակն է արդեն բացեիբաց խոսել իրավաբանների այն խստիվ պահպանվող գաղտնիքի մասին, որ իրականում դատավորը ենթակա է օրենքին «միայն այնքանով, որքանով չի մեկնաբանում այն», և որ օրենսդիրը միշտ տալիս է միայն առանձին դեպքերի կամ դեպքերի առանձին խմբի լուծումներ: «Այնտեղ, ուր նա ցանկանում է տալ ավելին, նա ոչինչ չի տալիս: Իրավադրույթը տալիս է միայն այն, ինչը պարունակվում է նրա մեջ, և նրա մեջ եղածից ավելին չի կարող կորզել աշխարհի ոչ մի տրամաբանություն»⁴²:

Այնուհետև Էրլիխը նշում է, որ իրավունքի նախնական, սկզբնական դրույթները, իրավունքի զարգացման ու էության սկիզբները պետք է որոնել հասարակության մեջ, որն իրենից ներկայացնում է ընտանիքների, համայնքների, առևտրային միավորումների և, վերջապես, պետության զանազան գոյացությունների միասնականություն: Դրանով Էրլիխն ընդգծում է իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածությունը: Սակայն, դիտելով հասարակական բոլոր երևույթները որպես իրավական, նա, այնուամենայնիվ, արտահայտում է ծայրահեղական տեսակետ: Այդ պատճառով նրա հայեցակետը, ինչպես հեգնորեն նկատել է Էրլիխի ժամանակակից Օտտո ֆոն Գիրկեն, կրում է «իրավական վեհության մոլուցք»:

Ե. Էրլիխը համարվում է նաև «ազատ-իրավունքի շարժման» հիմնադիր: 20-րդ դարում այդ տեսությունը զգալի զարգացում ունեցավ, հատկապես ԱՄՆ-ի «ռեալիստական» դպրոցի շրջանակներում⁴³: «Ազատ իրավունքի» ուղղության կողմնակիցների հիմնական գաղափարը (տեսական հիմնավորումների տարբերություններով հանդերձ) հանգում է այն դրույթին, որ օրենսդրի իրավական նորմերը չեն կարող նախատեսել կյանքում պատահող բոլոր դեպքերը: Այս կապակցությամբ նա մեծ հետաքրքրություն էր տալիս դատավորներին և պրակտիկ գործունեության բնագավառում նրանց դերակատարությանը: Քանի որ «բացերն» իրավունքի մեջ անխուսափելի են, ապա դատավորների դեմ ծառանում է, ինչպես ասում է Ե. Էրլիխը, «իրավունքի ազատ գտնելու» հիմքը գործելուց»,

⁴² Տե՛ս Նույն տեղը, էջ 278-279:

⁴³ Մանրամասն տե՛ս **Адыгезалова Г.А.** Социологическая юриспруденция США в XX веке. М., 2012.

իրավաստեղծումից, քանի որ իրական կոլիզիաները, կենսական հարցերը համառորեն իրավական կարգավորում են պահանջում: Իրավունքն ազատորեն գտնելու սկզբունքը Ե. Էրլիխը հռչակում է որպես դրա կիրառման միակ ճիշտ եղանակ, միևնույն ժամանակ ընդգծելով, որ իրավական դրույթները միայն ձևականորեն են պարունակում հարցի լուծման նորմը, իսկ փաստացի նրանք հրահանգում են դատավորին ինքնուրույնաբար որոնել ու գտնել համապատասխան իրավական նորմը: Նա մատնանշում է նաև, որ ոչ մի տեսություն, ոչ մի օրենսգիրք չի կարող արգելակել հասարակական երույթների փոփոխմանը, այդ պատճառով էլ պետք է երևան գան իրավական նոր փաստեր ու լուծման նորմեր: Իրավաբանության ու արդարադատության կառուցվածքի ամբողջ համակարգում միայն դատարանն է, որ կարող է հասցնել համապատասխանել ժամանակի «մարտահրավերներին», քանի որ դատական պրակտիկան զարգանում է ավելի արագ, քան իրավունքը⁴⁴:

Ե. Էրլիխն, այնուամենայնիվ, չէր կարծում, որ «իրավունքի ազատ գտնելը» դատավորի զուտ կամային գործողություն է⁴⁵: Առաջինը՝ այն պատճառով, որ դատավորն օգտվում է դրանից միայն այն դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է վերացնել իրավունքի մեջ եղած բացը և երկրորդ՝ դատավորը, շեղվելով օրենքի նորմից, սահմանափակված է սոցիալական կարգով, «կենդանի իրավունքով», որը նա պետք է կատարելագործի իր մեկնության շնորհիվ: Դատավորի ազատությունը լուծել առանձին դեպքերը սեփական «հայեցողությամբ» սահմանափակ է այնքանով, որքանով նա պարտավոր է հետևել հասարակության մեջ հաստատված իրավական կարգի կանոններին ու նորմերին:

Ըստ Ե. Էրլիխի կարծիքի, դատավորների, իրավաբանների գործունեությունը կարելի է համեմատել սոցիալական վերահսկողության մեխանիզմի գործունեության հետ, որն ապահովում է իրավական հրահանգումների հետադարձ ազդեցությունը հասարակական երևույթների վրա: Նա նշում է, որ իրավունքի միջոցով հասարակության կառավարման ուղղությամբ իրավաբանի գործունեությունը ենթադրում է հասարակության մեջ գործող ուժերի իմացություն՝ ինչպես մեքենաշինարար ինժեները պետք է գիտենա մեքենաների գործողության

⁴⁴ Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 284-285.

⁴⁵ Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 291.

մեխանիզմները: Հենց այդ պատճառով իրավունքի մասին գիտությունների համակարգում մեծ և կարևոր դեր պետք է խաղա իրավունքի սոցիոլոգիան:

«Ազատ իրավունքի» իր հայեցակետում Ե. Էրլիխը հատուկ ուշադրություն է դարձնում դատավորի անձին ու մասնագիտական պատրաստվածությանը: Իսկական դատավոր, համարում էր նա, կլինի միայն այնպիսի մարդը, որը ոչ միայն սուր հայացք ունի հասարակական երևույթների էության վերաբերյալ և բավական չափով է ընկալում ներկայիս պահանջմունքները, այլև հասկանում է իրավունքի պատմական զարգացման էությունը: Ըստ Էրլիխի, միայն նա, «ով տիրոջ պես տիրապետում է հարյուրամյակներով փոխանցված իմաստության, կարող է կոչված լինել ընթանալու արդարության ճանապարհով»:⁴⁶ Բացի այդ, «անհնար է բացառել այն փաստը, որ իրավունք կիրառելու կոչված անձինք, որպես իրենց ժողովրդի և ժամանակի զավակներ, կիրառելու են իրավունքը ի շահ իրենց ժողովրդի և ժամանակի, որը նաև հենց իրենց շահերն են»:⁴⁷

Ե. Էրլիխը բավականաչափ հստակորեն սահմանազատում է իրավական ոլորտը և իրավակարգը հասարակական կյանքի այլ բնագավառներից՝ բարոյականությունից, կրոնից և այլն, ցանկանալով ցույց տալ, որ պետությունը հիմնում է իր գործունեությունը ոչ միայն իրավական նորմերի վրա: Այդուհանդերձ, Էրլիխը ոչ արդարացված կերպով ընդլայնում է իրավունքի հասկացությունը: Նրա կարծիքով, պետության կողմից սանկցիավորված իրավական հրահանգավորումները կազմում են իրավունքի մասը միայն: Դրանց հետ մեկտեղ գոյություն ունի նաև այսպես կոչված «կենդանի իրավունք», այսինքն՝ ապրելակերպի ու վարքի կանոնների այն բոլոր տեսակները, որոնք ամեն թույլ ստեղծվում են մարդկանց առօրյա շփումների ընթացքում: Չի կարելի չհամաձայնել Էրլիխի հետ, երբ նա պնդում է, որ պետական կազմակերպության որոշ ձևեր գոյություն են ունեցել նախքան սահմանադրության ստեղծումը, ընտանիքի՝ նախքան ընտանեկան կացութաձևը, տիրապետման՝ նախքան սեփականության գոյացումը և որ հնում գոյություն է ունեցել որոշակի «սոցիալական իրավունք», որի օբյեկտը մշտապես եղել է «մարդկային համակեցությունը»: Սակայն դժվար է համաձայնել նրա այն պնդման հետ, որ դա եղել է բուն իմաստով «իրավունք»,

⁴⁶ Տե՛ս, Նույն տեղը, էջ 296-297.

⁴⁷ Տե՛ս **Эрлих О.** Նշվ. աշխ., էջ 299:

այսինքն վարքի այնպիսի կանոններ, որոնք, վերջնական հաշվով, սանկցիավորված են պետության կողմից: Հենց սա է Էրլիխի «կենդանի իրավունքի» հայեցակետի թույլ օղակը՝ նա եզրեր չի անցկացնում կատարման համար պետական-հարկադրական սանկցիաներ չպահանջող վարքի կանոնների և այն կանոնների, որոնց պահպանման համար անհրաժեշտ է իրավաբանական սանկցիա:

Ընդհանուր առմամբ Էրլիխի հայացքները տեսական առումով հայտնաբերում են երեք հիմնական խոցելի կողմեր, որոնք առաջ են գալիս հիմնականում պետության էության նրա ընկալմամբ: Պետությունը նրա համար յուրահատուկ օտար մի բան է, հասարակությանը «դրսից» պարտադրված, հասարակությունից առանձին կյանքով ապրող, նրան թշնամի ու նրա ավիշով սնվող: Այստեղից բնական է ամեն կերպ նրա նշանակությունը օրենսդրման գործում նվազեցնելու ցանկությունը: Դրա հետ մեկտեղ չի ներկայացնում որևէ հստակ չափանիշ, որը թույլ կտար տարբերակել դրական իրավունքի նորմը սովորույթից կամ այլ սոցիալական նորմից, այդ իսկ պատճառով գալիս է դրանց փոխադարձ փոխարինելիության մասին եզրակացության: Այնուհետև, սովորույթների և դրական իրավունքի փոխապայմանավորվածությունը և փոխազդեցությունը բացահայտելու փոխարեն դարձնում է սովորույթը դրական իրավունքի աղբյուր: Վերջապես, նա ընդհանրապես շրջանցում է այն կարևոր պահը, որ մի շարք դեպքերում դրական իրավունքն անմիջականորեն կապված է պետական իրավաստեղծ գործունեության էությունից, բովանդակությունից և նպատակից և էականորեն փոխվում է վերջիններիս փոփոխումից, այլ ոչ սովորույթի ազդեցության տակ: Եթե դրական իրավունքի աղբյուր հանդիսանար սովորույթը, ապա դրական իրավունքը դարերով անփոփոխ կմնար՝ անկախ պետական ձևերի և պետական իրավաստեղծ գործունեության էությունից:

Հասարակության ու պետության հանգիստ, պահպանողական գործունեության պայմաններում օրենքներն ու սովորույթները խաղաղ գոյատևում են իրար հետ, լրացնելով մեկը մյուսին: Դրանց տարբերակիչ չափանիշ են հանդիսանում տարբեր աղբյուրները: Դրական իրավունքի աղբյուրը միշտ իրական իշխանությունն է, սովորույթի աղբյուրը՝ հասարակության մշակույթը բառիս ամենալայն իմաստով: Դրա հետ է կապված և մեկի, և մյուսի խախտման դեպքում կիրառվող սանկցիաների

տարբեր որակը: Ի տարբերություն դրական իրավունքից, նշում է այս կապակցությամբ Վեբերը, մենք խոսում ենք «սովորույթի» մասին այն ժամանակ, երբ այն երաշխավորված չէ արտաքնապես, այն ժամանակ, երբ անձը հետևում է նրան «առանց մտածելու», այն ժամանակ, երբ նույն խմբին պատկանող մարդկանցից ակնկալվում է վարքի նման տիպի հավանություն:⁴⁸ Բացի այդ, դրական իրավունքի հետ կապված սանկցիաները իրագործվում են միմիայն հատուկ այդ նպատակով ստեղծված պետական մարմինների միջոցով, այսինքն՝ կազմակերպված ձևով: Իսկ ահա սովորույթի դեպքում սանկցիաները, Դյուրկհայմի խոսքերով, բաշխվում են «դիֆուզային կերպ»:⁴⁹ Այնուհանդերձ, այդ «դիֆուզայնությունը» չպետք է հասկանալ այնպես, իբր սովորույթի խախտման դեպքում սանկցիան ավելի մեղմ է, քան կազմակերպված սանկցիան՝ շատ դեպքերում առավել դաժան են արյան վրեժի «օրենքները», տարերային հաշվեհարդարը հրդեհման կամ գողության համար և այլն:

Գերմանացի, իրավագետ Ֆիլիպ Հեկը շահերի իրավաբանության առաջին ստեղծողն էր իրավաբանական սոցիոլոգիայի պատմության մեջ:

Շահերի իրավաբանությունը կենտրոնացնում է հիմնական ուշադրությունը օրենքի իրավաբանական մեկնաբանման վրա:

Ինչպես նշում է Հեկը, նրա մեթոդը նախատեսված է իրավունքի գործնական նպատակներին ծառայելու համար: Դրա խնդիրն է ձևակերպել այն սկզբունքները, որոնցով պետք է ղեկավարվի դատավորը գործեր քննելիս: Այդ տեսությունը պետք է փոխարիներ իրավաբանական ավանդական իրավաբանության հայեցակարգերը շահերի վերլուծման և կոնֆլիկտների տեսության մեթոդներով:⁵⁰

Հեկի պատկերացմամբ, յուրաքանչյուր նոր օրենքի հայտնվելը կապված է հակադիր շահերի պայքարի հետ, և օրենքը կոչված է լուծել այդ կոնֆլիկտը: Այդ իսկ պատճառով իրավունքը հանդիսանում է հակադիր այդ շահերի բախման արդյունք: Իրավունքի՝ նպատակին հասնելու աստիճանը կախված է օրենքով կարգավորող այդ շահերի ազդեցությունից: Շահերի կոնֆլիկտը, որն ընկած է օրենքի յուրաքանչյուր դրույթի հիմքում, անհրաժեշտ է լրջորեն վերլուծել: Դատավորը պետք է համաձայնեցնի

⁴⁸ Вебер М., Избранные произведения. М., 1990. էջ 4-5.

⁴⁹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. - М. - 1991. - С. 377.

⁵⁰ См'у Корнев А.В. Социология права. М., 2015, с. 159-160.

շահերը և լուծել դրանց միջև կոնֆլիկտները նույն եղանակով, ինչպես դա անում է օրենսդիրը, թեև, համապատասխան Հեկի սխեմայի, օրենսդրի կողմից շահերի գնահատումը առաջնային նշանակություն ունի դատավորի անձնական գնահատականի համար:

Սակայն դատավորի խնդիրն է ոչ միայն կիառել օրենքի այս կամ այն դրույթը, այլև պաշտպանել բոլոր շահերի ընդհանուր հանրագումարը, քանի որ ամենօրյա կյանքի հարստությունն ու բազմազանությունը օրենքը դարձնում է անբավարար, ոչ լիակատար, իսկ երբեմն նաև հակասական: Այդ իսկ պատճառով այդ խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է մշակել գործի մեջ ներգրավված շահերի սխեմատիկ վերլուծման մեթոդ: Այդ մեթոդը պետք է տարանջատի նորմի շրջանակների որոշման գործառույթը՝ նորմերի դասակարգման գործառույթից: Շահերի իրավաբանությունը զբաղվում է գործնական կյանքի իրականության և պահանջմունքների հետազոտմամբ, և հենց նա էլ որոշում է կանոնների սահմանները՝ հակադիր շահերի հաշվեկշռման նպատակով: Այսպիսով, այդ տեսությունը բացատրում է իրավունքի գոյություն ունեցող նորմերը, ելնելով այդ հակադարձ շահերից:

Մաքս Վեբերը (1864-1920) գերմանացի նշանավոր գիտնական, սոցիոլոգ է, որը մեծ ազդեցություն է գործել 20-րդ դարի սոցիալական գիտությունների վրա: Ամերիկացի խոշորագույն սոցիոլոգներից մեկը՝ Թոլկոտ Պարսոնսը, համարում էր, որ վեբերյան ամբողջ սոցիոլոգիայի կենտրոնն ընկած էր ոչ թե կրոնի սոցիոլոգիայում կամ նրա տեսության այլ առումներում, այլ իրավունքի սոցիոլոգիայում:

Առավել լի կերպով Մ. Վեբերի հայացքները, որոնք լայն տարածում գտան Արևմուտքում, սակայն անբավարար են ուսումնասիրված հայրենական գրականության մեջ, ներկայացված են նրա «Տնտեսությունն ու հասարակությունը» (1922) հիմնարար աշխատության մեջ⁵¹:

Վեբերյան իրավունքի սոցիոլոգիայի շարադրումը նախատեսում է գոնե թռուցիկ ծանոթություն նրա սոցիոլոգիայի հիմնական դրույթների հետ: Վեբերի մոտ սոցիոլոգիան մի գիտություն է, որը ձգտում է, մեկնելով, հասկանալ սոցիալական գործողությունը և դրանով իսկ կաուզալ կերպով բացատրել նրա գործընթացն ու

⁵¹ См. **Вебер М.**, Избранные произведения. М., 1990.

գործողությունը»:⁵² Սոցիալ գործողության տակ հասկացվում է այն գործողությունը, որի հետ անհատը սուբյեկտիվ իմաստ է կապում և հարաբերում այն այլ մարդկանց գործողությունների հետ:⁵³ Գործող անհատը հանդիսանում է Վեբերի սոցիոլոգիայի ելակետը, նրա «հյուլեն»: Այդ իսկ պատճառով այնպիսի հասկացությունները, ինչպիսիք են՝ «պետությունը», «հանրությունը», «ֆեոդալիզմը», նշանակում են առանձին անհատների սոցիալ գործողությունների որոշակի տեսակների կատեգորիաներ: Մարդկանց վարքը մեկնող հասկացողական սոցիոլոգիայի համար, -նշում է Վեբերը, - այս գոյացումները («պետություն», «ֆեոդալիզմ»)՝ միմիայն առանձին մարդկանց վարքի գործընթացներ ու կապեր են, քանի որ միայն նրանք են իրենցից ներկայացնում գիտակցված գործողությունների նրա համար հասկանալի կրողներ»:⁵⁴

Սոցիալական գործողությունները ճանաչվում են շնորհիվ «իդեալական տիպերի», որոնք, ըստ Վեբերի, չորսն են.⁵⁵ 1. նպատակա-ռացիոնալ գործողություններ, այսինքն՝ այնպիսի, երբ հստակորեն գիտակցված են նպատակները և ընտրված են դրանց հասնելու օպտիմալ միջոցները՝ հաշվի առնելով արտաքին պայմանները և մյուս մարդկանց սպասելի վարքը, 2. արժեքա-խելամիտ, երբ անհատի վարքը պայմանավորված է հավատով, արժեքների (էթիկական, կրոնական, էսթետիկական) որոշակի համակարգով, 3. աֆեկտիվ՝ երբ անհատը, նպատակին ձգտելով, ղեկավարվում է ոչ թե բանականությամբ, այլ զգացմունքներով և հույզերով, 4. ավանդական հիմնված այս կամ այն իրավիճակի հանդեպ արմատավորված երկարատև սովորույթի, վարքի ամրապնդված ստերեոտիպի վրա:

Սոցիալական գործողության տիպաբանությունը (ավանդականից դեպի աֆեկտիվ, արժեքախելամիտ և նպատակառացիոնալ), ըստ Վեբերի համոզման, ցույց է տալիս մարդկային քաղաքակրթության պատմության ընթացքում ռացիոնալության, խելամտության, բանականության աճի միտումը: Արևմտյան հասարակության մեջ ռացիոնալությունը դառնում է սոցիալական գործողության գերիշխող տիպ: Ռացիոնալության սկզբունքով են գործում շուկայական տնտեսությունը,

⁵² Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. С. 602.

⁵³ Նույն տեղում: ռ. 603.

⁵⁴ Նույն տեղում: ռ. 601.

⁵⁵ Նույն տեղում: ռ. 628-630.

ռացիոնալական են դառնում քաղաքականության և կառավարման համակարգը, մարդկանց մտածելակերպն ու ապրելակերպը: «Մեր դարաշրջանի ճակատագիրը՝ նրա համար բնորոշ ռացիոնալիզացմամբ ու ինտելեկտուալացմամբ և, առաջին հերթին, աշխարհի կախարդազերծմամբ կայանում է նրանում, որ ամենաազնիվ ու ամենավսեմ նպատակները հեռացան հասարակական ոլորտից կամ միստիկ կյանքի անդրշիրիմյան թագավորություն, կամ էլ միմյանց հանդեպ առանձին անհատների, եղբայրական անմիջական հարաբերությունների ոլորտ», - գրում է Վեբերը:⁵⁶

Նրա տեսության էական մասն է կազմում քաղաքականության սոցիոլոգիան, որի ելակետային հենքն է հանդիսանում լեգիտիմ իշխման տիպաբանությունը: Իշխման տեսությամբ է բացատրում Մ. Վեբերը հասարակության մեջ իշխանության և ենթարկման հարաբերությունների իր հասկացումը: Նա առանձնացնում է իշխման երեք տիպ:⁵⁷

Առաջին տիպը՝ ավանդականը, հիմնված է հավերժ երեկվանի հեղինակության վրա. «հնուց գոյություն ունեցող կարգերի սրբության հավատի», «նահապետի» և «հայրապետական իշխանի» իշխանության վրա: Դրա օրինակներն են Հին Չինաստանը, Եգիպտոսը, Օսմանյան կայսրությունը, արևելյան տիպի բոլոր բռնապետությունները, ավատական համակարգերը:

Երկրորդ տիպն է խարիզմատիկ իշխումը, որը խարսխվում է անձնական հավատարմության ու անձնական վստահության վրա, ծնված որևէ մարդու մոտ հատուկ, ոչ սովորական հատկությունների (օրինակ, հերոսության, հայտնության) առկայությամբ: «Խարիզմա» բառը նշանակում է «Աստծո ողորմությամբ տրված շնորհք» և քրիստոնեության առաջին դարերում օգտագործվում էր Սուրբ Հոգու կողմից տրված բուժելու հատկություն: Իրավունքի պատմության գերմանացի գիտնական Ռուդոլֆ Զոմը օգտագործել է «խարիզմատիկ» տերմինը «սրբազան շնորհք» հասկացությունն անվանելու համար: Մ. Վեբերը փոխ է առել այն Զոմից և կիրառել գերբնական, գերմարդկային կամ առնվազն բացառիկ շնորհներով կամ հատկություններով օժտված բոլոր անհատ անձանց վերաբերյալ: Այդպիսի մարդկանց թվին էր Վեբերը դասում մարգարեներին, քաղաքագետ-գորավարներին, նշանավոր

⁵⁶ Вебер М. Наука как призвание и профессия. // Избранные произведения. С. 733-734.

⁵⁷ Вебер М. Политика как призвание и профессия. // Избранные произведения. С. 646-647.

դեմագոգներին, ամբոխավար քաղաքագետներին, քաղաքական առաջնորդներին:

Երրորդ տիպն է լեգալ իշխումը, որը հիմնված է օրենքների և սահմանումների պարտադիրության վրա: Իշխման նման տիպի դեպքում մարդիկ ենթարկվում են ոչ թե ավանդույթի ուժով կամ խարիզմատիկ առաջնորդի կամքով, այլ հետևում են իրավական կարգին, «ռացիոնալ կերպով ստեղծված կանոններին»: Իրավական կարգին են ենթարկվում ոչ միայն կառավարվողները, այլև կառավարողները: Իշխման լեգիտիմ տիպին է Մ. Վեբերը դասում՝ խորհրդարանական-սահմանադրական պետությունները, մասնավոր - կապիտալիստական ձեռնարկությունները, ժողովրդավարական հասարակության քաղաքական կուսակցությունները:

Մ. Վեբերի գիտական ժառանգության ուսաստանյան հետազոտող Պ. Պ. Գայդենկոն Վեբերի սոցիոլոգիական վերլուծության հիմնարար կատեգորիա է համարում սոցիալական գործողությունը: Սուբյեկտիվ իմաստի իր բնութագրով ու դեպի ուրիշները կողմնորոշմամբ այն ծագում է իրավական բնագավառից ու իրավունքի փիլիսոփայության տերմիններից մեկի՝ «ճանաչման» սոցիոլոգիական մեկնաբանում:⁵⁸ Այսպիսով, սոցիալական գործողությունը Վեբերի սոցիոլոգիայի առանցքային կատեգորիան, կարելի է դիտել որպես իրավագիտական արմատներ ունեցող:

Մ. Վեբերը նկատում է, որ իրավաբանական հետազոտությունը ջանում է բացատրել իրավունքի նորմերի օբյեկտիվ իմաստը, այսինքն⁴ իրավական նորմերի այն բովանդակությունը, որը պետք է լինի:⁵⁹ Իսկ սոցիոլոգիան (այն չափով, որքանով հայտնվում է նրա հետազոտության ոլորտում) զբաղվում է ոչ թե իրավական դրույթների տրամաբանորեն ճիշտ օբյեկտիվ բովանդակության բացահայտմամբ, այլ սոցիալական գործողությունների ուսումնասիրմամբ: Որպես այդպիսի գործողությունների դետերմինանտ այլևայլ գործոնների հետ մեկտեղ կարող են հանդես գալ նաև մարդկանց պատկերացումները որոշակի իրավական դրույթների իմաստի ու նշանակության մասին:⁶⁰ Այսպիսով, Մ. Վեբերը ցույց է տալիս, որ իրավագիտության օբյեկտ է հանդիսանում իրավունքի նորմերի օբյեկտիվ իմաստը, իսկ սոցիոլոգիայի սուբյեկտիվ իմաստը:

⁵⁸ **Гайденко П. П.** Социология Макса Вебера// **Вебер М.** Избр. произведения. С. 19.

⁵⁹ **Вебер М.** О некоторых категориях понимающей социологии // **Вебер М.** Избр. произведения. С. 507.

⁶⁰ Նույն տեղում: С. 508.

Սոցիալական վարքում (օրինակ՝ տնտեսական) Մ. Վեբերը նշում է փաստացի միաձևությունը, որը բացատրվում է ոչ միայն որևէ նորմի վերաբերյալ կողմնորոշմամբ, այլ նախևառաջ նրանով, որ փոխկողմնորոշված դրույթի տվյալ տիպը ամենից շատ է համապատասխանում անհատների շահերին:⁶¹ Անկասկած, դրա հետ մեկտեղ գոյություն ունի կողմնորոշում դեպի՝ այն կարգերը, որոնց նշանակությունը որպես օրենքների... հայտնի է գործող անձին, այսինքն՝ հայտնի է, որ դրանց խախտումը առաջ կբերի երրորդ անձանց ռեակցիան»:⁶²

Հասարակության մեջ ձևավորվում է «լեգիտիմ կարգ», որին կարող են հակվել իրենց կողմնորոշումներում անհատները: Այդպիսի կողմնորոշման հնարավորությունը Մ. Վեբերն անվանում է տվյալ կարգի «նշանակություն»: Կարգի «նշանակության» մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքերում, երբ վարքն ուղղորդվում է դեպի հստակորեն որոշված «մաքսիմները» (վերջիններս համարվում են նշանակալի անհատի վարքի համար, պարտադիր են նրա համար և ծառայում են հետևելուն արժանի օրինակի):⁶³

Մ. Վեբերն ընդգծում է, որ սոցիոլոգիայի մեջ կարևոր է հասկանալ տարբերությունը կարգի «էմպիրիկ» և «նորմատիվ» նշանակելիության միջև:⁶⁴ Իրավագիտության համար նորմատիվ կարգը նշանակություն ունի կարծես թե ինքնին, այն պարզ պատճառով, որ այն հաստատված է պաշտոնապես: Ահա թե ինչու դեպի սահմանված կարգը չկողմնորոշված վարք չպիտի գոյություն ունենա, և կարգին անհամապատասխան վարքը պետք է կասեցվի, իսկ այն թույլ տված մարդը՝ պատժվի օրենքով: Իրավական նորմերից է անհատների սուբյեկտիվ իմաստներից անկախ: Սոցիոլոգի համար լեգիտիմ կարգի ուսումնասիրումը կարևոր է անհատների կողմից նրա եղանակելի լինելու սուբյեկտիվ ճանաչման տեսակետից: Այդ պատճառով սոցիոլոգին հետաքրքրող «էմպիրիկորեն» նշանակալի կարգը այլ է, քան «նորմատիվ կարգը»: Ահա Մ. Վեբերի կողմից «էմպիրիկորեն» նշանակալի կարգին տրված բնութագրումներ.

1. անհատների կողմնորոշումը իրենց վարքում ոչ միայն դեպի լեգալ կարգի

⁶¹ Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избр. произведения. С. 634-635.

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում: С. 636-637.

⁶⁴ Նույն տեղում: С. 638.

«մաքսիմներ», այլև նրանց համար նշանակալի ուղենիշների լայն շրջանակ,⁶⁵

2. դեպի իրավական սահմանումները, կարգերն ուղղված նշանակալի պատկերացումների «տարածվածություն», ինչպես նաև իրավական հարաբերությունների ոլորտում նպատակային-ռացիոնալ վարքի ձևավորումը,⁶⁶

3. մարդկանց տարբեր կատեգորիաների կողմից իրավական սահմանումների իմաստի ոչ միանման ընկալումը: Այսպես, օրինակ, նոր օրենքի քննարկման փուլում այն, ինչը կազմում է օրինագծի իսկական իմաստը, հասկանում են նրանք, ում շահերն նա անմիջականորեն շոշափում է: Որոշ ժամանակ անց, երբ օրենքն արդեն մտել է առօրյա կյանքի պրակտիկա, նրա նախնական իմաստը մոռացվում է և միայն նրա կիրառմամբ զբաղվող մասնագետ իրավաբանների (դատավորների, փաստաբանների) նեղ շրջանակն է պատկերացում ունենում այն նպատակների մասին՝ հանուն որոնց այն ընդունվել է: Սովորական հասարակությունը գաղափար ունի օրենքների համար միայն այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ է կյանքում նրանց համար ամենախոշոր անախորժություններ կանխելու համար, նա որդեգրում է ավանդական վարքաձև և «հետևում է դրան, մեծամասամբ ոչինչ չգիտենալով տվյալ կարգերի նպատակի, իմաստի և նույնիսկ գոյության մասին»:⁶⁷ Իրավական սահմանումների իմաստը տարբեր է նրանց համար, ովքեր սահմանել ու ընդունել են դրանք, և նրանց համար, ովքեր կիրառում ու կենսագործում են դրանք: Այսպես, օրինակ, ձեռներեցին հայտնի են միայն այն «ռացիոնալ կարգերը», որոնք անհրաժեշտ են նրան բիզնեսում մասնավոր նպատակների հասնելու համար,

4. կողմնորոշումը դեպի սահմանված կարգը կարող է առկա լինել նաև այն դեպքում, երբ անհատը գիտակցաբար խախտում է այն: «Այսպես, օրինակ, համաձայն մեր օրենսդրության «իմաստի» վերաբերյալ իշխող (ընդհանուր առմամբ) պատկերացումների, մենամարտերը կտրականապես արգելված են: Այդուհանդերձ, համաձայն հասարակության մեջ նշանակալի համարվող պայմանականությունների «իմաստի» վերաբերյալ լայնորեն տարածված պատկերացումների, մենամարտը հաճախ անխուսափելի է: Մասնակցելով մենամարտին, մարդը

⁶⁵ **Бөбөр М.** Основные социологические понятия // **Бөбөр М.** Избр. произведения. С. 635.

⁶⁶ **Бөбөр М.** О некоторых категориях понимающей социологии. С. 508.

⁶⁷ Նույն տեղում: С. 544.

համապատասխանեցնում է իր վարքը այդ կոնվենցիոն հրահանգումներին, սակայն, թաքցնելով իր գործողությունները, նկատի է առնում օրենքի պահանջները: Հետևաբար, հրահանգավորումների զույգ համակարգերի էմպիրիկ... նշանակելիության պրակտիկ ազդեցությունը տվյալ դեպքում տարբեր է: Այնինչ այդ զույգ համակարգին էլ մենք վերագրում ենք էմպիրիկ «նշանակելիություն», որը կայանում է նրանում, որ վարքը գիտակցաբար կողմնորոշվում է դեպի դրանց (սուբյեկտիվորեն ընկալված) իմաստը և կրում դրա ազդեցությունը»:⁶⁸ Նույն բանը Մ. Վեբերն ասում է գողի կամ մարդասպանի մասին, որոնց գործողությունները հակասում են օրինական կարգին, սակայն միևնույն ժամանակ կողմնորոշված են դեպի քրեական օրենքի պահանջները այն չափով, որով նրանք թաքցնում են իրենց գործողությունները,

5. Անհատների կողմից իրավունքի նորմերի ճանաչումը և կոմնորոշումը դեպի դրանք: Մի կողմից, եթե որոշակի թվով մարդկանց համար հասարակության «մաքսիմները» օրինակ են ներկայացնում ու հանդիսանում են նրանց գործունեության պարտադիր պայմաններ (այսինքն՝ սուբյեկտիվորեն նշանակալի են), ապա մեծանում (հաճախ շատ զգալի աստիճանով) է «նաև այլ մարդկանց վարքը դեպի տվյալ կարգը կողմնորոշելու հնարավորությունը»: Մյուս կողմից, եթե «նորմատիվ կարգը» գոյություն ունի, սակայն «որևէ կարգի միջինում ընդունված իմաստի խախտումը կամ շրջանցումը դառնում է կանոն, ապա այդ կարգի նշանակելիությունը դառնում է սահմանափակ կամ ընդհանրապես կորչում է»:⁶⁹

Այսպիսով, սահմանելով «էմպիրիկ» կարգի տարբերությունը «նորմատիվ» կարգից, Մ. Վեբերը ցույց տվեց սոցիոլոգիական մոտեցման առանձնահատկությունը իրավական հարաբերությունների հետազոտման գործում:

Ինչպե՞ս էր նա հասկանում իրավունքը և ո՞րն է, ըստ նրա, իրավունքի տեղը լեգիտիմ կարգի ապահովման գործում: Համաձայն Մ. Վեբերի տեսակետի, կարգի լեգիտիմությունը կարող է երաշխավորվել «ներքուստ» և «արտաքուստ»:⁷⁰ «Ներքուստ» երաշխիքներն են. 1. զուտ աֆեկտիվը (հուզական հավատարմությամբ), 2.

⁶⁸ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. С. 513-514.

⁶⁹ Вебер М. Основные социологические понятия. С. 637-638.

⁷⁰ Նույն տեղում: С. 639-643.

նպատակային-ռացիոնալը (հավատով որոշակի արժեքների՝ բարոյական, էթետիկական, բացարձակ նշանակելիության վերաբերյալ), 3. կրոնականը (հավատը, որ փրկությունն ու բարօրությունը կախված են տվյալ կարգի պահպանումից):

Կարգի «արտաքին» երաշխիքներ է համարում Մ. Վեբերը պայմանականությունն ու իրավունքը: Պայմանականությունն այն կարգն է, որի նշանակելիությունը երաշխավորվում է մարդկանց կողմից նախատինքով: Պայմանականության գործողությունն արտահայտվում է սովորույթի ողջունելու, շփվելու, հագնվելու ընդունված ձևին հետևելու անհրաժեշտության մեջ: Իսկ իրավունքի հասկացման համար Մ. Վեբերը որոշակի է համարում հարկադրումը, որն իրականացվում է մարդկանց հատուկ խմբի կողմից, որոնց անմիջական գործառույթների մեջ է մտնում կարգուկանոնի պահպանումը կամ դրա խախտման փորձերի կանխարգելումը ուժի կիրառմամբ:⁷¹ Այնուհանդերձ, Մ. Վեբերը հայտարարում է, որ հնարավոր են իրավունքի բնութագրման վերաբերյալ նաև այլ մոտեցումներ: Ժամանակակից հասարակությունում հարկադրող խմբի մեջ են մտնում դատավորները, դատախազները, չինովնիկները, դատական կատարածությունները: Դրա հետ մեկտեղ Մ. Վեբերը նշում է հարկադրման այնպիսի խմբեր, ինչպիսիք են ազգը (արյան վրեժի հարցերում) կամ ազդեցության խմբերը կրոնական աղանդներում:

Այսպիսով, ուրեմն, իրավունքը, ըստ Մ. Վեբերի, լեգիտիմ կարգը երաշխավոր «արտաքին» ուժն է, իսկ իրավունքի գործողությունը կապված է նրա քաղաքական-ինստիտուցիոնալ ապահովման հետ պետության կողմից, որը տիրապետում է լեգիտիմ ֆիզիկական բռնության մենաշնորհով⁷²:

Մ. Վեբերի ազդեցությունը իրավունքի մասին պատկերացումների զարգացման վրա կապված է գլխավորապես նրա կողմից առաջադրված իրավունքի իդեալական տիպերի դասակարգման հետ: Նա առանձնացրել է իրավունքի երեք իդեալական տիպ՝ ավանդական, խարիզմատիկ և ձևական-ռացիոնալ, ինչը պայմանավորված է առաջին հերթին նրա քաղաքական տեսության դրույթներով, ինչպես նաև կապիտալիզմի կայացման գործընթացում իրավունքի ձևական-ռացիոնալ տիպի դերը ցույց տալու

⁷¹ Вебер М. Основные социологические понятия. С. 640-642.

⁷² Ст'ю Эпифанова Е.В., Павлисова Т.Е. Государственно-правовые концепции: история и современность. М., 2012, с. 189-190.

ցանկությամբ: Այս վերջինիս կապակցությամբ Մ. Վեբերը գրում է, որ տնտեսության արևմտյան տեսակը «ստեղծում է ռացիոնալ կապիտալիստական ձեռնարկության շահագրգռվածությունը ռացիոնալ սահմանումների վերաբերյալ, որոնց պրակտիկ գործառնությունը կարող է հաշվի առնվել հավանականության նույն աստիճանով, ինչը մեքենայի գործառնությունը»:⁷³

Ավանդական իրավունքը բնորոշ է ավանդական հասարակությանը նրան հատուկ ավանդական պետությամբ հանդերձ: «Ավանդական» տերմինը Մ. Վեբերի մոտ նշանակում է «Արմատավորված սովորական պրակտիկայով որոշվող»: Իրավունքի մեջ դա, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է այն բանին, ինչը կոչվում է «սովորության իրավունք»:⁷⁴ Իշխման ավանդական տիպի դեպքում լեգիտիմությունը կապված է դարավոր նորմերի և իշխանային լիազորությունների սրբազանության» վրա: Մ. Վեբերի խոսքերով, ենթարկվում են ոչ թե օրենսդրական նորմերին, այլ իշխանության հիերարխիայում որոշակի պաշտոն զբաղեցնող որևէ անձի, որը «գրավում է այդ պաշտոնը ավանդույթի ուժով կամ նշանակվել է ավանդական կառավարողի կողմից»: Իրավունքը չի կարող հայտարարել իր նորության մասին, քանզի «սկզբունքորեն անհնար է ստեղծել նոր իրավունք ավանդական նորմերի փոխարեն»: Իրավական նորամուծությունները հնարավոր է լեգիտիմացնել միայն մի ճանապարհով՝ պաճուճել դրանք անցյալի հեղինակությամբ:

Ավանդական իշխանության և իրավունքի տիպը բավարարում է երկու տեսակի: Առաջինը զուտ նահապետական համակարգին (երբ ենթակաները գտնվում են լիակատար կախվածության մեջ նահապետի կամքից), իսկ տիրոջ կամայականության դեմ չկան և չեն էլ կարող լինել որևէ իրավական երաշխիքներ: Երկրորդը՝ դասային համակարգն է, որը կրում է պատրիմոնալ (հայրապետական) հարաբերությունների շատ գծեր:

Ի տարբերություն իրավունքի և իշխանության ավանդական տիպից, որոնք կապված են անցյալից եկող նախադեպերի հետ և կողմնորոշված են պատմական անցյալում ձևավորված նորմերի, խարիզմատիկ իշխանությունն իր հավակնություններում մերժում է ավանդույթները և այդ իմաստով ուղղված է

⁷³ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. С. 545.

⁷⁴ Ст'ю Яковлев А.М. Социальная структура общества и права. М., 2015, с. 16-17.

ձևավորված կարգի, ավանդական, հասարակական հիմքերի փոփոխմանը («պայթեցում ներսից»): Եթե համեմատենք այն ռացիոնալ իշխման հետ, որը լեգիտիմորեն «հիմնավորված է ռացիոնալիստորեն ստեղծված կանոններով», ապա խարիզմատիկ իշխումը իռացիոնալ է, քանի որ իր մաքուր տեսակով կարծես թե խորթ է կանոններին, առօրյա սահմանումներին ու իրավունքի ինստիտուցիոնալացմանը: Խարիզմատիկ իրավունքը բխում է խարիզմատիկ առաջնորդից, որը և հանդես է գալիս որպես «իրավական նորմերի» ստեղծող: Նման իրավաստեղծության գլխավոր սկզբունքը, ըստ Մ. Վեբերի, «կարելի է բնորոշել հետևյալ կերպ. «Այսպես է գրված և այսպես էր ընդունված առաջներում, սակայն ես ձեզ ասում եմ...»: Այնուամենայնիվ, համարում է Մ. Վեբերը, խարիզմատիկ իրավունքն էլ կարող է «սովորականացվել» և նրա ճակատագիրն է դառնալ կամ ավանդական, կամ ռացիոնալիստական (կամ էլ և՛ այս, և՛ այն): «Խարիզմայի սովորականացման» օրինակներ ենք դիտում մենք անտիկ հռոմեական իրավունքում, բուդդայական և հինդուսական հասարակություններում, կաթոլիկ եկեղեցում, գերմանական տոհմական հասարակության մեջ:

Իրավունքի երրորդ իդեալական տիպի է ձևական-ռացիոնալիստականը (ձևավորվում է արևմտյան հասարակության մեջ): Դիտելով Արևմուտքի իրավունքի զարգացման վաղ փուլը, Մ. Վեբերը ցույց տվեց նրա այն առանձնահատկությունները, որոնք հեռու գնացող հետևանքներ ունեցան իրավունքի ձևական-ռացիոնալիստական զարգացած համակարգի կայացման, այնպես էլ կապիտալիստական տնտեսական հարաբերությունների ձևավորման համար: Միայն Արևմուտքն ուներ արդարադատության միանգամայն զարգացած համակարգի, ֆեոդալիզմի ընթացքում կարգավիճակային խմբերի իրավական կարգավորման փորձ, դասերի կողմից տիրակալի իշխանության իրավական վերահսկման մեխանիզմներ: Միայն Արևմուտքում կատարվեց անձնական օրենքի փոխարինում «բնական իրավունքով», ինչպես նաև առավել ամբողջական կերպով իրականացվեցին հռոմեական, իրավունքի ռեցեպցիաներ: Ոչ մի այլ տեղ չի հաջողվել հասնել պատրաստված մասնագետների կողմից իրավունքի ձևավորման այն աստիճանին, ինչ Արևմուտքում: Ռացիոնալիստական իրավունքի զարգացումը Մ. Վեբերի կողմից դիտվում է արևմտյան քաղաքակրթության կայացման հետ սերտ փոխկապակցվածությամբ,

որտեղ իրավունքը հանդես է գալիս և որպես արևմտյան հասարակության արդյունք, և նրա գոյացման նախադրյալ⁷⁵:

Ձևական-ռացիոնալ իրավունքն ներկայանում է որպես վերացական նորմերի տրամաբանորեն փոխկապակցված համակարգ, որի հիման վրա հնարավոր է որակավորել կոնկրետ իրավաբանական գործի փաստերը կամ իրավական հիմնահարցը և գտնել համարժեք իրավական որոշում:

Ձևական-ռացիոնալ իրավունքի գործողությունը տարածվում է նաև քաղաքականության ու կառավարման ոլորտների վրա: Մ. Վեբերի մոտ կառավարման լավագույն ձևը բյուրոկրատիան է: Մ. Վեբերն անվանում է նրան «իրավունքի իշխանության իդեալական ձև»: Իրավունքի բյուրոկրատական կիրառումը թույլ է տալիս հստակորեն ուրվագծել իշխանության շրջանակները, լիազորությունները և կարգավիճակը, տարանջատել քաղաքագետներին և կառավարիչ պաշտոնյաներին, հետևել կառավարման օրենքներին ու կանոններին, իրականացնել սոցիալական վերահսկողությունը և ամրապնդել պետական իշխանության հեղինակությունը, քանի որ քաղաքացիների կողմից իշխանության ինստիտուտներն ընդունվում են որպես ռացիոնալ կերպով սահմանված:

Ձևական-ռացիոնալ իրավունքի կայացումն օբյեկտիվորեն կապված է բուն Արևմուտքում իրավաբանների հատուկ մասնագիտական-սոցիալական խավի ձևավորման հետ: Նրանք տիրապետում էին ռացիոնալ իրավական մտածողության,⁷⁶ ինչը բնորոշ չէր այլ տարածաշրջանների ու դպրոցների իրավագետներին (համաձայն Մ. Վեբերի, նրանք չկարողացան ձերբազատվել իրավունքի վրա աստվածաբանության ազդեցությունից): Եվրոպայում իրավաբանական ռացիոնալիզմի ներկայացուցիչներն էին իտալական պողեստաները, ֆրանսիական թագավորական իրավաբանները (որոնք ձևական միջոցներ ստեղծեցին թագավորական իշխանության կողմից սենյորների իշխումը խարխլելու համար), կոնցիլիորբիզմի տեսաբանները (կանոնական իրավունքի ու աստվածաբանության մասնագետները, որոնք դատողություններ էին անում բնական իրավունքի կատեգորիաների օգնությամբ), մայրցամաքային իշխանական արքունի իրավագետները և գիտնական-դատավորները, բնական

⁷⁵ См'у **Зорькин В.Д.** Цивилизация права. М., 2015, с. 12-13.

⁷⁶ **Вебер М.** Политика как призвание и профессия. С. 664.

իրավունքի նիդեռլանդական տեսաբաններն ու մոնարխոմախները, անգլիական թագավորական ու խորհրդարանական իրավաբանները (ֆրանսիական խորհրդարանի nobleiss de robe (պատմունճանի ազնվականություն) և, վերջապես, հեղափոխության դարաշրջանի փաստաբանները:⁷⁷

Շուկայական տնտեսության, լեգալ-իրավական քաղաքական համակարգի, ճյուղավորված բարդ օրենսդրության զարգացումը պայմանավորեց իրավաբանական մասնագիտությունների մարդկանց հատուկ խավի ձևավորումը: Դրանք են՝ փաստաբանները, կառավարիչ պաշտոնյաները, համալսարանական գիտնականները, որոնց սոցիալական կարգավիճակը և դերը, Մ. Վեբերի կարծիքով, անչափ մեծ է:

2.2 Իրավաբանական սոցիոլոգիայի ֆրանսիական դպրոցի

ձևավորումը և զարգացումը

Իրավագիտության մեջ սոցիոլոգիական ուղղության տարատեսակ է սոլիդարիզմի (համերաշխության) տեսությունը, որի հիմնադիրն է համարվում է Լեոն Դյուգին (1859-1928)⁷⁸ ֆրանսիացի սոցիոլոգ, իրավունքի տեսաբան, Բորդոյի համալսարանի իրավունքի պրոֆեսոր և իրավաբանական ֆակուլտետի դեկան (1886 թ.-ից), Կոնտի և Դյուրկհայմի հետնորդը:

Կոնտի «պոզիտիվ փիլիսոփայության» ելակետային հիմնադրույթն է. գիտությունը պետք է սահմանափակվի երևույթների, դրանց համագոյակցության (ստատիկա) և հաջորդականության (դինամիկա) նկարագրությամբ⁷⁹: Նա հերքում է իրերի էության ճանաչելիությունը: Գիտնականը կարող է պատասխանել «ինչպես» (ինչպես են համագոյակցում և ընթանում երևույթները) հարցին, բայց ոչ «ինչ» և «ինչու» հարցերին: Էական և պատճառահետեանքային կապերի հետազոտությունը, այդ թվում՝ հասարակական կյանքում, պետք է բացառվի իբրև «մետաֆիզիկական», «ոչ գիտական»:

Մեթոդաբանական նման մոտեցումը, մի կողմից, նպաստեց էմպիրիկ հետազոտությունների զարգացմանը, մյուս կողմից՝ մերժելով պետության և իրավունքի

⁷⁷ Նույն տեղում: С. 664-665.

⁷⁸ Տե՛ս **Дюги Леон**, Конституционное право. Общая теория государства. М., 2013.

⁷⁹ Տե՛ս **Дюги Леон**, Նշվ. աշխ., էջ 16-17.

էութիւնը, դրանց զարգացման շարժիչ պատճառները ճանաչելու հնարավորութիւնը, պոզիտիվիզմը վերածեց պահպանողական գաղափարախոսութեան: Պոզիտիվիստական իրավաքաղաքական տեսութիւնները կողմնորոշված էին հաղթանակած բուրժուազիայի «ստատուս քվոյի» արդարացմանն ու պաշտպանութեանը:

Կոնտը «սոցիալական ֆիզիկայի» կամ սոցիոլոգիայի (տերմինը նա է ներմուծել) հիմնադիրն է, որի խնդիրը սոցիալական կյանքի համակարգումն է և «նոր», «պոզիտիվ» սոցիալ-քաղաքական կարգի տեսական հիմնավորումը: Սոցիոլոգիան սկսվում է մարդու և հասարակական կյանքի փաստերի նկարագրումով, ապա անցնում այդ փաստերի միջև պատճառական կապերի բացահայտմանը: Սոցիոլոգիան նա բաժանում է երկու մասի՝ 1) ստատիկայի, որն ուսումնասիրում է հասարակական երևոյթների գոյութեան պայմանները, 2) դինամիկայի, որն ուսումնասիրում է հասարակական երևոյթների զարգացումը: Կոնտի սոցիոլոգիայի և «պոզիտիվ քաղաքականութեան» հիմքում ընկած է պատմական առաջընթացի ըմբռնումը: Հասարակութեան, քաղաքական իշխանութեան, պետութեան ևե իրավունքի զարգացումը նա կապում է մարդկային գիտակցութեան էվոլյուցիայի, աշխարհայացքի տիրող երեք տիպերի կամ «մարդկային մտքի վիճակների» (աստվածաբանական, մետաֆիզիկական և պոզիտիվ (գիտական)) հաջորդափոխութեան հետ: Մտածողութեան այս երեք վիճակին (աստիճաններին, փուլերին) համապատասխանում է տնտեսական, քաղաքական և իրավական հարաբերութիւնների սոցիալ-քաղաքական ինստիտուտների զարգացումը:

Առաջին՝ աստվածաբանական աստիճանում իշխում է կրոնական աշխարհայեցողութիւնը: Բոլոր երևոյթները, այդ թվում՝ պետութիւնն ու իրավունքը, դիտվում են իբրև գերբնական ուժերի գործողութեան արդիւնք, քաղաքական երևոյթների ետևում ձգտում են որոնել աստվածների կամքը: Ձևավորվում է աստվածապետութեան քաղաքական համակարգը, երբ քրմերն իրականացնում են ոչ միայն գաղափարախոսական, այլև քաղաքական գործառոյթներ: Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութիւնները միաձուլվելով վիճակում են: Քաղաքական մշակոյթը և քաղաքական ողջ կյանքը ներթափանցված են նվաճումների, բռնազավթումների,

բոնության ոգով: Այդ պատճառով՝ քաղաքական բեմահարթակին առաջին պլան են մղվում ռազմական առաջնորդները, ովքեր մրցակցում են քրմերի հետ՝ հանուն պետական իշխանության պայքարում: Այս փուլում պետության տիպիկ ձևը ժառանգական միապետությունն է:

Աստվածաբանական դարաշրջանի զարգացման շրջադարձային կետը Կոնտը կապում է կաթոլիկության հետ: Նա իդեալականացնում է կաթոլիկ տիպի սոցիալ-քաղաքական կարգը, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների բաժանման «մեծ սկիզբը», պապական անմեղսունակության սկզբունքը: Այդ համակարգը հիմնականում պահպանում էր միլիտարիստական (ռազմամոլական) ոգին, սակայն պաշտպանում էր ծնվող արդյունաբերությունը և, ի տարբերություն Հռոմեական կայսրության՝ ուներ ոչ թե զավթողական, այլ պաշտպանողական բնույթ՝ նշմարելով ռազմական ոգու վերացման ուղին:

Երկրորդ փուլում հաստատվում է մետաֆիզիկական աշխարհայացքը, մտահայեցողական-փիլիսոփայական գիտակցությունը: Իրավաքաղաքական երևույթները մարդը փորձում է բացատրել մետաֆիզիկական ապրիորի մտակառուցումների, «վերառված (վերացական) էությունների» օգնությամբ, դրանք օժտում երևակայական հատկություններով («հասարակական դաշինք», «մարդու իրավունքներ», «իշխանության էություն», «իշխանության պատճառ» և այլն): Մտքերի վրա իշխանությունն անցնում է մետաֆիզիկ-փիլիսոփաներին: Քաղաքական կյանքում իրավաբաններն ու հրապարակախոսները կատարում են նույնպիսի դեր, ինչպիսին փիլիսոփաները՝ հոգևոր: Մետաֆիզիկական փուլին համապատասխանում են «միջին դասերի» վերելքը, արհեստների և առևտրի զարգացումը: Դրա արդյունքում «նվաճողական ոգին» վերջնականապես տեղը զիջում է «պաշտպանողական ոգուն»⁸⁰:

Կոնտը այս դարաշրջանի նշանակությունը դիտում է աստվածաբանության քննադատության ու քայքայման, «հետադիմական ազնվականության» կործանման մեջ: Ուստի՝ այն նաև «քննադատական» է: Բացի այդ, նա մետաֆիզիկական անվանում է «բացարձակապես դատարկ ուսմունք», «բոլոր կեղծ ուսմունքների աղբյուր», քանի որ չափազանց տարվում է քննադատությամբ, «արմատապես անընդունակ է՝ ստեղծելու

⁸⁰ См. у **Иванников И.А.** История философии права. М., 2014, с. 53.

դրական ինչ-որ բան»։ Դա կործանող և ոչ արարող քննադատություն է։ Մետաֆիզիկական դարաշրջանը ծնում է այլ ծայրահեղություն՝ հեղափոխություն և «անարխիստական (անիշխանական) հանրապետություն», անհատապաշտություն, ազատամտականություն և ժողովրդավարություն⁸¹։ Այս ամենը առաջ է բերում պետության նկատմամբ անձի ոտնձգություն, իշխանության զավթում «ոչ իրազեկ մարդկանց կողմից» և դառնում մարդկության բնականոն զարգացման գլխավոր խոչընդոտը։

Երբորդ՝ բարձրագույն փուլում հաստատվում է գիտական, «պոզիտիվ» գիտակցությունը, մտածողության «դրական» ոճը։ Ռազմամոլական ոգին (ինչպես զավթողական, այնպես էլ պաշտպանողական) մնում է անցյալում, սկսվում է արդյունաբերական դարաշրջանի ծաղկումը։ Համապատասխանաբար՝ «հետադիմական ազնվականությունը» և «անարխիստական հանրապետությունը» փոխարինվում են սոցիալ-քաղաքական նոր, կատարյալ համակարգով՝ «սոցիոկրատիայով» (հասարակապետություն)՝ հիմնված իսկական գիտության վրա։ Հասարակապետության կառուցման ու զարգացման սկզբունքները մշակում են սոցիոլոգիան և դրա վրա հիմնվող կիրառական գիտությունը՝ պոզիտիվ քաղաքականությունը։

Հասարակապետության հիմնական օրենքը Կոնտն արտահայտում է հետևյալ բանաձևում. «Սերը՝ իբրև սկզբունք, կարգը՝ որպես հիմք և առաջընթացը՝ որպես նպատակ»։ Հասարակապետության գլխավոր խնդիրը կայուն «կարգուկանոնի» հաստատումն է և «առաջընթացի»՝ «արդյունաբերական» (բուրժուական) համակարգի էվոլյուցիոն զարգացման ապահովումը։ Կոնտի համաձայն, այս փուլում հեղափոխությունը՝ որպես ախտաբանական երևույթ անհետանում է, և հնարավորություն է ստեղծվում դասակարգերի համերաշխության համար։ Համերաշխությունը անկապտելի հատկություն է, որը պաշտպանում է «պետությունը անարխիստական բռնկումներից»։ Այն արտահայտվում է ամենից առաջ «քաղաքական ընկերակցության»՝ իբրև ամբողջի և նրա մասերի (պատրիկների, գիտնականների և պրոլետարների) ներդաշնակ միասնության մեջ. գործել համատեղ բարձրագույն

⁸¹ Жуков В.Н. Философия и социология права: Опыт плюралистического подхода. М., 2013, с. 172-173.

նպատակի՝ նյութական և հոգևոր բարեկեցության նվաճման համար: Համերաշխության դադարեցումը հանգեցնում է հասարակության ու պետության անկման: Ուստի՝ «պոզիտիվ քաղաքականության» ջանքերը պետք է ուղղվեն «արևմտյան մեծ հեղափոխության դադարեցմանը», բանվորների «վերադաստիարակմանը»՝ դասակարգային համերաշխության ոգով նրանց դարձնելով հասարակապետության պաշտպան:

Նշելով պրոլետարիատի ծանր դրությունը՝ Կոնտը համոզված է, որ այն կարող է հաղթահարվել հասարակապետության մեջ գիտատեխնիկական առաջընթացի օգնությամբ⁸²:

Կոնտը սահմանում է հասարակապետությունը՝ որպես բուրժուազիայի «դիկտատուրա»: Քաղաքական իշխանությունը պատկանում է բանկիրներին, ովքեր հենվում են իրազեկ խորհրդականների՝ գիտնականների, պոզիտիվիստ - փիլիսոփաների վրա: Անիրազեկ մարդկանց արգելված է զբաղվել հանրային գործերի քննարկմամբ: Պրոլետարիատը կարող է լույս հիշեցնել կառավարողներին՝ ընդհանուր բարեկեցությունը բարձրացնելու նրանց պարտքի մասին:

«Արդյունաբերական հասարակության» սոցիալ-քաղաքական կյանքին բնորոշ են խստավարժությունը; զորանոցները, գավազանի կարգապահությունը, անհանդուրժողությունը այլախոհության նկատմամբ: Պետությունը վերահսկում է թե՛ մարդկանց գործերը, թե՛ մտքերը: Այս առումով, Կոնտը դատապարտում է պետության՝ իբրև «գիշերային պահակի», տնտեսության ոլորտին պետության չմիջամտելու ազատամտական հայեցակարգը: Կոնտյան «քաղաքական ընկերակցությունը» միաձուլվում է հասարակության հետ, և մասնավոր ամեն ինչ ձեռք է բերում հանրային բնույթ: Այդպիսով, անձի ազատությունը զոհաբերվում է քաղաքական իշխանությանը:

Կոնտը մերժում է անձի իրավունքների և ազատությունների ազատամտական մեկնաբանությունը: «Սուբյեկտիվ իրավունք» հասկացությունը խոչընդոտում է սոցիալական համերաշխության հաստատումը և պետք է փոխարինվի «սոցիալական պարտք», «պարտականություն», «սոցիալական գործառույթ» հասկացություններով: Նա գրում է. «Իրավունք բառը պետք է վերացվի գիտական քաղաքական լեզվից

⁸² См'у **Корнев А.В.** Социология права. М., 2015, с. 111-112.

այնպես, ինչպես պատճառ բառը՝ գիտափխսոփայական լեզվից: Աստվածաբանական-մետաֆիզիկական այս երկու հասկացությունից մեկը (իրավունքը) այլևս անբարո է և անարխիստական, իսկ մյուսը (պատճառը)՝ իռացիոնալ և սոփեստական: Վճռական վերաճնունդ կլինի հատկապես այն դեպքում, երբ իրավունքների փոխարեն մշտապես դրվի պարտականությունը, և դրանով անձն առավել ենթարկել հասարակայնությանը: Իրավունքները՝ բառի բուն իմաստով, կարող էին ընդունվել լոկ այն ժամանակ, երբ կարծում էին, թե իբր իշխանությունը բխում է գերբնական կամքից:

Աստվածապետական այս հեղինակության հետ պայքարի համար վերջին հինգ հարյուրամյակի մետաֆիզիկական առաջադրել է մարդու երևակայական իրավունքներ, որոնք սոսկ կործանիչ դեր են կատարել: Իսկ երբ փորձեցին դրանց հաղորդել իսկական օրգանական նշանակություն, դրանք անմիջապես դրսևորեցին իրենց հակասոցիալական բնույթը՝ մշտապես ձգտելով սրբացնել անհատականությունը: Աստվածային և մետաֆիզիկական սկիզբները չճանաչող պոզիտիվ վիճակում իրավունքի գաղափարը անվերադարձ անհետանում է: Յուրաքանչյուրն ունի պարտականություններ, ընդ որում՝ բոլորի նկատմամբ, բայց ոչ ոք որևէ իրավունք չունի՝ բառի բուն իմաստով: Այլ խոսքով՝ ոչ ոք որևէ իրավունք չունի, բացի սեփական պարտքը մշտապես կատարելու իրավունքից:

Այդ նույն ոգով Կոնտը մերժում է մասնավոր սեփականության իրավունքի բուրժուա-անհատապաշտական մեկնաբանությունը: Մասնավոր սեփականությունը նա դիտում է ոչ որպես իրավունք, այլ սոցիալական պարտականություն, պարտք: Դա «անհրաժեշտ սոցիալական գործառույթ է՝ կոչված ստեղծելու և կառավարելու կապիտալները, որոնց միջոցով յուրաքանչյուր նախորդ սերունդն աշխատանք է պատրաստում հաջորդի համար»: Այդպիսի մոտեցումը, նրա կարծիքով, «ազնվացնում է սեփականության տիրապետումը՝ չսահմանափակելով դրա արդար ազատությունը և նույնիսկ ստիպելով այն առավել հարգել»: Նրա կարծիքով, դա կօգնի արմատախիլ անել անհատապաշտությունը և եսասիրությունը՝ կապիտալիստներին դարձնելով հասարակության ծառա:

Համերաշխության ոգով մարդկանց դաստիարակության համար Կոնտը

անհրաժեշտ է համարում գիտությունը լրացնել նոր, «պոզիտիվ» կրոնով, ավելի ստույգ՝ կրոնի վերածել սեփական պոզիտիվիստական տեսությունը: Ստեղծվում է համաշխարհային «պոզիտիվիստական եկեղեցի»՝ հսկայական «հոգևոր» իշխանությամբ աստիճանակարգային (հիերարխիկ) հիմքերով քահանայապետի՝ «Մարդկության մեծ քահանայի» գլխավորությամբ, որի պաշտոնում Կոնտը նախատեսում էր իրեն: Ցանկանալով մարդկությանն ազատել աստվածաբանությունից և «մետաֆիզիկայից»՝ իրականում նա դրանք փոխարինեց հասարակապետության կոտրված, այսինքն՝ վերադարձավ նույն մետաֆիզիկային, որից ջանասիրաբար փորձում էր հրաժարվել:

Կռահելով կապիտալիզմի հակասությունները, մերժելով դասակարգային պայքարը և մեծարելով բանականության դերը հասարակական զարգացման գործում՝ Կոնտն առաջադրում է մի նախագիծ, որն ըստ էության՝ հանգեցնում է բանկիրների և արդյունաբերողների բռնատիրության: Հասարակապետական վարչակարգի բռնատիրական բնույթը դրսևորվում է նաև կառավարման ժողովրդավարական սկզբունքների մերժմամբ, մարդու իրավունքները ամբողջին՝ պետական շահին զոհաբերելու պատրաստականությամբ: Նա չի ընդունում տնտեսական ազատականության սկզբունքները, մասնավոր սեփականությունը նույնպես պետք է կարգավորվող, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև սահմանափակ լինի, բայց այնպես, որ չզրկի աշխատելու և հարստանալու խթաններից: Կոնտի հայեցակարգի ծրագրային սկզբունքները հակասում էին XIX դարի քաղաքական գլխավոր միտումներին՝ ազատամտականությանն ու ժողովրդավարությանը⁸³:

Կոնտի քաղաքական տեսության աղբյուրը Սեն-Սիմոնի վերամշակված հայացքներն են: Այդ պատճառով՝ ազատամտորեն տրամադրված պոզիտիվիստները (Միլ, Սպենսեր և այլք) մերժեցին իրենց ուսուցչի հակաազատամտական նախագծերը: Այսպես, Զ. Ս. Միլը նշում է, որ Կոնտի «պոզիտիվիստական քաղաքականությունը» հոգևոր բռնակալության առավել ամբողջական համակարգն է, որ երբևէ ծագել է մարդու գլխում, բացառությամբ, թերևս, Իզնատիուս Լոյոլայի»:

Մյուս կողմից՝ Կոնտի մեթոդաբանական և տեսական ընդհանուր սկզբունքները

⁸³ Մանրամասն տե՛ս **Захарцев С.И.** Некоторые проблемы теории и философии права. М., 2014, с.73-74.

փիլիսոփայամեթոդաբանական հիմք ծառայեցին բուրժուական քաղաքագիտության ու իրավագիտության համապատասխան ուղղությունների համար: Քաղաքական երևույթների նկատմամբ պոզիտիվիստական մոտեցման, ընդհանուր սոցիոլոգիայի, քաղաքականության կիրառական գիտության մասին նրա գաղափարները էական ազդեցություն ունեցան պոզիտիվիստական կարգի քաղաքական և իրավական սոցիոլոգիայի լինելիության և զարգացման վրա:

Օ. Կոնտի սոցիոլոգիական մեթոդաբանությունը միայն մասամբ է մտել իրավագիտության մեջ, այն էլ ոչ այնքան առաջընթացի փուլերի կամ սոցիալական փաստերի ուսումնասիրման վիճակագրական և դինամիկ առումների կապակցությամբ, որքան սոլիդարիզմի գաղափարներով և հասարակական տարածայնությունների կանխարգելման և վերացման գործում իրավունքի առանձնակի գործնական դերի իմաստով: Համաձայն Կոնտի, կառավարական իշխանության և, համապատասխանաբար, իրավունքի նշանակությունն այն է, որպեսզի, «ըստ հնարավորության զսպել և կանխարգելել գաղափարների, զգացմունքների և շահերի միջև տարածայնությունը, որը, թողնված ինքնահոսի, կկասեցնի սոցիալական առաջընթացը»:

Էմիլ Դյուրկհայմը ճանաչում է ստացել համաշխարհային սոցիոլոգիայի պատմության մեջ որպես սոցիոլոգիայի և մասնավորապես իրավունքի սոցիոլոգիայի «հիմնադիր հայրերից» մեկը⁸⁴: Հասարակությունը նա դիտում էր որպես հատուկ տեսակի իրականություն, տարբերվող մյուս բոլոր ձևերից (ֆիզիկական, կենսաբանական, հոգեբանական): Այդ պատճառով նա քննադատում էր հասարակական կյանքի հանգեցումը կենսաբանական կամ հոգեբանական մոդելի: Հասարակական կյանքը չի բխում անհատական գիտակցության արտահայտումներից, համարում էր Դյուրկհայմը: Այն ներկայացնում է իրենից հատուկ սոցիալական իրավականություն, ոչ թե անհատական, այլ կոլեկտիվ պատկերացումներ: Ոչ թե անհատն է ձևավորում հասարակությունը, այլ ընդհակառակը հասարակությունն է ձևավորում անհատներին: Նրանց գործողություններն ու դրդապատճառները պայմանավորված են սոցիալական միջավայրով:

⁸⁴ См'у Эпифанова Е.В., Павлисова Т.Е. Государственно-правовые концепции: история и современность. М., 2012, с. 262.

Սոցիալական կյանքի, սոցիալական փաստերի գիտական բացատրումը հնարավոր է վերլուծության երկու տեսակի՝ պատճառական և գործառնական վերլուծության կիրառմամբ: Պատճառականը ցույց է տալիս սոցիալական երևույթի կախվածությունը սոցիալական միջավայրից, իսկ ֆունկցիոնալը՝ համապատասխանությունը հասարակության, որպես ամբողջի, և որևէ երևույթի միջև: Ամբողջն առաջնություն ունի մասերի հանդեպ, այն չի կազմում զուտ տարրերի հանրագումար և բնորոշում է հասարակության ոլորտների գործառնությունը:

Վերլուծելով հասարակության կառուցվածքն ու զարգացումը, Դյուրկհայմն օգտագործում է այնպիսի հիացություններ, ինչպիսին են սոցիալական համերաշխությունը, կոլեկտիվ գիտակցությունը, աշխատանքի բաժանումը (վերջինս հասկացվում է որպես տարբեր բնագավառներում մասնագիտացում):

Սոցիալական համերաշխության գործում աշխատանքի բաժանման դերի վերլուծությունը Դյուրկհայմը կապում է իրավունքի վերլուծության հետ⁸⁵: Իրավունքն ու իրավական ներմերը, ինչպես և սոցիալական բոլոր այլ երևույթներն ու ինստիտուտները, բխում են սոցիալական միջավայրից և արտացոլում են նրա առանձին վիճակները: Ավելին, հենց իրավունքը, այլ ոչ որևէ այլ սոցիալական երևույթ կամ ինստիտուտ, թույլ է տալիս որոշել հասարակության զարգացման մակարդակը սոցիալական համերաշխության աստիճանը:

Ինչո՞ւ հենց իրավունքը: Դյուրկհայմը ելնում է նրանից, որ հասարակական կյանքը միշտ ձգտում է կազմակերպվել, ձեռք բերել որոշակի ձև: Իրավունքը հանդիսանում է սոցիալական կյանքի կազմակերպման առավել հաստատուն և ստույգ ձև: Մարդկանց հարաբերությունները, կապերը մարմնավորվում են որպես իրավական կանոններ: Այդ պատճառով իրավունքն արտացոլում է սոցիալական համերաշխության բոլոր նշանակալից տեսակները, օգնում է ուսումնասիրել և ճանաչել դրանց:

Ինչ խոսք, սոցիալական հարաբերությունները արտահայտվում են ոչ միայն իրավունքում, այլև բարքերում: Այնուամենայնիվ, հարաբերությունների (սոցիալական հարաբերությունների) ամենաէական տեսակները արտացոլված են հենց իրավունքի մեջ:

⁸⁵ **Дюркгейм Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008, с. 41-42.

Այսպիսով, իրավունքը ոչ միայն սոցիալական հարաբերությունների արդյունք է: Այն նաև յուրատեսակ «լակմուսի թուղթ» է ամենաէական, առաջնային նշանակություն ունեցող սոցիալական հարաբերությունների համար, մի գործիք, որն օգնում է ուսումնասիրել դրանք: Կարելի է ասել, որ, ըստ Դյուրկհայմի տրամաբանության, իրավունքը օգնության է գալիս սոցիոլոգիային:

Դյուրկհայմը հրաժարվում է իրավունքի ավանդական բաժանումից մասնավոր և հանրային իրավունքների: Նրա կարծիքով, «ցանկացած իրավունք հանդիսանում է մասնավոր այն իմաստով, որ մշտապես և ամենուր գոյություն ունեն և գործում են միայն անհատներ, սակայն առաջին հերթին ցանկացած իրավունք հանրային է այն իմաստով, որ բոլոր անհատները հասարակության բուն պաշտոնատար անձինք են, թեկուզև տարբեր ձևով»:⁸⁶

Նա առաջարկում է տարբերակել իրավական կանոններն ըստ այն սանկցիաների, որոնք կապված են դրանց հետ: Այս հիման վրա նա առանձնացնում է իրավունքի երկու տեսակներ, որոնցից ամեն մեկը բնորոշում է համերաշխության տիպերից մեկը ռեպրեսիվ (բռնադատական) իրավունքը, որը պատժում է սխալներն ու հանցագործությունները, և ռեստիտուտիվ (կոոպերատիվ) իրավունքը, որի էությունը կայանում է ոչ թե հասարակական կանոնների խախտումների հետապնդման, այլ խախտված կարգի վերականգնման կամ անհատների միջև փոխգործողության կազմակերպման մեջ:

Ռեպրեսիվ իրավունքը ծնունդ է և համապատասխանում է մեխանիկական համերաշխության հասարակությանը, որը բնութագրվում է աշխատանքի չնչին բաժանումով, կոլեկտիվ գիտակցության լայն տարածումով, անհատականության թույլ զարգացումով: Եվ որքան լայն է կոլեկտիվ գիտակցության ազդեցությունը, որքան ավելի զորեղ ու իշխանային է այն, այնքան շատ են հանցագործություն համարվող մարդկային վարքի ակտերը:

Ռեստիտուտիվ իրավունքն ուղղված է ոչ այնքան պատժելուն, որքան արդարությանը համապատասխանող իրերի դրվածքի վերականգնմանը: Այն համապատասխանում է օրգանական համերաշխության հասարակությանը, որտեղ

⁸⁶ Дюркгейм Э. Նշվ. աշխ., էջ 53:

զարգացած է աշխատանքի բաժանումը, անհատականությունը, զորեղ է հասարակության հետ միասնության զարգացումը: Այդպիսի հասարակությունը կարիք ունի այնպիսի իրավունքի, որը կազմակերպում է կոոպերացիան անհատների միջև:

Համերաշխության առաջին տեսակն արտացոլվում ու արտահայտվում է որպես քրեական իրավունք, իսկ երկրորդը որպես քաղաքացիական, վարչական, առևտրական, դատավարական ու սահմանադրական իրավունք:

Ռեպրեսիվ իրավունքը ծառայում է գերազանցապես որպես կոլեկտիվի համար ընդհանուր զգացմունքների արտահայտում, իսկ ռեստիտուտիվ իրավունքը՝ ոչ այնքան այդ զգացմունքների արտահայտում, այլ ավելի շուտ հանդես է գալիս որպես արդեն առանձնացված անհատների կանոնավոր ու կարգավորված համակեցության կարգավորիչ:

Եթե դիմենք մարդկության պատմությանը, ապա կտեսնենք, որ ռեպրեսիվ ու ռեստիտուտիվ իրավունքի համամասնային հարաբերակցությունն աստիճանաբար փոխվում է հոգուտ վերջինի: Դյուրկհայմի տերմինաբանությամբ, ցածր հասարակություններում իրավունքը, ըստ էության, ամբողջապես ռեպրեսիվ է⁸⁷:

Այսպիսով, Է. Դյուրկհայմը դիտում իրավունքը և սոցիոլոգիապես՝ որպես սոցիալական երևույթ, հասարակության գործառույթ և պատմական տեսակետից՝ որպես զարգացող ու փոփոխվող երևույթ:

Մեծ ուշադրություն է դարձնում Էմիլ Դյուրկհայմը նաև սոցիոլոգիական դիրքերից հանցագործության ու քրեական իրավունքի վերլուծությանը: Նա հանցագործություն է անվանում հասարակության անդամների այն արարքները, որոնք խախտում են սահմանված արգելքները, անմիջականորեն ոտնահարում ու վիրավորվում են կոլեկտիվ գիտակցությունը: Հանցագործության այսպիսի բնութագրումը, համաձայն Ռայմոն Արոնի, տիպիկ սոցիոլոգիական է: այն իմաստով, որին հանցագործությանը տալիս է Է. Դյուրկհայմը, գործողություն է, որն արգելված է կոլեկտիվ գիտակցությամբ և այն կատարողի դեմ առաջացնում է բնորոշ, պատիժ անվանվող ռեակցիա: Այդպիսին է ցանկացած հասարակության մեջ ցանկացած հանցագործության էությունը: Նա ընդգծում է, որ արարքը գործողությունը հանցավոր են դառնում

⁸⁷ **Дюркгейм Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008, с. 87.

կոլեկտիվ գիտակցության միջոցով այն գնահատման միջոցով, այդ իսկ պատճառով միևնույն արարքը կարող է տարբեր կերպ գնահատվել տարբեր հասարակություններում⁸⁸:

Դյուրկհայմն առաջարկեց հանցագործության սոցիալական դերի իր մեկնությունը: Եվ եթե նրան ժամանակակից հասարակության մեջ հանցագործությունը գնահատվում է որպես պաթոլոգիա, Դյուրկհայմը դիտում էր այն որպես նորմ: Գիտնականի միտքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիմել բնականոնի, նորմի, և պաթոլոգիայի նրա ընկալմանը: Բնականոն, նորմալ է, նրա կարծիքով, այն, ինչը բխում է սոցիալական օրգանիզմի գոյության պայմաններից, ինչ համընդհանուր է և լայնորեն տարածված: Եվ ընդհակառակը՝ պաթոլոգիական փաստը կրում է բացառիկ բնույթ, ըստ այդմ, դրա հետ մեկտեղ այն չի կարող այդպիսին անվանվել միայն տվյալ տեսակի վերաբերյալ: Բնորոշելով, թե ինչ բան են նորմը և պաթոլոգիան, Դյուրկհայմն անցնում է հանցագործության վերլուծությանը⁸⁹:

Հանցագործության գոյությունը բնականոն է ցանկացած հասարակության համար: Հանցագործությունը ոչ միայն անխուսափելի է, այն նաև «հասարակական առողջության գործոն է, ցանկացած առողջ հասարակության բաղադրիչ մաս: Հանցագործությունը նորմալ է, քանզի դրանից զրկված հասարակությունը կդառնա միանգամայն անհնարին»:⁹⁰ Հանցագործությունն արմատավորվում է մարդկանց տարբերությունների մեջ. ժառանգական, սոցիալական, բարոյական: Նույնիսկ «ցածր ժողովուրդների մոտ որտեղ անհատականությունը շատ քիչ է զարգացած, հանցագործությունն այնուամենայնիվ գոյություն ունի»⁹¹: Եվ քանի որ ցանկացած հասարակության մեջ գոյություն ունեն տարբերություններ կոլեկտիվ տիպից, ապա «դրանցից ոմանք անխուսափելիորեն կրելու են հանցավոր բնույթ:

Դյուրկհայմը գալիս է այն եզրակացության, որ հանցագործությունն անհրաժեշտ է նաև բարոյականության ու իրավունքի բնականոն զարգացման համար: Երբեմն այն նույնիսկ նախանշում է ապագա բարոյականությունը, դրա օրինակն է հանդիսանում Սոկրատեսը, որն ամբաստանվեց որպես հանցագործ մտքի ինքնուրույնության համար:

⁸⁸ **Дюркгейм Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008, с. 111-112.

⁸⁹ Նույն տեղում, с. 334-335.

⁹⁰ Նույն տեղում, с. 336.

⁹¹ **Дюркгейм Э.** Նշվ. աշխ., էջ 339:

Դյուրկհայմի կարծիքով, հանցագործության որոշակի մակարդակն անհրաժեշտ է հասարակության զարգացման և բնականոն կենսագործունեության համար: Սովորականից ավելի ցածր հանցագործության մակարդակի ժամանակ հասակարությունը պետք է զգաստանա, քանի որ թվացյալ առաջընթացը վկայում է սոցիալական որոշակի խախտման մասին:

Նախատեսելով հանցագործության «արդարացման» համար մեղադրանքները, Դյուրկհայմը բացատրում է, որ ճանաչել հանցագործությունը որպես սոցիալական կյանքի նորմալ և կանոնավոր կերպով գործող գործոն ամենևին չի նշանակում, որ նրա դեմ չպետք է պայքարել:

Հասարակությանը վնաս հասցնելով և նրա մեջ իր հանդեպ անհանդուրժողություն առաջացնելով, հանցագործությունն այնուամենայնիվ բնականոն է, քանի որ արմատավորված է հասարակական որոշակի պայմաններում և նպաստում է անհրաժեշտ հասարակական հարաբերությունների ամրապնդմանը: Համաձայն Դյուրկհայմի, հանցագործությունը սոցիալապես նորմալ ֆենոմեն է, իսկ, ասենք, ինքնասպանությունը պաթոլոգիկ: Ինքնասպանությունների աճը նա կապում է մարդկանց համերաշխության, սոցիալական ինտեգրման թուլացման, սոցիալական մեկուսացման ու միայնակության հզորացման հետ: Ե՛վ հանցագործությունը, և՛ ինքնասպանությունը շեղումներ են հանրաճանաչ նորմերից, սակայն եթե առաջինը բնական է (նորմալ), ապա երկրորդը՝ պաթոլոգիա:

Հանցագործության և ինքնասպանության Դյուրկհայմի մեկնաբանումը նորմի և պաթոլոգիայի հասկացությունների միջոցով առարկություններ բորբոքեցին: Մասնավորապես, Գ. Թարդը քննադատեց հանցագործության որպես նորմալ երևույթի հայեցակետը: Նա ապացուցում է, որ անընդունելի է նույնացնել հանցագործությունը համընդհանուր նորմերից շեղվող վարքաձևի հետ:

Հանցագործության հետ մեկտեղ Դյուրկհայմը վերլուծում էր նաև պատիժը: Նրա կարծիքով, սանկցիայի իմաստը կայանում է ոչ նրանում, որպեսզի մարդու մեջ վախ առաջացնի և դրանով ստիպի զերծ մնալ հանցագործությունից: Քանի որ հանցագործությունը հասարակական գիտակցությանը հասցրած վիրավորանք է, ապա

պատժի գործառույթն է փարատել, բավարարել հասարակական գիտակցությունը⁹²:

Դյուրկհայմը ցույց է տալիս քրեական իրավունքի մեջ արտացոլված պատժի բովանդակության պատմական փոփոխականությունը, դրա հետ մեկտեղ ընդգծում է դրա էության անփոփոխությունը և համապատասխանությունը հասարակական շահերին: Այդպիսին էր քրեական իրավունքը հնում, այդպիսին է մնալու այն նաև հետագայում: Նա նշում է, որ հասարակական շահերի պաշտպանությունը նախորդում է անձնական շահերի պահպանմանը: Համուրապիի, Մանուի օրենքները, հին Եգիպտոսի իրավունքի աղբյուրները՝ դրանք բոլորը ակնհայտ ռեպրեսիվ իրավունքի օրինակներ են, իրավունքի, որը պահպանում էր ժամանակի հասարակական շահերը: Համաձայն դրանց, հասարակական կայունությանն առավել սպառնացող արարքներ էին համարվում զանցանքները կրոնի, սրբությունների հեղինակության դեմ, այդ պատճառով էլ դրանք պատժվում էին մյուսներից ավելի խիստ: Հրեաների մոտ, օրինակ, ամենասարսափելին հանցագործությունն էր կրոնի դեմ: Կոնֆուցիոսը անաստվածությունը համարում էր ավելի մեծ հանցագործություն, քան սպանությունը:

Այդ պատճառով քրեական իրավունքը ծագումով կրոնամոլ է. վիրավորել աստվածներին նշանակում էր վիրավորել հասարակությանը: Կոլեկտիվ գիտակցությունը վիրավորելու համար պատժին բնորոշ էր քավական բնույթ «Օրենքով սահմանված սանկցիան կայանում է ոչ միայն իրերի դրության կարգը վերականգնելու մեջ. խախտողը պարտավոր է ոչ միայն փոխհատուցել իր հասցրած վնասը, նա պարտ էր ևս մեկ բան՝ քավություն»⁹³:

Սակայն կրոնական հանցագործությունն աստիճանաբար ամբողջովին կամ համարյա ամբողջովին դուրս է բերվում քրեական իրավունքի շրջանակներից: Անհետացան նաև իրավաբանական սանկցիաները կրոնի դեմ հանցագործությունների, սրբապղծության համար՝ դրանք ամբողջովին անցան եկեղեցուն: Անհետացավ սրբապղծության համար այնպիսի ծայրահեղ պատիժը, ինչպիսին է մահապատիժը: Վերը շարադրվածից հետևում է, որ հասարակության զարգացման հետ մեկտեղ փոխվում է նաև ինչպես հանցավորության բովանդակությունը, այնպես էլ պատիժը քավության հետ մեկտեղ այն ուղղված է

⁹² Дюркгейм Э. Уշվ. աշխ., էջ 344:

⁹³ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008, с. 356-357.

արդեն կարգուկանոնի վերականգնմանը:

Հասարակության առաջընթացը սոցիալական համերաշխության փոփոխությունը, անհատականության թևավորումը առաջ բերեցին հանցագործությունների և դրանց համար պատիժների նոր տիպեր, որոնց չգիտեր մեխանիկական համերաշխության հասարակությունը: Դրանք անձի դեմ հանցագործություններն են ու պատիժները դրանց համար: Չզարգացած հասարակությունների համար անձանոթ էր հանցագործությունն անձի դեմ, նույնիսկ վենդետան (արյան վրեժը) վերին աստիճանի կոլեկտիվ երևույթ է, քանի որ հասարակությունը այն օրինական էր ճանաչում, չէ որ սպանության հետևանքով թուլանում էր ոչ թե առանձին անհատը, այլ ընտանիքը կամ գերդաստանը: Նրանք միայն հանձնարարում էին առանձին անձանց իրականացնել այդ պատիժը:

Համաձայն Դյուրկհայմի սոցիոլոգիական տեսության հիմունքների, աստիճանաբար զորեղանում են կոլեկտիվ զգացմունքները, «որոնք որպես սուբյեկտ ունեն անհատին»: Մեծանում է անհատական գործոնի սոցիալական արժեքը, ինչի հետևանքով մտցվում են սանկցիաներ մարդուն կյանքից զրկելու համար:

Ու քանի որ փոխվում են անհատների հարաբերությունների հիմքերը (աշխատանքի բաժանում), ապա փոխվում են նաև իրավական կանոնները և պատիժները դրանց խախտման համար: Ռեստիտուտիվ իրավունքը քավություն չի պահանջում, այն կիրառում է այնպիսի միջոցներ, որոնք վերականգնում են խախտված կարգը⁹⁴: Զարգացած հասարակությունը իր վերաբերմունքը հանցագործության և պատժի վերաբերյալ արտահայտում է և առաջինի, և երկրորդի ճշտիվ բնութագրմամբ: Քրեական իրավունքն այն տեսքով, որով գործում է այսօրվա հասարակություններում, իրենից ներկայացնում է օրենսգիրք, «որտեղ ստույգ սահմանված պատիժները կապված են նույնքան ստույգ բնորոշված հանցագործությունների հետ... Դրա հետ մեկտեղ դատավորը հայտնի չափով ազատություն ունի ամեն մասնավոր դեպքում այդ ընդհանուր հրահանգավորումները կիրառելու համար»:⁹⁵

Այսպիսով, Դյուրկհայմը դիտում է ընդհանրապես իրավունքի և մասնավորապես քրեական իրավունքի ծագման հարցերը, հետևապես, նաև հանցագործության ու

⁹⁴ Дюркгейм Э. С. 2-й. 2-й. 2-й. 371.

⁹⁵ Дюркгейм Э. С. 2-й. 2-й. 2-й. 383-384.

պատժի հարցերը, որպես սոցիալական երևույթներ, կապված հասարակության զարգացման ու կենսագործունեության հետ:

Խոսելով իրավաբանական սոցիոլոգիայի կայացման գործին Դյուրկհայմի ներդրած ավանդի մասին, հարկ է նշել, որ նա առանձնացրել է այն որպես մասնավոր սոցիալական գիտություն: Իրավաբանական սոցիոլոգիան սոցիոլոգիայի այն ճյուղի ուղղություններից է, որը կոչվում է սոցիոլոգիական ֆիզիոլոգիան և ուսումնասիրում է «հասարակության կենսական դրսևորումները»: Նա ուսումնասիրում է կրոնի սոցիոլոգիայի, բարոյականության սոցիոլոգիայի, տնտեսական սոցիոլոգիայի հետ մեկտեղ:

Կոնտի և Դյուրկհայմի սոցիոլոգիական հայացքներն իրավունքի վերաբերյալ զարգացրեց Դյուգին, որը համարում էր, որ հասարակության մեջ չպետք է գոյություն ունենան ոչ կոլեկտիվի իրավունքը հրամայել անհատին, ոչ էլ անհատի իրավունքը հակադրել իր անձը կոլեկտիվին կամ այլ քաղաքացիներին⁹⁶: Մարդիկ պետք է ենթարկվեն ընդհանուր համերաշխությունից բխող և բոլորի համար պարտադիր նորմին:

Սոլիդարիզմի գաղափարի ներմուծումը հանրային իշխանության, հանրային և մասնավորի իրավունքի հարցադրումների մեջ հուշեց Լ. Դյուգին վերամեկնել հանրային իրավունքի ու մարդու իրավունքների առարկան, ստիպեց նորովի հայացքով դիտել սոցիալական շահերի ծագման, բնական իրավունքի, իշխանությունների բաժանման թեմաները:

Լ. Դյուգիի գործունեությունը ընկնում է այն ժամանակահատվածին, երբ եվրոպական երկրներում կատարվում էր բնական իրավունքի վերածնունդը⁹⁷: Ու թեև այս վերածննդական շարժումը ի վիճակի չէր վերջնականապես խախտելու իրավական պոզիտիվիստների դիրքերը, այնուամենայնիվ ինտելեկտուալ ու բարոյական դժգոհությունը պոզիտիվիզմի վերաբերյալ նպաստեց, որպեսզի նորովի ընկալվեն և մեկնվեն այն հարցերը, որոնք պոզիտիվիստները իրենց դոգմատիկ կաղապարվածության պատճառով անկարող էին ադեկվատ կերպով ընկալել ու բացատրել: Վերջնական հաշվով Լ. Դյուգին ներկայանում է որպես իրավունքի

⁹⁶ **Дюги Л.** Конституционное право. Общая теория государства. М., 2013. с. 97-98.

⁹⁷ **Дюги Л.** Նշվ. աշխ., էջ 101.

հասկացման սոցիալական-իրավաբանական պաշտպան, այսինքն՝ որպես իրավունքի փոխգիշումային (պոզիտիվիզմի ու սոցիոլոգիզմի միջև) ընկալման կողմնակից, թեև որոշ նահանջներով դեպի բնական-իրավական ավանդույթը:

Իրավագիտության մեջ արմատական փոփոխություններ մտցնելու Լ. Դյուգիի մտահղացումը ներառում էր նաև փորձ վերացնելու իրավաբանական գիտության մեջ որոշ հասկացություններ ու կոնստրուկցիաներ, որոնք Դյուգին, հետևելով Օ. Կոնտի «ոգուն» անվանում էր «մետաֆիզիկական»: Դրանց թվին էր դասում նա «պետության սուվերեն անձը», «անձի սուբյեկտիվ իրավունք» հասկացությունները, միաժամանակ պաշտպանելով այնպիսի նոր հասկացություններ, ինչպիսիք են «իրավաբանական իրավիճակ», «ֆունկցիա», սոցիալական իրավունք»: Պետությունն ու իրավունքը Լ. Դյուգին դիտում էր որպես ինստիտուտներ, որոնց գործունեությունը բավարարում է ամբողջ հասարակության պահանջմունքները: Պետությունը, համոզված էր նա, մի մարմին է, որը բացահայտում ու զարգացնում է սոցիալական համերաշխությունը: պետությունը, անհատին, սոցիալական տարբեր խմբերը Դյուգին դիտում էր ոչ թե որպես սոցիալական գործառույթներ կատարողների: Սոցիալական ֆունկցիաների մասին ուսմունքը պետք էր, ըստ Դյուգիի, փոխարիներ նախկին հայացքները պետության ու իրավունքի՝ որպես դասակարգային գերիշխման գործիքների վերաբերյալ: Նրա ամենահիմնարար աշխատությունը, որտեղ նա բացի թվարկված նորամուծություններից, ներկայացնում է նաև սահմանադրական իրավունքի բուն առարկայի ճշտումն ու վերամեկնումը, կոչվում է «Տրակտատ սահմանադրական իրավունքի մասին» (1911)⁹⁸:

Այսպիսով, Լ. Դյուգիի ընդհանուր մտահղացումը ներկայանում է որպես տեղագրել իրավունքն ու նրա գիտակ իրավաբաններին իրավունքի ու պետության էության ու նշանակության մասին քննարկումների որոշակիորեն նոր ու առավել համապատասխան կոնտեքստի շրջանակների մեջ: Նրա այս մտադրությունը ստացավ սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմի հիմնադիրների և գլխավոր հեղինակների (Սեն Սիմոն, Օ. Կոնտ, Հ. Սպենսեր և այլն) աջակցությունը, այդ թվում նաև Է. Դյուրկհայմի, որը մեթոդաբանական բնույթի իր աշխատություններում համառորեն պնդում էր, որ

⁹⁸ См. у **Дюги Леон** Конституционное право. Общая теория государства. М., 2013.

իրավունքը ոչ այլ ինչ է, քան սոցիալական գործոնների անմիջական արդյունք»:

Հակադրվելով էսմենին ու Ելլինեկին, ինչպես նաև մյուս բոլոր «իրավագետներին, որոնք կողմնակից են սուբյեկտիվ իրավունքի «պառաված հայեցակետին» և դրա հիման վրա են կառուցում սքոլաստիկային չափազանց նման իրենց իրավաբանական տեխնիկան», Դյուգին հռչակում է թեզն այն մասին, որ «հանրային իշխանությունը ուղղակի փաստ է»: Պետությունը կոլեկտիվայնության իր նախկին՝ հռոմեական, թագավորական, յակոբինյան, նապոլեոնական, ֆրանսիական երրորդ հանրապետության ձևերով չքանում է: Այս ձևերի տեղաշարժը աստիճանաբար սկսում է գրավել մեկ այլ պետական կարգ «ավելի ճկուն, ավելի մարդասիրական, անհատին ավելի պաշտպանող»: Այս հասարակարգը հիմնվում է նորմի երկու տարրերի վրա: Առաջին տարրը սոցիալական նորմի հայեցակետն է (մտնում է օբյեկտիվ իրավունքի կորպուսի մեջ), որն իր հերթին խարսխվում է ամբողջ մարդկությանն ընդհանրապես և ցանկացած սոցիալական խմբի անդամներին մասնավորապես, սոցիալապես նորմ թույլերի ու ուժեղների, մեծերի և փոքրերի, կառավարողների և կառավարվողների համար «փոխադարձ կախվածության փաստի» վրա: Երկրորդ տարրն է հանդիսանում ապակենտրոնացումը (այս նորահայտ և համակառույց սոցիալական միտման մեկ այլ անունն է սինդիկալական ֆեդերալիզմ): Մեկնաբանելով այդ դրույթը, Լ. Դյուգին վերջնականապես անջրպետում է իրեն հեղափոխական սինդիկալիզմից և համոզում է հայտնում առ այն, որ ժամանակակից հասարակությունը շարժվում է «դեպի սինդիկատների կազմավորված դասակարգերի հայտնի տեսակի ֆեդերալիզմի» և որ այդ սինդիկալիզմը ժամանակի ընթացքում «կզուգակցվի կենտրոնական իշխանության հետ, որը չի լուծարվի, կպահպանի իր իշխանությունը, սակայն ընդունել է միանգամայն այլ բնույթ... և կհանգի հսկողության և վերահսկման ֆունկցիաների»⁹⁹:

Դյուգիի համար կենտրոնական ու միավորող է դառնում ոչ թե յուսնատուրալիզմի կամ իրավաբանական դոգմատիզմի զինանոցից վերցրած, այլ պոզիտիվիստական սոցիալական փիլիսոփայության բնագավառից փոխառած գաղափարը: Որպես այդպիսին հանդես եկավ սոլիդարիզմի հայեցակետը, որի ակունքներում կանգնած էր Օ. Կոնտը: Հենց այս գաղափարի ներմուծումը հանրային իշխանությունը, հանրային ու

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 98-99:

մասնավոր իրավունքի բնույթի քննարկման հարցադրումների շարքը հանգեցրեց Դյուգիին հանրային իրավունքի ու մարդու իրավունքների առարկայի վերաձևակերպմանը, ինչպես նաև «սոցիալական դասակարգ», «անհատական իրավունք», «իշխանությունների տարանջատում» հասկացությունների վերամեկնաբանմանը:

Համերաշխության մասին Դյուգին հետևյալ կերպ է արտահայտվում. «Համերաշխության մեջ ես տեսնում եմ միայն փոխադարձ կախվածության փաստը, որը պահանջմունքների և աշխատանքի բաժանման ընդհանրության ուժով իրար է միացնում մարդկային ցեղի անդամներին և, մասնավորապես, միևնույն սոցիալական խմբի անդամներին: Ավելացնեմ, որ վերջին տարիներին այն աստիճանի էին չարաշահում «համերաշխություն» գեղեցիկ բառը, որ ես վարանում էի արտասանել այն՝ չկա մի գյուղական քաղաքագետ, որը չբարբաջեր սոցիալական համերաշխության մասին, ըստ այդմ չհասկանալով այս բառերի իմաստը: Այդ իսկ պատճառով ես գերադասում եմ ասել, փոխադարձ սոցիալական կախվածություն»¹⁰⁰:

Իր հիմնավորումն կոլեկտիվների իրավունքների և անհատների իրավունքների նոր համակարգի Լ. Դյուգին հրաժարվում է ժամանակակից հասարակություններում տեսնել միայն ախորժակների անվերջանալի կոնֆլիկտներ, բիրտ ուժերի ընդհարումներ կամ էլ կապիտալիստական ու բանվորական դասակարգերի անհաշտ թշնամություն, որը կարող է վերջանալ «միայն դրանցից մեկի կործանումով»: Դյուգիի պատկերմամբ՝ ժամանակակից հասարակության դասակարգերը ներկայանում են որպես անհատների համաժողով, որոնց միջև գոյություն ունի «առանձնակի սերտ փոխադարձ կախվածություն» (այսինքն՝ առանձնակի սերտ համերաշխություն), քանզի նրանք նույն գործն են կատարում աշխատանքի հասարակական բաժանման մեջ: Դրա հետ մեկտեղ սոցիալական միևնույն խմբին պատկանելիության պատճառով մարդկանց իրար միացնող փոխադարձ կապվածությունը, ինչպես դա ցույց է տալիս է. Դյուրկիայմի կողմից իր «Աշխատանքի հասարակական բաժանում» գրքում, հանդիսանում է հանրության պահանջմունքների բավարարման ընթացքում յուրաքայանջյուրին բաժին ընկնող աշխատանքի տարբեր մասերի

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 113-114:

փոխկապակցությունների արդյունք:

Բացի սոցիալական համերաշխությունից, մարդկանց միավորում են և նոր հանրությունների մեջ են ինտեգրում վարքի այն կանոնները, որոնք տրված են անհատների ու կոլեկտիվների իրավունքներով (Դյուգին դրանք համարում է պատրանքային և նույնիսկ գոյություն չունեցող), այլ սոցիալական նորմով: Նման կարգապահացումը և միավորումը կատարվում են այն պարզ պատճառով, որ բոլոր մարդիկ՝ սոցիալական էակներ են և որ սոցիալական նորմը խախտող ցանկացած սոցիալական ակտ անպայմանորեն առաջացնում է «սոցիալական ռեակցիան» և այլն: «Ցանկացած հասարակություն կարգապահություն է, իսկ քանի որ մարդը չի կարող ապրել առանց հասարակության, ապա նա կարող է ապրել միայն ենթարկվելով որևէ կարգապահության»: Մարդկանց կապակցող փոխադարձ կախվածության վրա հիմնված սոցիալական նորմի թեմայի հայեցակետային մշակմանը Դյուգին հիմնարար նշանակություն էր տալիս ինչպես գիտության, այնպես էլ ժամանակակից հասարակության և առանձին մարդու հետագա գոյության առումով: «Ինչպես էվկլիդեսն է երկրաչափության իր ամբողջ համակարգը հիմնել զուգահեռների նախադրույթի վրա, այնպես էլ ժամանակակից մարդը կարող է հիմնել ամբողջ քաղաքական ու սոցիալական համակարգը բոլորի համար պարտադիր վարքի նորմի նախադրույթի վրա», - գրում է Դյուգին¹⁰¹:

Սոցիալական նորմը բարոյական նորմ չէ, սակայն այն կարելի է ու անհրաժեշտ է համարել իրավական նորմ: Ինչպես և իրավական նորմը, այն վերաբերում է մարդկային կամքի արտաքին դրսևորումներին և պարտադիր չէ նրա ներքին կյանքի համար: Բացի այդ, ինչպես համարում էր Դյուգին, սոցիալական նորմը ներկայանում է որպես «հասարակական կյանքի օրգանական օրենք»: Այնուամենայնիվ նման արտահայտությունը հարկ է ընկալել որպես այլաբանություն: Այդպիսին է գլխավոր առանձնահատկությունը սոցիալական նորմի, որը իրաճանաչման մեջ կոչված է փոխարինել իրավական նորմի պատկերը նրա բազմադարյան պատրանքային ընկալմամբ ու կիրառմամբ: Դյուգիի մեկնմամբ սոցիալական նորմը մարդկային բարեհաջողության աղբյուրն է և կանգնած է պետությունից բարձր: Դյուգին գրում է.

¹⁰¹ Дюги Л. Նշվ. աշխ., էջ 126.

«Պետությունը ենթարկյալ է իրավունքի նորմերին ինչպես և բուն անհատները: Իշխողների կամքը հարկադրում գործածելու ունակ իրավական կամք է հանդիսանում միայն այն դեպքում, երբ այն արտահայտվում է իրավունքի նորմով նախագծած սահմաններում»¹⁰²: Հենց սոցիալական համերաշխության նորմերն են կազմում այն օբյեկտիվ իրավունքը, որը ենթակա չէ պետությանը:

Իրավունքի ձևական հատկանիշներով շեղվելով, սոցիոլոգիական տեսությունը լցնում է այն սոցիոլոգիական բովանդակությամբ, ապացուցելով, որ հասարակության մեջ իրավունքը հանդես է գալիս որպես հավասարակշռող ուժ: Տվյալ տեսության գաղափարները հստակորեն արտահայտում են իրավական պետության էությունը, և և պետությունը, և նրա քաղաքացիները հանուն ընդհանուր բարօրության պետք է ենթարկվեն իրավական հրահանգավորումներին:

Դյուգին ամբողջապես չի հրաժարվում «սուբյեկտիվ իրավունք» և «օբյեկտիվ իրավունք» հասկացություններից, սակայն համարում է, որ ներկայումս ծագում է հասարակություն (հասարակարգ), որտեղ սուբյեկտիվ իրավունքի մետաֆիզիկական հայեցակետերն արդեն անտեղի են, այն դուրս է գալիս գործածությունից և պետք է զիջի իր տեղը օբյեկտիվ իրավունքի հասկացությանը, այսինքն «պարտադրում է նրան որոշակի առաքելություն կատարել» և միաժամանակ «իրավունքն է տալիս կատարել այս առաքելության իրագործման համար պատեհ ակտեր»:

Այդուհանդերձ, այս հոդի վրա «հնարավոր է հետագա արգասաբեր աշխատանք, հնարավոր է հին հասկացությունների վերագնահատում և ավանդական հայացքների էլ ավելի վճռական ձևափոխում», քան այն, ինչ մենք գտնում ենք Դյուգիի մոտ:

Այդ աշխատանքը շարունակեց ինստիտուցիալիզմը՝ գերազանցապես ֆրանսիական սոցիոլոգիական իրավագիտության մեկ այլ ուղղություն¹⁰³, որի հիմնադրույթները, անշուշտ, գալիս են Դյուգիի աշխատություններից:

Ինստիտուցիալիզմը աճեց այն որոշակի փաստի ճանաչման ու յուրահատուկ մեկնաբանության հիման վրա, որ բոլոր հասարակություններում գոյություն ունեցող կոլեկտիվները (սոցիալական հանրությունները, հաստատությունները), ինչպիսիք են ընտանիքը, միևնույն մասնագիտության ներկայացուցիչները, կամավորական

¹⁰² Дюги Л. Նշվ. աշխ., էջ 131-132.

¹⁰³ См. И.А. Иванников. История философии права. М., 2014, с. 53-54.

ընկերակցությունները, ինչպես նաև ինտելեկտուալ ու այլ պահանջմունքների բավարարման նպատակով կազմված կոլեկտիվները, հարկ է ընկալել որպես ինտեգրատիվ հաստատություններ, այսինքն այնպիսիք, որոնք ապահովում են հասարակության միաբանումը ազգ-պետության: Միաժամանակ նման կոլեկտիվների ինտեգրատիվ դերն իրականացվում է ավելի մասնավոր, իրենց իսկ համար շահավետ ծառայության հետ կապված դերակատարումներով հանդերձ:

Նույնիսկ բյուրոկրատիա անվանյալ հասարակական հանրությունը, որը սովորաբար զբաղված է իր կողմից կառավարվող խմբերի ու անձանց հանդեպ իր մշտական գերիշխումն ապահովելով, կարող է ընկալվել որպես միջնորդական գործառույթներով օժտված սոցիալական հաստատություն, նպատակաուղղված պետության ընդհանուր գործառույթների կատարմանը: Պետությունը, իր հերթին, ոչ միայն չի արգելում բյուրոկրատական խավ-հանրության գոյացմանը և զարգացմանը, այլև նույնիսկ նպաստում է նրա ինստիտուցիացմանը:

Ինստիտուցիանալացման տեսության ամենահաջող մշակողը Մորիս Օրիուն է¹⁰⁴ (1859-1929), որն անհատի ու պետության շահերի հակադրության վաղեմի խնդիրը մեկնեց առաջին դարերի քրիստոնեության կոլեկտիվիզմի ոգով, սակայն արեց դա որոշակի նորամուծություններով, պայմանավորված իրեն ժամանակակից սոցիալ-պատմական իրադրությամբ: Որպես հաստատություն, սահմանում կամ որոշակի կոլեկտիվայնություն հասկացվող ինստիտուցիայի տեսությունը հրաժարվեց ինչպես պայմանագրային տեսության (դա ազատական տեսության հայեցակետային կորիզն է), այնպես էլ սոցիալիզմի ադմինիստրատիվ-հրամայական օրինակության օգտագործելուց և առաջ քաշեց սկզբունքորեն նոր դրույթներ, որոնք հետագայում ստացան չափազանց լայն ամբոխավարական գործածություն:

Տվյալ դեպքում ինստիտուցիայի տակ հասկացվում են նախնական այն տարրերը, որոնցից կազմված են հասարակության քաղաքական ու սոցիալական կառույցները: Համաձայն Մ. Օրիուի բացատրության, ինստիտուցիան (ինստիտուտը) մարդկանց կամ սոցիալական բնույթի հանգամանքների երկարատև գոյություն ունեցող ցանկացած միավորումներ են (ամուսնություն, ընտանիք, պատերազմ, հեղափոխություն և այլն):

¹⁰⁴ **Ориу Морис.** Основы публичного права. М., 2013.

Ինստիտուցիան նյութական գործունեության արդյունք չէ, այլ, ավելի շուտ, «կազմակերպիչ գաղափար» որոշակի պատկերացում այն նպատակի մասին, որին ցանկանում կամ ստիպված են հասնել:

Նման մեկնաբանության մեջ նկատվում են Դյուրկհայմի սոցիոլոգիական տեսության հետքեր նրա մեջ կա իմաստով մոտիկ «կոլեքտիվ պատկերացումների» կատեգորիա, որը համանման էր ինստիտուցիոնալիստների «կազմակերպիչ գաղափարին»¹⁰⁵: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ինստիտուցիոնալիստների գաղափարները կենդանություն ստացան «իշխանության դիֆուզիայի», «պլյուրալիզմի», «պոլիարխիայի» և այլ տեսություններում: Ինստիտուցիոնալիզմը չի ճանաչում իրավական նորմերի ստեղծման վերաբերյալ պետաիշխանային հաստատությունների մենաշնորհը: Նա ելնում է այն բանից, որ իրավունքի արմատները գտնվում են հասարակության մեջ (հասարակական ինստիտուտներում և դրանց նորմերում): Համաձայն այս տրամաբանության, բոլոր իրավագետներին կարելի է բաժանել երկու մասի՝ մոնիստների (միայն պետությունն ունի իրավաստեղծական իրավասություն) և պլյուրիստների (սկզբունքորեն ամեն հասարակական խումբ ունի իր «իրավունքը»): Այդպիսին է ֆրանսիացի նշանավոր ազգագրագետ ու իրագետ Ա. Լևի-Քրյուլի կարծիքը, որն իրավունքի աղբյուրների ավանդական հիերարխիան ներկայացնում է նոր եռյակի տեսքով՝ «ստեղծող սովորույթ-օրենք-դատավոր»: Իսկ բուն իրավունքի մեջ նա ամենաէականն է համարում հետևյալ գծերը՝ իրավունքը կանոնների, պահանջների միասնություն է. այն սահմանվում է յուրաքանչյուր սոցիալական խմբի կողմից, այն գտնվում է անընդհատ փոփոխությունների ընթացքում:

Ինստիտուցիայի տեսության հայեցակետային հիմքը գալիս է հավասարակշռության գաղափարից, որը Մոնտեսքիոն ժամանակին դրեց իշխանությունների բաժանման իր տեսության հիմքում: Դրա իմաստը կայանում է նրանում, որ իրավակարգը փորձում են նմանեցնել ուժերի ֆիզիկական հավասարակշռության համակարգի և ժամանակակից պետությունների ողջ կյանքը ներկայացնել որպես «բարդ և խճճված համակարգի մեջ միացված անթիվ

¹⁰⁵ **Ориу Морис.** Նշվ. աշխ., էջ 27-28.

սոցիալական հավասարակշռություններ» (Ե. Ն. Ալեքսև): Հավասարակշռության այդպիսի համակարգերից մեկը և կազմում են իրավական հարաբերությունները: Իրավունքի գաղափարն իր հիմքում հանդիսանում է կարգի գաղափար, և հին իրավագիտության իրավագետները ընկալում էին այդ կարգը որպես աստվածության կողմից նախասահմանված ինչ-որ բանի: Ի տարբերություն դրանց, ինստիտուցիոնալիզմի ներկայացուցիչները արդեն մերժում էին հասարակության կառուցվածքի նախասահմանված կարգ: «Մենք սոսկ հավատում ենք, որ այստեղ գոյություն ունի որոշակի ուղղություն, որը հասարակությունների համար հանդիսանում է նրանց առաջընթացի գիծ,- գրում է այս կապակցությամբ Մ. Օրիուն իր «Հանրային իրավունքի սկզբունքները» աշխատությունում¹⁰⁶: Գոյություն ունի սոցիալական իդեալ և գոյություն ունի իրերի կարգ... սակայն այն նախասահմանված չէ՝ նա ծնվում է...»:

Համաձայն Մ. Օրիուի, հանրային իրավունքի առարկան է հանդիսանում կառավարման պետական ռեժիմը, որը մարմնավորվում է պետությունը, այսինքն՝ միաժամանակ քաղաքական, տնտեսական և իրավաբանական ռեժիմը, սակայն միևնույն ժամանակ ռեժիմը, «որը տիրանում է ազգին, ձևափոխում է նրան, որոշակի ձև պարտադրում և դառնում այն միջավայրը, որում գոյատևում են անհատները»:

Քաղաքացիական կյանքը կազմում է պետական ռեժիմի ներգործության օբյեկտի և բնութագրվում է, համաձայն Մ. Օրիուի հայեցակետի, բաժանմամբ քաղաքական իշխանության ու մասնավոր սեփականության միջև, որոնք ազգի կազմակերպման սկզբնական նախապետական ձևերում «միշտ միաձուլված են եղել»: Պետական ռեժիմի գործառնության փուլում այս բաժանումը հիմք է հանդիսանում և քաղաքական իշխանության, և միաժամանակ ազատության համար: Նման բաժանումը կատարվում է շնորհիվ երկու զուգահեռաբար գործընթացների՝ իրավունքի կենտրոնացման և քաղաքական իշխանության կենտրոնացման:

Ազգային (համապետական) իրավունքի կենտրոնացումը հանգում է այն բանին, որ իրական նորմերի ու սանկցիաների սահմանումը դառնում է կենտրոնական քաղաքական իշխանության գործը և իրականացվում է մասնավոր սեփականությունից անջատված կառավարական, այսինքն՝ դատական և ադմինիստրատիվ իշխանության

¹⁰⁶ См. О. Ориу Морис. Основы публичного права. М., 2013, с. 38-39.

կողմից: Իրավունքի նորմերի վերաբերյալ իրավաբանական կենտրոնացումը կատարվում է հետևյալ կերպ: Այն ծագում է գրված օրենքի կողմից սովորույթի տեղը գրավելու ճանապարհով: Հանրային իշխանությունը մասնակցում է օրենքի սահմանման ձևական ընթացակարգում և չի մասնակցում սովորույթի սահմանման գործին: Գրավոր օրենքն իր հետ բերում է դրության կայունություն, որը խիստ տարբերվում է սովորական իրավունքի կայունությունից, քանի որ այն «համատեղվում է ավելի մեծ չափով դյուրաշարժության, հետևապես, նաև ընդհանուր ազատությունների ավելի մեծ հանրագումարի հետ՝ քանզի ազատությունը չի կարող յուրաքանչյուր առանց որոշակի փոփոխությունների հնարավորության»: Ինչպես և սովորական իրավունքը, գրավոր օրենքը հավակնում է հավերժ գործածության, սակայն նա համեմատաբար արագացված ընթացակարգով կարող է փոփոխվել կառավարության որոշմամբ՝ այնժամ, երբ «որևէ սոցիալական իշխանության տրամադրության տակ գոյություն չունի ոչ մի այնպիսի ընթացակարգ, որը թույլ կտար սովորական կարգով փոփոխել սովորույթը»¹⁰⁷:

Իրենց կողմից իրականացվող սոցիալական գործառույթների տեսակետից իրավական հարաբերությունները ներկայանում են որպես սոցիալական խաղաղ աշխարհի մի բնագավառ, ուր հավասարակշռված են մարդկանց, սոցիալական խմբերի ու դասակարգերի թշնամական և հակադիր շահերը: Իսկական խաղաղությունը, լինի այն ազգային կամ միջազգային միջոց հանդիսանում է իրավունքի վրա հիմնված խաղաղություն: Իրավունքը հավասարակշռում է անձի և հասարակության միջև եղած հակադրությունը: Ամեն իրավական համակարգ բաշխում է բոլոր իրավունքները անձի և հասարակության միջև և ստեղծում է մի կողմից անհատի իրավունք, մյուս կողմից՝ հասարակության իրավունք:

Այս բաշխումն ստեղծում է սոցիալական անտագոնիզմ և, միաժամանակ հավասարակշռության համակարգ: Այս եղանակով ստեղծված իրավակարգը ցանկացած հասարակության մեջ հավասարակշռում է ոչ միայն անհատի ու հասարակության հակադրումը, այլև հասարակական կեցության մյուս բոլոր համակարգերը՝ քաղաքացիական, հանրային, առևտրական, ռազմական և այլն:

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 44-45.

Համաձայն Մ. Օրիուի, կեցության և կենցաղի այս բոլոր ձևերը գտնվում են հավասարակշիռ վիճակում, ըստ այդմ քաղաքացիական կենցաղը կազմում է ամբողջ համակարգի յուրատեսակ կորիզը, ձգողության այն միջուկը, որի շուրջը պտտվում են մյուսները: Իրավական հավասարակշռման համակարգն ունի մի առանձնահատկություն՝ իր ազդեցությամբ այն ունիվերսալ է: Այն ոչ միայն ձգտում է հավասարակշռել իշխանությունը, ինչպես դա տեղի է ունենում քաղաքական հավասարակշռության համակարգում, կամ միայն շահերը, ինչպես տնտեսական ոլորտում՝ այն ներառում է և իշխանությունը, և շահերը, և սոցիալական կյանքի մյուս բոլոր ոլորտները:

Օրիուն ոչ ամբողջովին է բաժանում Դյուգիի տեսակետը մարդու անօտարելի իրավունքների վերաբերյալ և առաջարկում փաստարկների սեփական մի շարք: Անշարժ գույքի կամ հողի հանդեպ սեփականության իրավունքը հանդիսանում է «բնականորեն հավերժ, քանի որ իրի ոչնչացման բուն հնարավորությունն իսկ տևում է հավերժորեն»¹⁰⁸: 1789թ. Իրավունքների հռչակագրի այն դրույթը, որ «սեփականությունը հանդիսանում է անձեռնմխելի և սրբազան իրավունք» (հ. 1.7) հասցեագրվում է առաջին հերթին վարչակազմին և առաջ է եկել այն բանից, որ սեփականությունը՝ ռեժիմի այդ գլխավոր հիմքը, երկար ժամանակ ոչ բավական չափով էր պաշտպանված կառավարության կողմից. «Ամբողջ դարերի ընթացքում սեփականությունը ենթարկվում էր բռնագանձման կամ սեփականազրկման առանց փոխհատուցման»:

Օրիուի իրավաընկալմանը բնորոշ է իրավակարգի և իրավական կարգի տարբերակում¹⁰⁹: Իրավական կարգը նպատակ ունի որոշակի գործընթացների ու ընթացակարգերի միջոցով արդարության չափ սահմանել իրերի պարզունակ կարգի մեջ: Այդուհանդերձ իրավական կարգը բաժանելի է իրերի քաղաքական կարգից: Իրավական կարգը կարող է արդարություն իրականացնել քաղաքական հաստատություններում ոչ այլ կերպ, քան դրանց մեջ իրավական վիճակներ մտցնելով: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է, որպեսզի իրավական վիճակները հաստատվեն ինքնին: Այսպես, օրինակ, հանրային իրավունքին բնորոշ են իրերի հանրային-

¹⁰⁸ Նույն տեղը, էջ 28-29.

¹⁰⁹ Նույն տեղը, էջ 31-32.

իրավական հայտնի կարգ և ինստիտուտների հայտնի դրություն, որոնք համատեղ փոխգործությամբ «կանոնակարգում են հանրային հարաբերությունների բնագավառը ազատության ու արդարության նպատակով»: Առաջին հնարքը, որի օգնությամբ իրավական կարգը արդարություն է մտցնում իրերի գոյություն ունեցող դրության մեջ, փաստական վիճակների վերափոխումն է իրավական վիճակների: Քանի որ հանրային իրավունքում փաստը հաճախ հանդիսանում է ուժի արդյունք, դա ստեղծում է ուժի արդյունքը իրավական վիճակի վերափոխման հիմնախնդիրը: Այս հիմնախնդիրը իր յուրահատուկ լուծումը («սոֆիստական լուծումը») գտավ գերմանական «ուժը իրավունք է ստեղծում» ասացվածքի մեջ:

Սոֆիզմն այստեղ կայանում է նրանում, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե ուժի կիրառման արդյունքներն ինքնին, առանց ձևափոխումների և առանց այլ տարրերի (բացի բուն այդ ուժից) միջամտության դառնում են իրավական վիճակների դրույթներ: Իրականում ուժի արդյունքները իրավունքի ձև են ստանում միայն հետագա ձևափոխման և լեգիտիմացման (օրինականացման) ճանապարհով: Նման օրինականացման համար գլխավոր գործոն է հանդիսանում «հանգիստ և երկարատև գոյությունը», քանի որ իրերի միայն այդպիսի դրությունն է ստիպում ենթադրել, որ «կայացել է այդ վիճակի համակերպումը կամ ճանաչումը, որն այդպիսով դառնում է ինստիտուտ, որը գոյություն ունի արդեն ոչ թե ուժի ազդեցության հետևանքով, այլ ինքնուրույն: Բուն այդ ենթադրությունը հիմնված է այն նախադրույթի վրա, որ հասարակության մեջ հիմնավորապես կարող է հաստատվել միայն այն, ինչը դարձել է բարի ու արդար, քանզի բարին ավելի հաստատուն է, քան չարը»¹¹⁰:

Արդարություն ներմուծելուն ուղղված երկրորդ հնարքը կայանում է սոցիալական ինստիտուտների անձնավորման մեջ: Մարդկային գիտակցությանը բնորոշ է արդարության զգացումը: Սակայն սոցիալական խմբակցություններում սովորաբար ի հայտ են գալիս այնքան պարզունակ կոլեկտիվ ուժեր, որ դրանց կառավարումը խույս է տալիս նույնիսկ կառավարող անձանց անհատական գիտակցությունից: Գործը հեշտանում է նրանով, որ կոլեկտիվ ուժերը կազմակերպվում են «անհատի նմանությամբ» և հնարավոր են դարձնում դրանց կառավարումը: Իրենց

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 46-47:

դրսևորումները նրանք ենթարկում են այնքան բանական գործընթացներին, որ անհատական գիտակցությունը հեշտությամբ նպատակամղում է դրանց «արդարության ուղղությամբ»: Դրանում, ըստ էության, և կայանում է «սոցիալական ինստիտուտների անձնավորման» գաղտնիքը: Կարող են առարկել, որ դա զուտ «մարդկայնացում» է՝ սոցիալական երևույթները նկարագրելիս: Օրինակ համաձայն է դրա հետ, սակայն միաժամանակ շեշտում է, որ նման մարդկայնացումը «տալիս է բարի պտուղներ, որոնք կայանում են հանուն մարդու գոյություն ունեցող սոցիալական ինստիտուտներում մարդասիրության ներմուծման մեջ»¹¹¹:

Սոցիոլոգիական իրավունքի ֆրանսիական դպրոցը էական ազդեցություն թողեց եվրոպական իրավական մտքի՝ հատկապես «սոլիդարիզմի» կոնցեպցիայի բովանդակության էվոլյուցիոն զարգացման վրա:

2.3 Իրավունքի սոցիոլոգիայի դպրոցի ձևավորումը և զարգացումը ԱՄՆ-ում

Սոցիոլոգիական իրավագիտությունն իր հետագա զարգացումը ստացավ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, որտեղ ձևավորվեցին այդ հայեցակարգի ինքնուրույն երանգավորումներ (օրինակ, իրավունքի ռեալիստական դպրոցը)¹¹²:

Ամերիկացի գիտնական Տոկոթ Պարսոնսի (1902-1979) բազմամյա բեղմնավոր գործունեությունը մեծ ազդեցություն է գործել 20-րդ դարի սոցիոլոգիական տեսության զարգացման վրա: Տ. Պարսոնսը մեծ թվով աշխատությունների հեղինակ է: Դրանցից կարևորագույններն են «Սոցիալական գործողության կառուցվածքը» (1937), «Գործողության ընդհանուր տեսության ստեղծման վերաբերյալ» (1951, գրված է Է. Լիլզի հետ համատեղ), «Սոցիալական համակարգը» (1951), «Գործողության տեսության աշխատանքային նոթեր» (1953, համահեղինակներ՝ Ռ. Բեյլզ և Է. Լիլզ), «Ժամանակակից հասարակության համակարգը» (1971): Այն աշխատությունների թվում, ուր Տ. Պարսոնսը վերլուծում է իրավունքը, առանձնանում են «Իրավունքն ու սոցիալական վերահսկողությունը» (1962) և «Իրավաբանական մասնագիտության վերաբերյալ սոցիոլոգիական հայացքները» (1954) հոդվածները և «Ժամանակակից

¹¹¹ Նույն տեղը, էջ 53-54:

¹¹² Տե՛ս. **Касаева Т.Г.** Реалистическая школа права и современность. Автореферат дисс... к.ю.н. М., 2008. Նաև՝ **Адыгезалова Г.А.** Социологическая юриспруденция США в XX веке. М., 2012.

հասարակությունների համակարգը» մենագրական հետազոտությունը:

Տոկոթ Պարսոնսը դիտում է իրավունքը որպես սոցիալական համակարգի ենթահամակարգերից մեկը: Ամենահասարակ առումով սոցիալական համակարգը հասկացվում է որպես բազում անձանց փոխգործություն նրանք կողմնորոշվում են ըստ իրավիճակի այնտեղ, ուր համակարգը ներառում է մշակութային խորհրդանիշների համընդհանուր ճանաչում ունեցող համալիր: Սոցիալական համակարգի նման բնորոշման մեջ հստակորեն արտահայտվում է Մ. Վեբերի և Է. Դյուրկհայմի գաղափարների ազդեցությունը Տ. Պարսոնսի գիտական հայացքների ձևավորման վրա¹¹³:

Մ. Վեբերի ազդեցությունը Տ. Պարսոնսի ստեղծագործության վրա արտահայտվում է առնվազն երկու պահերում, սոցիալական գործողության հասկացման և այն բանում, որ սոցիալական գործողությունների կառուցքավորված համակարգը կազմում է սոցիալական համակարգ: Անհատների սոցիալական գործողություններն ուղղորդված են դեպի ընդհանուր մշակութային արժեքների համակարգ (բացի մյուսներից, դրանց թվի մեջ են մտնում նաև իրավունքի արժեքները): Դրա հետևանքով նրանց միջև հաստատվում է սոցիալական փոխկապակցվածություն, քանի որ առանձին անհատների գործողությունները ենթադրում են նրանց համապատասխանությունը մյուսների սպասումներին: Ըստ այդմ անհատների միջանձնական հարաբերությունները «ներկառուցվում» են սոցիալական համակարգի ինստիտուցիոնալ միասնականությունների և կառուցվածքների մեջ: (Տ. Պարսոնսը հասարակություն է կոչում սոցիալական համակարգի այն տիպը, «որն այլ սոցիալական համակարգեր ներառող իր միջավայրի հանդեպ ունի ինքնաբավության առավելագույն աստիճան»¹¹⁴:

Է. Դյուրկհայմից Տ. Պարսոնսը փոխառում է այն պնդումը, որ սոցիալական համակարգի տարատեսակն է հանդիսանում *sui generis* իրականությունը: Հակառակ դեպքում, ընդգծում է ամերիկացի գիտնականը, եթե սոցիալական համակարգում փոխգործության բոլոր հատկությունները կարելի լինեին հանգեցնել գործող

¹¹³ Парсонс Т. Система координат действий и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мил, Т. Парсонс, А. Шюц, М., 1994.

¹¹⁴ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 311-312.

սուբյեկտների հատկություններից, ապա սոցիալական համակարգերը կլինեն էպիֆենոմեններ¹¹⁵:

Յուրաքանչյուր սոցիալական համակարգ պատասխանում է չորս գերակայությունների, ադապտացիայի, նպատակին հասնելու, օրինակի վերարտադրման, ինտեգրման (A, G, J, L): Քառաֆունկցիոնալ այս սխեմային համապատասխան S. Պարսոնսը վերլուծաբար առանձնացնում է հասարակության ընդհանուր ենթահամակարգերը, ինչպես դա ցույց է տրված աղյուսակում¹¹⁶:

Հասարակություն

(Կամ, ավելի ընդհանրացված՝ հասարակական համակարգ)

Ենթահամակարգեր	Կառուցվածքային բաղադրիչներ	Զարգացման գործընթացի առումներ	Հիմնական
Սոցիետալ ընկերակցություն	Նորմեր	Միացումներ	Ինտեգրացիա
Բնօրինակի վերարտադրում	Արժեքներ	Արժեքների գեներալացում	Բնօրինակի վերարտադրում
Քաղաքականություն	Կոլեկտիվներ	Դիֆերենցիացիա	Նպատակի հասնում
Տնտեսություն	Դերեր	Ադապտիվ ներուժի գերազանցում	Ադապտացիա

Աղյուսակից երևում է, որ հիմնական գործնական հիմնահարցը, որը պետք է լուծում ստանա սոցիետալ մակարդակով, հասարակության ինտեգրման հիմնախնդիրն է: Առցիումի ինտեգրումն ապահովվում է նորմերով՝ որպես սոցիալական համակարգի կառուցվածքային բաղադրիչներով: «Ինտեգրացիայի տակ ես հասկանում եմ այնպիսի կառույցներ և գործընթացներ, - գրում է S. Պարսոնսը, - որոնց միջոցով սոցիալական համակարգի մասերի՝ այս կամ այն դերեր խաղացող մարդկանց, կոլեկտիվների և նորմատիվ ստանդարտների բաղադրիչների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները կամ կանոնակարգվում են դրանց ներդաշնակ գործառնությունը

¹¹⁵ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 342.

¹¹⁶ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 347.

ապահովող եղանակով, համաձայն համակարգի ներսում նրանց համապատասխան վտխկապակցվածության, կամ էլ, ընդհակառակը, չեն կանոնակարգվում, ըստ այդմ նույնպես որոշակի բացատրական եղանակով»¹¹⁷:

Սոցիալական համակարգի ինտեգրման հարցը կապված է Տ. Պարսոնսի հետազոտողական աշխատանքի կարևորագույն ուղղություններից մեկի՝ սոցիալական կարգի հիմնահարցի ուսումնասիրման հետ: Այս հիմնահարցը նա սկսել է քննել դեռ իր առաջին աշխատությունում՝ «Սոցիալական գործողության համակարգում»: «Կարգի հիմնախնդրի պարսոնսյան ձևակերպումը համապատասխանում է Թ. Հոբսբի հարցադրման հետ այն առումով, որ հասարակության մեջ «կարգը» անհրաժեշտ է դիտել հենց որպես հիմնահարց և չենթադրել, որ այն ինքնին ակնհայտ է կամ գոյություն ունի «ըստ իրերի բնույթի»:

Հասարակության մեջ «կարգի հիմնախնդրի» ակունքները ամերիկացի սոցիոլոգը բացատրում է նաև հետևյալ կերպ. «Այն, որ սոցիալական համակարգերն իրենցից ներկայացնում են իրականության *sui generis*, մասնավորապես նշանակում է, որ կառուցվածքային բաղադրիչների... տիպերը միմյանց վերաբերյալ հանդիսանում են անկախ փոփոխականներ: Այսպես, օրինակ, վերացական բարձր աստիճանի արժեքային օրինակները ոչ միշտ են ցանկացած հանգամանքներում օրինականացնում միևնույն նորմեր, կոլեկտիվներ: Նույն այդ կերպով շատ նորմեր կարգավորում են անհամար կոլեկտիվների և դերերի գործողություններ, սակայն նրանց գործողության միայն որոշակի մասով: Այդ պատճառով կոլեկտիվները սովորաբար գործում են մեծ թվով հատուկ նորմերի վերահսկողության ներքո... Կայուն ինստիտուցիոնալացման հասնելու համար կոլեկտիվներն ու դերերը պետք է «ղեկավարվեն» կոնկրետ արժեքներով ու նորմերով, իսկ բուն այդ արժեքներն ու նորմերը ինստիտուցիոնալացվում են այնքանով, որքանով «կենսակերպվում» են կոնկրետ կոլեկտիվներով ու դերերով»¹¹⁸:

Զգտելով գտնել «կարգի հիմնահարցի» տեսական լուծումը, Տ. Պարսոնսը որդեգրեց այդ խնդրի հարցադրման ու բացատրման Կանտի մոտեցումը: Այսպես, եթե Դ. Յումը, առաջադրելով «Հնարավոր է արդյոք հավաստի գիտությունը արտաքին

¹¹⁷ Американская социологическая мысль. с. 356-357.

¹¹⁸ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 361-362.

աշխարհի մասին» հարցը գալիս էր ընդհանուր առմամբ բացասական պատասխանի, ապա Ի. Կանտը ձևակերպում է այս նույն հարցը այլ կերպ՝ ավելի բարդ և միաժամանակ ավելի նուրբ ինտելեկտուալ կերպ: Գերմանացի գիտնականը դնում է հարցը այսպես. «Ինչպե՞ս է դա հարավոր», այսինքն ո՞ր պայմաններում է հնարավոր:

Փոխառելով դատողությունների կանտական տրամաբանությունը, Տ. Պարսոնսը կիրառում է այն հասարակության մեջ «կարգի հիմնահարցի» բացատրման համար: Ամերիկացի գիտնականը ենթադրում է, որ հասարակական կարգը, թեկուզև անկատար, իրականորեն գոյություն ունի: Եվ, այս պնդումից ելնելով, հարց է տալիս, ո՞ր պայմաններում է հնարավոր այդ կարգը, ո՞ր պայմաններում է հնարավոր բացատրել նրա գոյության փաստը:

Կարգի հիմնահարցի լուծումը Տ. Պարսոնսի մոտ՝ համապատասխան սոցիալական համակարգի մասին նրա պատկերացումների, «կայանում» է հասարակության նորմատիվ կարգի մեջ: Այժմ, հետևելով ամերիկացի գիտնականի կողմից որդեգրած դատողությունների մեթոդի, անհրաժեշտ է դնել մյուս հարցը, «ինչպե՞ս է դա հնարավոր: Ո՞ր պայմաններում է նորմատիվ համարադր կատարում հասարակական ինտեգրման իր գործառույթը պահպանում մարդկային հարաբերությունները «պատերազմ ամենքն ընդդեմ բոլորի» այլասեռումից»¹¹⁹:

Նախ հարկ է ասել սոցիալական կարգի և հասարակության ինտեգրման երեք ընդհանուր պայմանների մասին: Առաջին պայմանը կայանում է նրանում, որ սոցիալական համակարգի կառուցվածքը ընդհանուր պլանով «կազմված է նորմատիվ կոլտուրայի ինստիտուիզացված ստանդարտներից»¹²⁰: Երկրորդ պայմանը բացատրում է պարսոնյան հայեցակետի ամենաառանցքային դրույթներից մեկը այն մասին, որ հասարակական ինտեգրումը հնարավոր է դառնում հասարակության ենթահամակարգերի փոխթափանցման գոտիների շնորհիվ: «Գործողության չորս ենթահամակարգերի միջև, ինչպես նաև նրանց և գործողության միջավայրի միջև փոխարաբերությունները վերլուծելիս կարևոր է աչքաթող չանել փոխներթափանցման երևույթը,- գրում է Տ. Պարսոնսը: - ...Մեր կարծիքով, գործողությունների հա-

¹¹⁹ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 414.

¹²⁰ Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль: тексты. С. 467.

մակարգերի ցանկացած զույգի միջև ընկած սահմանն իրենից ներկայացնում է կառուցվածքային բաղադրիչների կամ գոյացումների յուրատեսակ «գոտի»: Այս բաղադրիչները կամ գոյացումները տեսական առումով կարելի է դիտել որպես զույգ համակարգերին պատկանող, այլ ոչ ուղղակի դրանցից որևէ մեկին հարաբերվող»: Սոցիալական համակարգերի միջև «փոխանակումն» ապահովող փոխներթափանցման գոտիների գաղափարին Տ. Պարսոնսը եկավ «գենի գործնական համարժեքի» դրույթը ձևակերպած ամերիկացի կենսաբան Ալֆրեդո Էմերսոնի, ինչպես նաև կառավարվող համակարգերում «մուտքի» և «ելքի» առանձնացման վերաբերյալ կիբեռնետիկայի տեսության մի շարք դրույթների ազդեցության տակ:

Սոցիալական համակարգերի ինտեգրման և «կարգի հիմնահարցի» լուծման երրորդ պայմանն է Պարսոնսի մոտ իրավունքը, հասարակության իրավական համակարգը¹²¹: Իրավունքը նա բնորոշում է հետևյալ կերպ՝ ընդհանուր նորմատիվ կոդեքսն է, որը կարգավորում է հասարակության կոլեկտիվ և անհատ անդամների գործողությունները և նրանց համար իրավիճակներ է նախատեսում¹²²: (Իրավիճակը բնորոշվում է որպես երեք՝ սոցիալական, ֆիզիկական և մշակութային դասերի բաժանվող օբյեկտների միասնականություն: Որպես սոցիալական օբյեկտ հանդես է գալիս դերասանը, որը կարող է լինել անհատ կամ որոշակի խումբ: Ֆիզիկական օբյեկտները Տ. Պարսոնսի կողմից բնորոշվում են որպես էմպիրիկ էություններ, որոնք չեն փոխներգործում գործողությունների սուբյեկտի հետ: Դրանք բուն գործողություններն են ու գործողության պայման: Մշակութային օբյեկտներ են հանդիսանում մշակութային ավանդույթի խորհրդանշական տարրերը, գաղափարներն ու համոզմունքները, խորհրդանիշները և արժեքները՝ այն չափով, որ նրանք դերասանի (խաղացողի) կողմից դիտվում են որպես իրավիճակի տարրեր, այլ ոչ թե «ինտերիորիզացված» են որպես նրա անհատականության կառուցվածքի մեջ մտած տարրեր:

Հասարակության ինտեգրման գործընթացների, «կարգի հիմնահարցի» լուծման վրա իրավունքի «արդյունավետ» ազդեցությունը Տ. Պարսոնսը նույնպես դիտում է մի շարք պահանջների ներքո: Որո՞նք են այդ պահանջները:

¹²¹ Парсонс Т. Їշվ. աշխ., էջ 423-424.

¹²² Парсонс Т. Їշվ. աշխ., էջ 436-437.

Առաջին, հասարակության մեջ անհրաժեշտ է բավականին չափով ոչ հակասական նորմերի առկայություն, որոնք սահմանում են սոցիալական խնդիրները և պահանջները անհատների խմբերի հանդեպ: Տ. Պարսոնսի հայեցակետում անորոշությունը խնդիրների համակարգում հանդիսանում է սոցիալական շեղումների հիմնական աղբյուրներից մեկը: «Նորմատիվ առումով իրավիճակային ճնշումները մշտապես գործում են կենտրոնախույս ուղղությամբ, «թուլացնելով» մշակութային գործոններում արմատացած արժեքային հակվածությունները: Դրան համապատասխան, պատճառաբանական առումով իրավիճակային համակարգի բարդացումը և նրան բազմազանության աճը հնարավորություն է տալիս, նույնիսկ ավելին՝ ստիպում է անհատներին և կոլեկտիվներին ընտրել այնպիսի վարքագծեր, որոնք հայտնի չափով հակասության մեջ են գտնվում նորմատիվ պահանջների համակարգի հետ: Այս հնարավորությունը, անշուշտ, աճում է շնորհիվ այն փաստի, որ ինքը նորմատիվ համակարգը երբեք չի լինում միանգամայն կատարյալ՝ դրա մեջ միշտ լինում են հակասությունների, չափազանց կամ անբավարար ընդհանրացումների տարրեր»¹²³:

Երկրորդ, ինչպես նշում է Տ. Պարսոնսը, դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում արդի իրավական համակարգերը պարունակում են գրավոր (ինչպես ԱՄՆ-ում), այնպես էլ ոչ գրավոր (ինչպես Անգլիայում) սահմանադրություններ, որոնք ուրվագծում են հասարակական հարաբերությունների, իշխանության, կառավարման, քաղաքացիների իրավական կարգավիճակի նորմատիվ շրջանակները:

Սահմանադրական այդ «ընդհանուր» սահմաններում գործում է ավելի «ցածր» գտնվող իրավական համակարգի մակարդակը: Այդ մակարդակում են պաշտոնապես լիազորված մարմինների (մասնավոր դատարանների) կողմից ընդունվում պարտադրիչ որոշումներ և իրականացվում դրանց իրագործմանն ուղղված տարբեր տեսակի կազմակերպչական-վարչական ընթացակարգեր¹²⁴:

Պարսոնսը հատուկ նշում է, որ իրավունքի բովանդակությունը չի հանգեցվում միայն ոչ հատուկ օրենսդրական ակտերի, ոչ գործադիր մարմինների պարտադրիչ հրահանգների ու հրամանագրերի: Այն ներառում է նաև իրավաբանական ավանդույթ,

¹²³ Նշվ. աշխ., էջ 461-462.

¹²⁴ **Парсонс Т.** Նշվ. աշխ., էջ 463.

ամրագրված նախադեպային դատական որոշումներում¹²⁵: Իրավահասկացման վերաբերյալ նման մոտեցումը գտնվում է ընդհանուր իրավունքի ավանդական հունում (common Law):

Այդ սեմինարները, շեշտում է Տ. Պարսոնսը, հնարավորություն տվեցին նրան հասկանալու, որ ընդհանուր իրավունքի նախադեպերի համակարգը չի հակասում համակարգմանը, ինչպես հաճախ կարծում են մայրցամաքային Եվրոպայի իրավագետները, որոնք դիտում են ընդհանուր իրավունքի վիճակը որպես առանձին դեպքերի հավաքածու: Ընդհանուր իրավունք «համակարգվածությունը» Տ. Պարսոնսը տեսնում է նրանում, որ ընդհանուր իրավունքի երկրների դատարանները այս կամ այն դեպքի կապակցությամբ որոշումներ են ընդունում ընթացակարգորեն ընդունելի ձևով¹²⁶: Դրա հետ մեկտեղ դատավճռի հիմնավորումը պահանջում է ոչ միայն կոնկրետ որոշման համապատասխանեցում ըստ առանձին նախադեպերի, այլև նրա ընդգրկում առավել ընդհանուր իրավական սկզբունքների համակարգի մեջ:

Իրավական համակարգի արդյունավետ գործառնության պայմանների նշված կետերը կազմում են հասարակության մեջ իրավունքի ինստիտուտացման գործընթացի բաղադրիչ մասերը:

Երրորդ. Տ. Պարսոնսը սոցիալական համակարգում իրավունքի գործողության «արդյունավետության» պայմանը չի սահմանափակում միմիայն հասարակության մեջ նրա ինստիտուտիացմամբ: Մեկ այլ պայման է հանդիսանում նորմատիվ-իրավական պահանջների, հասարակական ինստի-տուցիոնալ սպասումների անձնական դրությանը:

«Նորմատիվ համակարգի ինստիտուցիոնալացումը կոչված է լրացնել իրենով առանձին մարդու անհատականության մեջ պահանջների համակարգի ինտերնալացումը, - գրում ամերիկացի գիտնականը: - Դա ենթադրում է, որ ինտեգրման ընդհանուր արդյունք է հանդիսանալու պահանջմունքների այն համամասնությունը, որը բավարարություն կպատճառի դրանց իրագործմանը մասնակցող անհատներին»¹²⁷:

¹²⁵ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 468.

¹²⁶ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 471.

¹²⁷ Նույն տեղը, էջ 473-474.

Հասարակական հրահանգավորումների, նորմատիվ կարգի պահանջների ինտերնալացումը իրականացվում է.

ա. անհատների սոցիալազացման ընթացքում այդ գործընթացի զանազան գործոնների ազդեցությամբ,

բ. այս կամ այն խմբերում անհատի անդամակցությամբ՝ որոշակի կարգավիճակի ձեռքբերման և համապատասխան դերերի յուրացման ճանապարհով,

գ. հասարակության արժեքների, հաջողության հասնելու սոցիալապես հավանության արժանացող միջոցների համապատասխանող անհատի որևէ նպատակների հետ՝ կապված պատճառաբանության ձևավորման եղանակով:

Ընդհանուր առմամբ իրավունքի գործառնության արդյունավետության նշված պայմանները կարելի է անվանել «ինստիտուցիոնալ-ինտերակտիվ համալիր»: Գործառնական առումով այս «համալիրը» ապահովում է սոցիալական համակարգի և անձանց անհատական կառույցների «խորքային շերտերի» փոխկապակցվածությունը, «զուգակցումը» և անում է դա հասարակության անդամների գործողությունները կողմնորոշելով ըստ սոցիալական, իրավական նորմերի: Իրավական համակարգը հասարակության և անհատի վրա ներգործելու հնարավորություն է ստանում այն պատճառով, որ իրավունքը սոցիալական համակարգում կատարում է դրա ենթահամակարգերի և կառուցվածքների փոխներթափանցման գոտու դեր: Այսպես, օրինակ, սահմանադրական իրավունքը փոխներթափանցման գոտի է հանդիսանում բնօրինակի վերարտադրման համակարգի և սոցիետական ընկերակցության միջև:

Չորրորդ, իրավական ինստիտուցիոնալացում և ինտերակտիվացումը իրենց հերթին համալրվում են նրանով, ինչը Տ. Պարսոնը կոչեց նորմատիվ համակարգի լեգիտիմացում: Խոսքը տվյալ դեպքում հասարակական արժեքների (ներառյալ նաև կրոնական արժեքները) և բարոյականության պրիզմայով դիտված նորմատիվ-իրավական համակարգի «ճանաչման» մասին է: Արժեքները կազմում են հասարակական համակարգի մասը և հանդիսանում են սոցիումի ցանկալի տիպի, կառուցվածքի մասին հասարակության անդամների պատկերացումների մարմնավորում¹²⁸: Սեփական հասարակության արժեքային առաջնայնությունների վերաբերյալ հասարակության անդամների փոխհամաձայնությունն էլ հենց նշանակում

¹²⁸ Парсонс Т. Նշվ. աշխ., էջ 476.

է արժեքային բնօրինակի ինստիտուցիոնալացում: Այսպես, ամերիկյան հասարակության արժեքային նախադրյալները ձևակերպված են արդեն պատմական դարձած այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսին են Անկախության հռչակագիրը, Սահմանադրությունը և Իրավունքի մասին բիլլը¹²⁹:

Նորմատիվ-իրավական համակարգի վերաբերյալ արժեքային լեգիտիմացումը նշանակում է, որ ժամանակակից բազմակարծիք հասարակության մեջ կոնկրետ օրենսդրական ակտերն ու նորմերը պետք է համաձայնեցված լինեն ոչ միայն միմյանց միջև, այլև կարգի լեգիտիմ հիմունքների հետ ընդհանրապես:

Պարսոնսը նշում է, որ նորմատիվ համակարգի լեգիտիմացման մեջ է գտնվում սոցիալական համակարգը մշակութային համակարգին միակցող կարևորագույն կետը (հասարակության ենթահամակարգերի փոխներթափանցման գոտիներից մեկը): «Վերջնական հաշվով լեգիտիմացումը բխում է կրոնական հիմնավորումներից, սակայն բարդ հասարակություններում կրոնականից բացի կան նաև ավելի ցածր ընկած օրինականացման շատ այլ մակարդակներ, - գրում է նա: - Կարելի է ասել, որ արժեքները, ինչպես և նորմերը, ինստիտուտացվում են. առաջինը, այն չափով, որով հասարակության մեջ ինստիտուտացված նորմատիվ վարկածի հիմնական ուրվագծերը համաձայնեցվում են արժեքային նախադրյալների հետ, որոնց վրա ընդունված է հղում անել օրինականացման հիմահարցի ծագման դեպքում, և երկրորդ՝ այն չափով, որքանով նման հղումը արժեքային հիմնավորումը լուծում է լեգիտիմացման հիմնախնդիրը՝ այն առումով, որ արժեքի և նորմի միջև կապի «հասկացումը» ակտիվացնում է արժեքային հակվածությունների ռեալ իրագործումը բոլոր նրանց կողմից, ովքեր բաժանում են դրանք»¹³⁰:

Նորմատիվ-իրավական ոլորտի լեգիտիմացման բարոյական առումը կայանում է նրանում, որ այս կամ այն վարքաձևի բարոյական պարտադրականությունը հրահանգում է ոչ միայն կատարել որոշակի արարքներ ու գործողություններ և ձեռնպահ մնալ այլոնցից, այլև հարգել մյուս մարդկանց ազատության շրջանները և իր վրա պատասխանատվություն վերցնել իր կողմից պարտադրականության սահմաններում ազատության պատշաճ օգտագործման համար:

¹²⁹ Մանրամասն տե՛ս **Адыгезалова Г.А.** Социологическая юриспруденция США в XX веке. М., 2012.

¹³⁰ Американская социологическая мысль. с. 479-480.

Այսպիսով, իրավունքի կողմից ինտեգրման սոցիալական գործառույթի իրականացումը Տ. Պարսոնսի կողմից դիտվում է հանգամանալից կերպով և ամենևին չի սահմանափակվում օրենսդրական նորմերի բովանդակությամբ¹³¹: Դա, ըստ էության, հասարակական համակարգում զանազան փոխգործողությունների գործընթաց է, որը ներառում է իրավունքի ինստիտուտիացում, անհատների կողմից իրավական հրահանգավորումների ընկալում, ինչպես նաև հասարակության առանձին, խմբերի, անհատների կողմից նորմատիվ-իրավական համակարգի լեգիտիմացում:

Դիտենք ևս մեկ հարց՝ Տ. Պարսոնսի կարծիքը էվոլյուցիոն սոցիալական փոփոխությունների գործընթացում իրավունքի դերի մասին: Սոցիալական փոփոխությունների առավել ամբողջական հետազոտությունը պարունակվում է ամերիկացի գիտնականի «Հասարակություններ, էվոլյուցիոն և համեմատական հեռանկարներ» (1966) և «Ժամանակակից հասարակությունների համակարգը» աշխատություններում: Տ. Պարսոնսը առանձնացնում է սոցիալական էվոլյուցիայի չորս գլխավոր գործընթացներ՝ դիֆերենցիացիա (տարանջատում), ադապտիվության (ադապտացիոն, հարմարվողական հնարավորությունների) աճ, միացում և արժեքների գեներալացում (ընդհանրացում)¹³²:

Դիֆերենցիացիան իրենից ներկայացնում է սոցիալական համակարգի մեջ նոր, կառուցվածքի և գործառույթների տեսակետից յուրահատուկ միավորների ձևավորում: Նման ձևով է կատարվել, օրինակ, գյուղացու ընտանիքի տնային տնտեսության բաժանումը ժամանակակից տնային տնտեսության և վարձու աշխատանքի ժամանակակից կազմակերպության: Դրա հետ մեկտեղ դիֆերենցիացիայի գործընթացը հանգում է, որպես արդյունք, ավելի զարգացած հասարակական համակարգի առաջացման միայն այն դեպքում, եթե հասարակական համակարգի ամեն մի նոր ստեղծված ու տարանջատված բաղադրամաս ունի հարմարվողական ավելի լայն հնարավորություններ, քան մինչև այն նույն գործառույթը կատարող հին բաղադրիչը:

Հարմարվողական հնարավորությունների մեծացման արդյունքում սոցիալական միավորները ստանում են ռեսուրսների ավելի մեծ ծավալ և ընտրություն: Այսպես,

¹³¹ Նույն տեղը, էջ 482.

¹³² Նույն տեղը, էջ 493.

ժամանակակից գործարանը արտադրում է շատ ավելի մեծ ծավալի և տեսականու արտադրանք, քան դա կարող էր անել արհեստավորի ընտանիքը:

Հասարական համակարգը, որը խորացնում է ներքին դիֆերենցիացիան և մեծացնում է իր ադապտիվ հնարավորությունները, դրա իսկ հետևանքով սկսում է ավելի ու ավելի բարդ դառնալ և անխուսափելիորեն կանգնում է ինտեգրման հիմնախնդիրների առջև: Սովորաբար այդ հիմնախնդիրները հնարավոր է միայն սոցիետալ մակարդակով հասարակության նորմատիվ շրջանակների մեջ նոր միավորների կառուցվածքների ու մեխանիզմների ներառման, այսինքն՝ միացման ճանապարհով, նկատում է Տ. Պարսոնսը¹³³:

Վերջապես, սոցիալական փոփոխությունների այս երեք գործընթացները՝ դիֆերենցիացիան, ադապտացիան, միացումը, սոցիալական համակարգերի էվոլյուցիայի պարսոնսյան տեսության մեջ համալրվում են արժեքների ընդհանրացմամբ: Ահա թե ինչ է գրում այս կապակցությամբ ինքը՝ ամերիկյան գիտնականը. «Եթե ձևակերպենք սեղմ ձևով, ապա փոխադարձ փոխանակման ընդհանրացված միջոցների խթանիչ ունակության պայմանն այն է, որ նրանք հենվում են ավելի բարձր մակարդակի գործողության ենթահամակարգերի վրա: Այսպիսով, մշակութի զարգացումն ամենալայն իմաստով էապես անհրաժեշտ է սոցիալական համակարգերի էվոլյուցիոն առաջխաղացման համար: Օրինակ, արժեքների ընդհանրացման բոլոր խոշոր գործընթացների հիմքում ընկած է կրոնի զարգացումը, իսկ նոր տեխնոլոգիաների ինստիտուցիոնալացման հիմքում՝ էմպիրիկ գիտության առաջընթացը: Գլխավորապես իրավական համակարգի միջոցով իրագործվող արժեքների ընդհանրացման բավականաչափ բարձր մակարդակները նախադրյալներ են հանդիսանում սոցիետալ հասարակության կառուցվածքի մեջ մտնելու համար»¹³⁴:

Այսպիսով, Պարսոնսի պատկերացումները սոցիալական փոփոխությունների վերաբերյալ ենթադրում են սոցիալական փոփոխությունների մեխանիզմների մեջ նորմատիվ համակարգի ներառում, «միացում», քանի որ առանց այդ հենքի անհնարին է հասարակության ընդհանրապես և նրա առանձին մասերի մասնավորապես առաջընթաց զարգացումը: Իսկ ժամանակակից հասարակության մեջ իրավական նորմերի նշանակությունը բարձրանում է արժեքների ընդհանրացման մակարդակի:

¹³³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 496-497.

¹³⁴ **Парсонс Т.** Նշվ. աշխ., էջ 498-499.

Սոցիոլոգիական իրավագիտության հետագա զարգացումը ԱՄՆ-ում կապված է խոշորագույն գիտնական-իրավաբան Ռոսկո Փաունդի անվան հետ: Նրա աշխատությունների համահավաք ժողովածուն՝ հինգհատորյակ, լույս է տեսել 1959 թվականին՝ «Իրավագիտություն» («Jurisprudence») վերնագրով¹³⁵:

Ըստ նրա իրավունքը «սոցիալական ճարտարագիտություն է», այսինքն՝ միջոց է տարբեր տեսակի արդյունքների հասնելու համար: Հենց դրանում է իրավունքի գործառնական դերը հասարակությունում:

Հետևելով Էրլիխին, Փաունդը նույնպես հակադրում է «Իրավունքը գրքերում» և «իրավունքը գործողության մեջ»: Իրավունքի տակ Փաունդը հասկանում է երեք փոխկապակցված երևույթ՝ առաջին՝ իրավական կարգը, որը պաշտպանվում է հասարակության քաղաքական կազմակերպություն՝ պետության հարկադրանքի ուժով: Երկրորդ, իրավունքը որպես իրավական նորմերի հանրագումար, երրորդ՝ իրավունքը որպես արդարադատության իրականացում, այստեղ ներառելով ոչ միայն դատական իշխանություն, այլև վարչական մարմիններին¹³⁶:

Փաունդն ընդգծելով իրավունքի դերակատարման կարևորությունը արդարադատության իրականացման գործընթացում, այդուհանդերձ չի ժխտում արդարադատության իրականացումը նաև «առանց իրավունքի», որի դեպքում դատարանը ստանձնում է «օրենսդրի դերակատարում» և դա բխում է սոցիալական կյանքի հարաշարժ փոփոխություններին համարժեք լուծումներ գտնելու պահանջից: Էրլիխի, Փաունդի, Շենիի, Կանտորովիի, Զինցհերմայերի և այլոց հայեցակարգերը հիմնավորում էին դատական հայեցողության ազատությունը և, հետևաբար դատական նորմաստեղծ գործունեությունը, որն այն ժամանակ բնորոշ էր միայն նախադեպային (ընդհանուր) իրավունքի համակարգին: Սակայն դրանց հայեցակարգերում կան որոշակի երանգներ, առանձնահատկություններ: Օրինակ, եթե Էրլիխի «կենդանի իրավունքը» և «իրավական կարգը» հանդես են գալիս որպես ընդդիմադիր պետական նորմաստեղծ գործունեությանը, ապա Փաունդը վերացնում է այդ հակասությունը,

¹³⁵ Տե՛ս **Pound R.** Jurisprudence. Vol. 1-5. West Publishing Company. 1959 (Առաջին հատորը՝ «Իրավագիտություն. իրավունքի նշանակությունը», երկրորդ հատ. «Իրավունքի էությունը», երրորդը՝ «Իրավունքի ոլորտը և հիմնական օբյեկտները», չորրորդը՝ «Իրավունքի կիրառումը և կատարումը. իրավունքի հիմնական համակարգերի վերլուծությունը և կատեգորիաները», հինգերորդը՝ «Իրավունքի համակարգը»):

¹³⁶ Տե՛ս **Pound R.** Jurisprudence. Vol. 1, էջ 21-22:

քանզի, ըստ նրա, դատական հայեցողությունը ոչ թե հակասում է պոզիտիվ օրենսդրությանը, այլ լրացնում և զարգացնում է այն, որի հետևանքով՝ իրավական համակարգը դառնում է ավելի ամբողջական և կատարելագործված, իսկ իրավական կարգավորումն՝ ավելի արդյունավետ:

Իրավունքի նպատակը, ընդգծում է Փաունդը, պահանջների և շահերի ներդաշնակումն է: Ձևակերպելով «քաղաքակիրթ հասարակության իրավաբանական կանխադրույթները» (պարտավորությունների կատարումը, դատական և վարչական ազատ հայեցողությունը, պայմանագրերի ազատությունը, շահերի ներդաշնակումը և այլն), Փաունդը գտնում է, որ նման հասարակությունում մարդը կարող է ենթադրել, որ 1) որևէ մեկը իր նկատմամբ կանխամտածված ոտնձգություն չի կատարի, 2) նա իրավունք ունի անարգել օգտագործել իր կողմից ստեղծած նյութական և հոգևոր բարիքները, 3) հասարակական հարաբերությունների շրջանակում որևէ մեկի հետ գործարքի կնքումը կամ պայմանավորվածության գալը, ինքնաբերաբար ենթադրում է գործընկերոջ բարեխիղճ վերաբերմունքը պարտավորությունների, խոստումների կատարման խնդրում, 4) ոչ ոք չպետք է կատարի որևէ արարք, որը հղի է շրջապատի համար վնասակար հոտևանքների առաջացմանը, 5) նա, ով ունակ է պատշաճ վարքագծի կանոնները խախտել և վնաս պատճառել, պետք է իրեն զսպի նման արարք կատարելուց¹³⁷:

Իրավունքը որպես սոցիալական վերահսկողության միջոց, կոչված է հավասարակշռելու սոցիալական տարբեր խավերի հավակնությունները, շահերը՝ սոցիալ-իրավական վեճերի լուծման և սոցիալական փոխզիջումների ճանապարհով¹³⁸:

Ըստ Փաունդի մարդկանց ագրեսիվ մղումները կարելի է զատել և, ի վերջո, վերացնել միայն իրավունքի միջոցով՝ սոցիալական վերահսկողության շրջանակներում:

Ըստ Տ. Պարսոնի իրավունքի հիմնական գործառույթը պաշտպանությունն է ոտնձգություններից, նախկին դրության վերականգնումը, վեճերի լուծումը և այլն:

Ըստ Փաունդի «իրավունքը պետք է հաստատուն լինի և, միևնույն ժամանակ, այն չի կարող նույն տեղում դոփալ»¹³⁹ : Այս բանաձևը լայն տարածում ստացավ իրավունքի

¹³⁷ Տե՛ս **Pound R.** Social Control Through Law. New Haven , 1942 , էջ 114-115.

¹³⁸ Տե՛ս **Pound R.** An Introduction to the Philosophy of Law. New Haven, 1961, էջ 168.

¹³⁹ **Pound R.** An Introduction to the Philosophy of Law. New Haven, 1961, էջ 173

միջոցով սոցիալական վերահսկողության, դատական և վարչական հայցողության հայեցակարգերի կողմնակիցների շրջանում: Այս առումով, Փաունդը նշում է, որ «Եթե մենք սահմանում ենք սկզբունքներ, ապա պետք է դրանք սահմանենք ոչ միայն կայունության, այլև փոփոխությունների համար»¹⁴⁰: Ճիշտ է, շուկայական տնտեսական հարաբերություններում, ըստ նրա, «արտարադատություն առանց իրավունքի» միջոցով կատարվող սոցիալական փոփոխությունները պետք է նվազագույնի հասցվի, քանզի անհրաժեշտ է պահպանել պայմանագրերի կատարման պարտականությունները:

Սոցիոլոգիական իրավագիտության ամերիկյան դպրոցի ներկայացուցիչները, հետևելով Փաունդի հայեցակարգի հիմնական դրույթներին, նույնպես նշում են, որ իրավունքի կայունությունը անխուսափելիորեն բերում է լճացման, զարգացող հասարակական հարաբերությունների ոչ համարժեք կարգավորմանը և այլն:

Ըստ ամերիկյան ռեալիստների՝ անցյալի իրավաբանների հորինվածն է իրավունքի կայունության մասին առասպելը¹⁴¹: Զ. Ֆրենկը տարբերակում է իրավունքի երկու տեսակ՝ «իսկական իրավունք» և «հավանական իրավունք»¹⁴²: Իսկական իրավունքը դատական իրավաստեղծ գործունեության ակտն է, իսկ «հավանական իրավունքը» դա ենթադրվող դատական որոշումն է, քանզի այն պետք է կայացվի նախկին որոշումների հիման վրա: Սակայն ամերիկյան ռեալիստների դպրոցի ներկայացուցիչները դրանով չեն բավարարվում: Ըստ նրանց, մասնավորապես՝ Կարլ Լևելլինը հատկապես պնդում է, որ իրավունքը միայն դատարանի ստեղծագործ արդյունքը չէ, նաև կառավարչական ապարատի ծառայողը կարող է վարչական նախադեպ ընդունել, որն իր իրավաբանական ուժով ոչնչով չի տարբերվում դատական որոշումներից: Ըստ նրա ցանկացած պաշտոնատար անձ, օրինակ, հարկային վարչության ծառայողը, կարող է ստեղծել իրավունք:

Ամերիկյան իրավունքի ռեալիստական դպրոցի հիմնական ներկայացուցիչների՝ Հոլմսի Փաունդի, Լևելլինի, Ֆրենկի հայացքները դատական իրավաստեղծ գործունեության, որպես իրավունքի իսկական, առաջնային աղբյուրի մասին, այսօր էլ խիստ արդիական է իրավահասկացության ամերիկյան հայեցակարգերում¹⁴³:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Pound R.** Outlines of Lectures on Jurisprudence. Cambridge (Mass.), 1943, էջ 41.

¹⁴¹ Տե՛ս **Касаева Т. Г.**, նշվ. աշխ., էջ 17:

¹⁴² Տե՛ս **Frank J.** Law and the Modern Mind. 1930, էջ 46-47.

¹⁴³ **Адигезалова Г.А.** Социологическая юриспруденция США в XX веке. М., 2012.

ԳԼՈՒԽ 3

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԸ

3.1 Իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածությունը

Իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածությունը իրավունքի համապատասխանատվությունն է կարգավորվող հասարակական հարաբերություններին, նրա ունակությունը՝ արտացոլելու հասարակական կյանքի օբյեկտիվ պահանջմունքները¹⁴⁴: Ընդհանուր այդ ձևակերպման կոնկրետ բովանդակությունը կախված է նրանից, թե ինչ է ենթադրվում «հասարակական կյանքի պահանջմունքներ» հասկացության տակ: Իրավահասկացման տարբեր հայեցակարգերը տարբեր իմաստ են դնում այս հիմնահարցի մեկնաբանության մեջ:

Պատմական մատերիալիզմի մարքսիստական դոկտրինի և իրավունքի՝ որպես դասակարգային գերիշխման միջոցի հունով զարգացող իրավունքի խորհրդային տեսությունը, վերլուծելով իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածության հարցադրումները, շեշտը դնում էր երկու առումների վրա. 1) որ իրավունքը հանդիսանում է հասարակության արդյունք, և 2) որ իրավունքի սոցիալական նշանակությունը կայանում է նրանում, որ այն հանդիսանում է պրոլետարիատի դասակարգային գործիք¹⁴⁵: Այս դրույթը կապակցվում էր բազիսային (տնտեսական) բովանդակության և վերնաշենքային (քաղաքական- իրավական) ձևի Մարքսի դիալեկտիկայի շրջանակներում, համապատասխան որի բազիսը պայմանավորում է քաղաքական-իրավական ձևերը, իսկ վերջիններս, իրենց հերթին, հետադարձ ակտիվ ներգործություն են իրականացնում բազիսային հարաբերությունների վրա:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին Ե. Բ. Պաշուկանիսի, Պ. Ի. Ստուլկայի, Ի. Ռազումովսկու և իրավունքի մյուս տեսաբանների աշխատություններում շեշտը դրվում էր իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածության հայեցակարգի

¹⁴⁴ Տե՛ս **Рассолов М. М.** Актуальные проблемы теории государства и права. М., 2014, с. 144-145.

¹⁴⁵ Տե՛ս Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970, с. 342-393.

պատմա-մատերիալիստական հիմքերի վրա¹⁴⁶: Ավելի ուշ՝ հատկապես 1930-ական թվականներից սկսած, առաջին պլան մղվեցին իրավունքի մասին մարքս-լենինյան տեսության դասակարգային առումները: Ու թեև իրավունքի տեսությունում առաջվա պես խոսվում էր այն մասին, որ իրավունքը պայմանավորված է հասարակական (և առաջին հերթին՝ տնտեսական) հարաբերություններով, դա արդեն սոսկ լեզվական «տուրք» էր պատմական մաթերիալիզմին: Այդ ժամանակներում հաստատված տոտալիտար համակարգը շահագործված էր իրավունքի ձևավորման ու զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների հետազոտումների մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում արդեն գերիշխող խորհրդական-պոզիտիվիստական իրավահասկացման շրջանակներում իրավունքն ամբողջապես հանգեցվում էր օրենքին և դիտարկվում էր առաջին հերթին որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի գործիք:

20-րդ դարի 60-ական թվականներին՝ համաժողովրդական պետության մասին դրույթի հռչակումից հետո, համաժողովրդական իրավունքն էլ համապատասխանաբար սկսեց մեկնվել որպես սոցիալիստական ու կոմունիստական շինարարության միջոց: Այդ ժամանակաշրջանում իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածության ճանաչմամբ հանդերձ առաջին պլանում հայտնվեցին հասարակական պահանջմունքներին ու սոցիալիստական զարգացման օրինաչափություններին իրավունքի համապատասխանատվության հարցերը¹⁴⁷: Ընդ որում՝ նկատի ունեին սոցիալիստական շինարարության պահանջմունքները և սոցիալիզմից դեպի կոմունիզմ հետագա անցման օրինաչափությունները:

Հետխորհրդային հասարակության պայմաններում անհրաժեշտ են օրենսդրության սոցիալական հիմնավորվածության հարցի վերաբերյալ նոր մոտեցումներ, որոնք արտացոլում են այսօրվա սոցիալական ու իրավական իրողությունները և ուղղված են երկրում քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության սկիզբների հաստատմանը¹⁴⁸: Այդ նոր մոտեցումների որոնման գործում վճռորոշ նշանակություն պետք է ունենա այն բանի հասկացումը, որ

¹⁴⁶ Попов В. И. Правопонимание в советской юридической науке. Диссертация ... канд. юрид. наук. М., 2001, с. 41-42.

¹⁴⁷ Տե՛ս Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). М., 2005, с. 34-35.

¹⁴⁸ Տե՛ս Гревцов Ю. И., Козлихин И. Ю. Энциклопедия права. СПб., 2008, с. 630-643.

իրավունքը միջոց է զանազան սոցիալական շահերի համաձայնեցման համար¹⁴⁹: Դա նշանակում է, որ իրավունքի հասարակական հիմնական նշանակությունը պետք է տեսնել արդեն ոչ թե իրավունքի հանդեպ ինչ-ինչ արտաքին տնտեսական, քաղաքական, գաղափարախոսական նպատակների ապահովման մեջ, այլ կարևորել նրա ունակությունը լինել հասարակական բնական զարգացման, սոցիալական կոնֆլիկտների հարթեցման ու լուծման, հասարակական հարաբերությունների խաղաղ, ոչ բռնի զարգացման արտահայտման և ապահովման ձև, երբ առանձին անհատների, խմբերի, շերտերի, դասակարգերի շահերը ոչ թե ճնշվում են մյուսների շահերի կողմից, այլ համաձայնեցվում են դրանց հետ իրավական փոխզիջումների հիման վրա: Ընդհանուր տեսքով խոսքն այն մասին է, որ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում իրավունքը պետք է դառնա հասարակական համաձայնության և սոցիալական կոնֆլիկտների մակարդակի նվազեցման գործոն:

Այս մոտեցման շրջանակներում իրավունքի սոցիալական հիմնավորվածության միաժամանակ նաև դրա համապատասխանությունն է հասարակական զարգացման օբյեկտիվ պահանջմունքներին: Այդ պահանջմունքները, սակայն, մենք տեսնում ենք արդեն իրավունքի դիրքերից և մեկնում ենք իրավական ձևով և իրավական հարթության վրա: Հասարակական համաձայնությունը և սոցիալական կոնֆլիկտների մակարդակի նվազեցումը հիմնարար պահանջմունք է ժողովրդավարական իրավական զարգացման ուղին բռնած ցանկացած հասարակության համար: Իրավունքի սոցիոլոգիայի համար սկզբունքորեն կարևոր է հետազոտել հասարակության հիմնարար պահանջմունքների ապահովման հենց իրավական ձևերն ու միջոցները¹⁵⁰:

Ընդհանուր այդ դրույթները իրավունքի էմպիրիկ հետազոտությունների ոլորտ տեղափոխելու համար անհրաժեշտ են միջին մակարդակի տեսություններ: Իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածության ժամանակակից հայեցակարգի շրջանակներում նման դեր է խաղում իրավակազմիկ շահի տեսությունը: Իրավակազմիկ շահը տարբեր սոցիալական շահերի այնպիսի համաձայնեցման արդյունք է, երբ մի սուբյեկտների ազատության իրագործումը չի խոչընդոտում մյուս սուբյեկտների նույնչափ ազատությանը: Հենց այդպիսին է, ըստ էության, ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխում

¹⁴⁹ Ст'ю **Кашкин С.Ю., Четверников А.О.** Основы интеграционного права. М., 2015, с. 119-120.

¹⁵⁰ **Зорькин В.Д.** Цивилизация права и развитие России. М., 2015, с. 213-214.

ամրագրված մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների համակարգի էությունն ու բովանդակությունը:

Իրավակազմիչ շահը հասարակական կյանքի կարգավորվող ոլորտի բոլոր սուբյեկտների ընդհանուր կարծիքի արտահայտման վերացական-իրավական ձևն է: Այստեղ կարևոր է նկատի ունենալ, որ տվյալ դեպքում խոսքն այնպիսի ընդհանուր շահի մասին է, որ շրջանակներում սոցիալական կյանքի սուբյեկտների տարբեր (անձնական, խմբային, կոլեկտիվ և այլ) շահերը հաշվի են առնվում ու համաձայնեցվում են բոլորի համար արդար ընդհանուր-իրավական դիրքորոշման սահմաններում: Դա ամենևին էլ սոցիալիստական հասարակության կոլեկտիվիստական և հակաանհատական այն «ընդհանուր շահը» չէ, որը մարդկանցից օտարված «ամբողջի գերագույն շահ»-ի տեսքով հակադրվում էր հասարակության անդամների իրական շահերին և ճնշում էր դրանք: Ընդհանուր շահի նման տոտալիտար և, ըստ էության, հակաիրավական ընկալումը, ցավոք սրտի մինչև այժմ էլ բավականին արմատավորված է մեր հասարակության մեջ¹⁵¹:

Այն տարածքը, որի շրջանակներում սոցիալական տարբեր շահերը կարող են համաձայնեցվել դրանց բոլորի համար ընդհանուր իրավական նորմով, կարելի է անվանել իրավակազմիչ շահի տարածք: Օրենսդիր խնդիրն է համապատասխան իրավաբանական-սոցիոլոգիական հետազոտությունների հիման վրա բացահայտել իրավակազմիչ շահի այդ տարածքը և շրջանագծել այն պատշաճ համանշանակալից և համապարտադիր իրավական նորմերով: Դրա հետ մեկտեղ հարկ է նշել, որ տվյալ որոնելի իրավական նորմը՝ փոխզիջումային իրավական նորմ է, կոնֆլիկտի մեջ գտնվող զանազան շահերի իրականացման իրավական նորմ, այլ ոչ այդ շահերի տարբերությունների ճնշման, դրանց ունիֆիկացնող իրավական միջոց:

Իրավակազմիչ շահերի բացահայտման ու բնութագրման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել քաղաքացիական հասարակության՝ որպես շահերի խմբերի փոխգործակցության ոլորտի հետազոտման վերաբերյալ ժամանակակից մոտեցումները: Շահերի խմբի տակ պետք է հասկանալ սոցիալական այնպիսի խումբ,

¹⁵¹ Մանրամասն տե՛ս **Գևորգ Պողոսյան**, Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին: Երևան, 2006, էջ 100-111; **Հարությունյան Մ.Ա.** Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը: Երևան, 2014, էջ 318-319:

որը բարձրաձայնում է իր շահերը, այսինքն, արտահայտում է դրանք որպես հրատապ պահանջներ, այսպիսով ստիպելով պետական մարմիններին կամ հասարակական կառույցներին միջոցներ ձեռնարկել այդ պահանջները բավարարելու համար: «Շահերի խումբ» հասկացությունը սոցիոլոգիայի մեջ է ներմուծվել քաղաքագիտությունից, որտեղ այն կիրառվում էր նշելու համար սոցիալ-քաղաքական գործողության այն յուրահատուկ սուբյեկտները, որոնք տարբերվում են քաղաքական կուսակցություններից (քանզի չեն ձգտում գալ իշխանության) և հասարակական շարժումներից (քանզի բնորոշվում են ավելի մեծ սերտությամբ, միջանձնական շփումների զարգացածությամբ և կառավարելիությամբ): Իսկ սոցիոլոգները, ի տարբերություն քաղաքագետների, այդ հասարակության մեջ ներդնում են ավելի լայն իմաստ, չսահմանափակելով նման խմբերի շահերի ոլորտը միմիայն քաղաքական (այսինքն իշխայնորեն նշանակալից) հարաբերություններով: Սոցիոլոգիայի դիրքերից նման մոտեցումը թվում է ավելի արդյունավետ, քանի որ իրավական ճանաչման ու իրավական պաշտպանության հավակնող հակամարտ սոցիալական շահերը ամենևին էլ չեն հանգում միմիայն քաղաքական բնույթի շահերին:

Սոցիալական այս կամ այն հիմնախնդիրը լուծել ցանկացող օրենսդիրը գտնվում է սոցիալական տարբեր հավակնությունների ընդհարման էպիկենտրոնում և իր վրա զգում է շահերի բազմաթիվ խմբերի ազդեցությունը: Օրինաստեղծ որոշումների կայացման իրական մեխանիզմը հասկանալու համար անհրաժեշտ է տեղեկություններ ունենալ այն մասին, թե այս կամ այն որոշումը սոցիալական ինչ շահեր կարող է շոշափել, շահերի որ խմբերն են կարող հանդես գալ որպես սոցիալական գործողության ակտիվ սուբյեկտներ և ազդեցության ինչ լծակներ ունեն դրանք օրենսդիրի վրա ներգործելու համար¹⁵²:

Դրա հետ մեկտեղ, հավանաբար պետք է ելնել նրանից, որ ներկայիս անցումային փուլում խմբակային շահերի գլխավոր օբյեկտ է հանդիսանում իշխանության և սեփականության վերաբաշխումը: Ընդ որում՝ այդ շահերի շուրջ մեր ժամանակներում ակտիվորեն համախմբում են, առաջին հերթին, հասարակության այն շերտերը, որոնք նախկինում էլ տիրապետում էին իշխանության և սեփականության, ինչպես նաև

¹⁵² Մանրամասն տե՛ս **Հարությունյան Գ.Գ.** Սահմանադրական մշտադիտարկում: Երևան, 2016, էջ76-77:

նրանք, ովքեր նման հնարավորություն են ստացել և ստանում է երկրում ընթացող վերափոխումների շնորհիվ: Իսկ բնակչության մնացած մասը «սեփականության և իշխանության հիմունքներով դեռևս թույլ է կոնսոլիդացված. այս առումով այն գտնվում է քառասյին վիճակում, իսկ նրա շահերը մնում են հեղիեղուկ, չգարգացած, խմբերի մեջ ինտեգրացմանը չնպաստող: Ունա՞կ է արդյոք բնակչության այս հիմնական մասը ինքնակազմակերպվել հանուն սեփական շահերի¹⁵³: Այս հարցերը, որոնք հետաքրքրում են ռուսաստանյան սոցիոլոգներին, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև իրավունքի սոցիոլոգիայի համար:

Շահերի այն խմբերը, որոնք գործունեղանակներ ունեն իշխանային կառույցների վրա ներազդելու համար, սովորաբար կոչվում են ճնշման խմբեր: Իսկ այս կամ այն որոշում ապահովելու համար խորհրդարանականների վրա ներազդելու գործընթացը կոչվում է լոբբինգ (անգլ. lobby՝ կուլուարներ): Սովորաբար պետությունն աշխատում է լոբբիստների գործունեությունը դնել որոշակի շրջանակների մեջ, դարձնել այն բաց, հայտնի, թափանցիկ և հասարակական ու պաշտոնա-իշխանային վերահսկման համար հասանելի: Մի ամբողջ շարք երկրներում լոբբիստական գործունեությունը կանոնակարգված է օրենսդրորեն: Իրավական մոտեցման էությունն այստեղ կայանում է նրանում, որ օրենսդրորեն ամրագրվեն իրավական որոշումների մշակման ու կայացման գործում մասնավոր շահի մասնակցության այնպիսի ձևեր և ընթացակարգեր, որոնք թույլ կտան հաշվի առնել մասնավոր (այսինքն, առանձին մարդկանց կամ խմբերի) շահերն այն չափով, որքանով որ դրանք չեն հակասում այլ անձանց, սոցիալական խմբերին և ընդհանրապես հասարակության իրավաչափ շահերին: Այնինչ պրակտիկան ցույց է տալիս, որ իրավական հարաբերությունները այս ոլորտում իրենցից ներկայացնում են սոսկ այսբերգի գագաթը, որի տակ թաքնված է օրենսդիրի վրա ներազդման գործիքների մի ամբողջ զինանոց՝ ինչպես ուղղակի՝ ընդհուպ մինչև կոռուպցիոն մեխանիզմների օգտագործում, այնպես էլ անուղղակի՝ օրինակ, վերահսկվող ճնշման խմբերի, զանգվածային լրատվամիջոցների, համապատասխան զանգվածային ակցիաների օգնությամբ ցանկալի հասարակական կարծիքի ձևավորման միջոց և այլն:

¹⁵³ Պողոսյան Գ., Նշվ. աշխ., էջ 88-89; Հարությունյան Մ., էջ 66-67:

Լորբինգից բացի գոյություն ունեն հասարակության կողմից օրենսդիրի վրա ներգործման նաև այլ եղանակներ, ինչպես նաև հասարակության կողմից օրենսդիրի վրա ներազդման ոչ խորհրդարանական մեթոդներ. գործադուլային շարժումներ, ցույցեր և այլն: Հատուկ պետք է նշել սոցիալական այնպիսի ինստիտուտների դերը, ինչպիսիք են զանգվածային լրատվամիջոցները և գիտությունը: Հայաստանում ժողովրդավարական բարեփոխումների առաջին փուլերում հենց այս երկու կարևորագույն սոցիալական ինստիտուտները դարձան սոցիալական այն ուժերի առաջատարները, որոնք ջանում էին ազատել երկիրը կոմունիստական իշխանությունից: Սակայն վերջին տարիներին դրանց ազդեցությունը սոցիալ-քաղաքական գործընթացների վրա ակնհայտորեն նվազում է: Դրա հետ մեկտեղ ԶԼՄ-ներին՝ բոլոր բարդություններով և դժվարություններով հանդերձ ընդհանուր առմամբ հաջողվում է պաշտպանել իր՝ որպես «չորրորդ իշխանության» դիրքերը, ապա գիտության դերը, որպես հասարակական հատուկ ինստիտուտի, որը ժողովրդավարական հասարակության մեջ կոչված է իրականացնել պետական իշխանության մարմինների գործունեության սոցիալական վերահսկման գործառույթ, ներկայումս շատ աննշան է:

Մի ամբողջ շարք պատճառներով գիտությունը (խոսքն առաջին հերթին հիմնարար գիտությունների մասին է) օտարվեց պետական կարևորագույն որոշումների ընդունման գործընթացից: Այնինչ խմբակային շահերի տոտալ հակամարտության և այսօրվա չինովնիկության՝ համապետական սկզբի կրող լինելու ակնհայտ անկարողության պայմաններում գիտությունը, ըստ էության, մնաց սոցիալական միակ ինստիտուտը, որն արտահայտում է հասարակության պահպանման, վերարտադրման ու զարգացման ընդհանուր շահերը: Գիտության դերի թերագնահատումը (իսկ հաճախ՝ նաև ուղղակի անտեսումը) ազգային օրենսդրական գործընթացում առավել վառ կերպով արտահայտվում է օրենսդրական ընդունվող առանձին որոշումների սոցիալ-փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական ընդհանրապես իրականացվող օրենսդրական քաղաքականության հիմնավորվածության չափազանց ցածր մակարդակի մեջ:

Ներկայումս բավականին հիմքեր կան պնդելու, որ ազգային օրենսդրական պրակտիկայում ամենևին էլ հազվադեպ չեն հանուն այս կամ այն խմբային շահերի

ընդունված օրենսդրական որոշումները: Մանկամտություն կլինի համարել, որ գործերի նման դրվածքը հանդիսանում է միայն պատգամավորական կորպուսի ամբարեխղճության և ոչ իրավականության արդյունք: Պատճառներն այստեղ շատ ավելի խորն են և դրանք պետք է որոնել ժամանակակից հասարակության համար հիմնարար բնույթ ունեցող հարաբերությունների ոլորտում, այսինքն սեփականության ձևավորվող հարաբերությունների էության մեջ: Ժամանակին համաժողովրդական սեփականություն համարվող ունեցվածքի սեփականաշնորհումը, որի ընթացքում բնակչության չնչին մասն ահռելի առավելություններ ստացավ մյուսների հանդեպ, այն էլ չհամակշռված նոր սեփականատերերին ներկայացվող գոնե որոշակի չափով էականական պահանջների, այնինչ մյուս բոլորին առաջարկվեց սպասել մինչև սեփականաշնորհման շնորհիվ հարստացած սեփականատերերը Հայաստանում կապիտալիզմ կկառուցեն, այդ հենց այդ սեփականաշնորհումն իր էությամբ ոչ-իրավական ակցիա էր: Ոչ-իրավական, ոչ թե այն պահին գործող օրենսդրության բազմաթիվ խախտումների պատճառով, այլ առաջին հերթին, հենց այդ օրենսդրության ոչ իրավական բնույթի պատճառով, քանի որ այն չէր համապատասխանում հետխորհրդային հասարակության բոլոր անդամների ձևական հասարակության սկզբունքին, համաժողովրդական սեփականության մեջ հավասար բաժին ունենալու նրանց իրավունքին: Այս ոլորտում ընդունված որոշումները տնտեսում էին հասարակության մեծամասնության շահերը, հիմնված չէին իրավակազմիչ շահերի վրա և կառուցվում էին առանձնաշնորհների սկզբունքով:

Այս կապակցությամբ Վ. Ս. Ներսեսյանցը նշել է, որ «սեփականության վերաբերյալ բոլորի համար ընդհանուր իրավունքը և համընդհանուր իրավական հավասարությունը դրսևորվեցին թղթա-վաուչերային ֆիկտիվ հավասարության տեսքով: Իսկ իրական սեփականության ձեռքբերումը դարձավ քչերի առանձնաշնորհ»¹⁵⁴: Սեփականության ապաստոցիալիզացիան անցկացվեց այնպես, որ նախկին սոցիալիստական սեփականության առավել գրավիչ պատճառները բաժին ընկան ոչ թե ամենաարժանավորներին (այսինքն նրանց, ովքեր պատրաստակամությամբ

¹⁵⁴ **Нерсесянц В. С.** Национальная идея России во всемирно-историческом процессе равенства, свободы и справедливости. Манифест о цивилизме. – В. кн.: **Лапаева В. Владик Нерсесянц.** Ереван, 2009, с. 160-206.

յուն ու ունակություն ցուցադրեցին մյուսներից ավելի լավ կառավարել այդ սեփականությունը՝ վերջնական հաշվով՝ ի շահ ողջ հասարակության), այլ նրանց, ովքեր դրա վերաբաժանման պահին ավելի մոտ էին կուսակցական նախկին նոմենկլատուրային, որը հասցրեց իշխանությունը փոխարինել սեփականությամբ, կամ էլ հետխորհրդային նոր չինովնիկությամբ:

Նոր սեփականատերերը նաև հավելյալ հնարավորություններ ստացան ներազդել իշխանության մարմինների վրա և իրենց համար նորանոր օրենսդրական արտոնություններ պահանջել: Ձևափոխելով հայտնի ասացվածքն այն մասին, որ փողերը փողեր են բերում կարելի է ասել, որ կուտակվող առավելությունների նույն սկզբունքը տարածվում է նաև արտոնությունների վրա:

Խոշոր սեփականատերերի կողմից ստացվող արտոնությունների ոչ իրավական բնույթն անխուսափելիորեն հանգեցրեց նրան, որ այդ «քչերի», այսինքն օլիգարխների (որովհետև օլիգարխիա բառացիորեն նշանակում է «քչերի իշխանություն») արտոնյալ դրության հակառակ կողմը դարձավ դրանց կախվածությունը իշխանությունից, որի մոտ հայտնվեցին նոր սեփականատերերի հզոր ճնշում գործադրելու լծակներ: Այդ կախվածությունն առավել ակներև է այն դեպքերում, երբ սեփականաշնորհման ընթացքում տեղի էին ունենում այն ժամանակ գործող օրենսդրության խախտումներ: Այդուհանդերձ, թեև «սեփականաշնորհային» օրենսդրության խախտումները չափազանց տարածված էին ու զանգվածային, դրանցով պայմանավորված նոր սեփականատերերի կախվածությունը իշխանությունից չի կրում համակարգային բնույթ և ժամանակի ընթացքում կարող է հաղթահարվել հայցային վաղեմության ժամկետի և քրեական պատասխանատվության կանչման ժամկետի ավարտման շնորհիվ: Նոր ձևավորվող հարաբերությունների համար շատ ավելի լուրջ հետևանքներ կարող է ունենալ այն պարագան, որ ոչ իրավական սեփականաշնորհային օրենսդրությունը, բնակչության լայն շերտերի համոզմամբ, դարձնում է այդ սեփականաշնորհումը ոչ լեգիտիմ: Հենց սեփականաշնորհման արդյունքների ոչ լեգիտիմությունն էլ ստեղծում է մի իրավիճակ, երբ սոցիալական աջակցությունից զրկված խոշոր սեփականատերերը անպաշտպան են դառնում իշխանության հետ իրենց հարաբերություններում:

Սեփականության ոչ լեգիտիմությունը և դրա հիման վրա ձևավորվող

հասարակական կառուցվածքը իշխանությանը զրկեց բնակչության լայն շրջանակների կողմից հասարակական աջակցությունից: Հասարակության մեջ հիմք և օժանդակություն չգտնելով, նոր քաղաքական «էլիտան» ստեղծված պայմաններում ստիպված էր (բարեփոխումների իր կուրսը պահպանելու, իսկ գլխավորը՝ իշխանությունն ու սեփականությունը չկորցնելու համար) իր համար սուտ-հասարակական աջակցություն ստեղծել պաշտոնյա խավերից՝ միավորելով դրանց իշխանության, իսկ ավելի ստույգ՝ գործադիր իշխանության կուսակցությունների մեջ:

Դրա հետ մեկտեղ իշխանությունը իրեն սպասարկող քաղ-տեխնոլոգների շուրթերով ակնարկում էր բազմակուսակցականության մեջ հակասահմանադրական, հակաժողովրդավարական միտումների ամրապնդման մասին: Եվ իսկապես, 20-րդ դարի 90-ական թվականների նման միտումները բավականին վտանգավոր աստիճանի էին հասնում: Գործերի նման դրության պատճառներից մեկը իրավունքի՝ որպես քաղաքացիական հասարակության քաղաքական կազմակերպման միջոցի թերագնահատումն էր, իշխանությունների անպատրաստությունը հետևողական, նպատակաուղղված և դժվարին աշխատանք տանել սոցիալ-քաղաքական կյանքի իրավական հիմքերի ամրապնդման ուղղությամբ: Քաղաքացիական հասարակության քաղաքական ինքնակազմակերպման տարբերային բնույթը բերեց բազմակուսակցության զարգացման մեջ դեստրուկտիվ, ապակառուցողական գործոնների ուժեղացմանը: Այնուամենայնիվ, իրավիճակը միանգամայն ենթարկվում էր իրավական սրբագրման: Անհրաժեշտ էր օրենսդրորեն ամրագրել բոլոր կուսակցությունների և քաղաքական շարժումների համար ընդհանուր սահմանադրական-իրավական զարգացման հստակ և կարծր շրջանակները՝ երաշխավորելով առավելագույն բարենպաստ հնարավորությունները հասարակության քաղաքական ազատ կառուցման և պառլամենտալիզմի և սահմանադրականության սկզբունքների վրա հիմնված քաղաքական տարբեր ուժերի ազատ մրցակցության հավասար պայմանները: Միայն այդ, ըստ էության, իրավական մոտեցումն է ի վիճակի նվազեցնել իշխանության ու հասարակության միջև օտարացման վտանգավոր աստիճանը, սոցիալական կոնֆլիկտները մտցնել խորհրդարանական հունի մեջ և ժամանակ շահել, որպեսզի հնարավոր լինի հասնել հասարակական համաձայնության

գլխավոր խնդրի վերաբերյալ, առանց ինչի երկիրը չի կարող առաջանալ բարեփոխումների ճանապարհով: Դա, այսպես կոչված, համաժողովրդական սեփականության արդար վերափոխման և մասնավոր սեփականության հետխորհրդային ձևերի լեգիտիմացման խնդիրն է:

Սակայն քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում խաղի նոր իրավական կանոններ ներմուծելու, քաղաքական գործողության սուբյեկտների վարքի նորմերը ամրապնդելու և դրանով իսկ ազատական-ժողովրդավարական վերափոխումների սոցիալական բազա ձևավորելու փոխարեն գործադիր իշխանությունը խորհրդարանում քաղաքական խմբակցությունների օժանդակությամբ և զինվելով սկզբից «կառավարելի ժողորդավարության», իսկ այնուհետև «սուվերեն ժողովրդավարության», կարգախոսներով, սկսեց ձևափոխվել քաղաքական տարածքը իր շահերին համապատասխան: Նման դեպքերում արդեն սովորական հղումները «արևմտյան փորձին» ավելի շատ վկայում են ոչ թե գործի էությունը չհասկանալու, այլ նենգավորության մասին: Չէ որ Արևմուտքում կուսակցությունները սկզբից ընտրությունների շնորհիվ հասնում են իշխանության և միայն դրանից հետո են սկսում ձևավորել գործադիր իշխանություն: Իսկ մեզանում առանց հասարակության մասնակցության իշխանություն ստացած չինովնիկները, օգտագործելով նման ճանապարհով ձեռք բերված վարչական ռեսուրսը, իրենց շարքերից ձևավորում են կուսակցություններ՝ օրենսդիր իշխանության վրա ներագդելու համար: Դրանք քաղաքականության մեջ չինովնիկության մասնակցության սկզբունքորեն տարբեր մոդելներ են:

Ներկա պահին արված է ամեն ինչ ապահովելու համար օրենսդրական և առավելագույնս բարենպաստ այլ պայմաններ, որպեսզի գործադիր իշխանության հետ սերտորեն կապված կուսակցությունները կարողանան մենաշնորհել քաղաքական գործընթացը: Իսկ դա նշանակում է, որ պատմական նոր պարույրում Հայաստանում վերածնվում է խորհրդային ժամանակների համար բնորոշ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների սերտաճումը, միաձուլումը: Սակայն դա լինելու է արդեն սկզբունքորեն նոր իշխանական կառուցվածք, քանի որ երկրում անցկացված սեփականաշնորհման արդյունքում բյուրոկրատիան սոցիալիստական կեղծ

սեփականության (այսինքն «բոլորի մասին» և «առանձին ոչ մեկի» սեփականության) կարգադրիչից դարձավ դրա իսկական սեփականատերը, այդպիսով իրականացնելով իշխանության և սեփականության այն միախառնումը, որը և հանդիսանում է նեոֆեոդալիզմի սահմանադրող հատկանիշը¹⁵⁵:

Եվ այսպես, քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման ընթացքում իրավական հավասարության սկզբունքի խախտումը զգալի չափով կանխորոշված էր երկրում իրականացրած սեփականաշնորհման ոչ իրավական բնույթով, ինչը արգելափակեց քաղաքական գործընթացի իրավական զարգացման հնարավորությունը: Դրան համանման, իրավակազմիչ շահի վրա հիմնված իրավական որոշումների ընդունումը անհնարին եղավ նաև հասարակական կյանքի շատ այլ ոլորտներում, քանզի բացակայում էր հասարակական համաձայնությունը ցանկացած հասարակության համար առանցքային հարցի՝ սեփականության հարցի վերաբերյալ:

Սոցիալապես պայմանավորված իրավական որոշման՝ այսինքն ձևական հավասարության սկզբունքի հիման վրա սոցիալական համաձայնեցված շահերի հաշվառումով որոշման մշակումը ստեղծագործական բարդ գործընթաց է: Դրա նպատակն է ապահովել տվյալ պահին առավելագույն հնարավորությունը, իրագործել իրավական հավասարության սկզբունքը՝ հաշվի առնելով սոցիալական համատեքստը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է կատարել բարդ վերլուծական աշխատանք՝ կապված կարգավորվող հարաբերությունների վրա ներազդող գործոնների գնահատման հետ, և գտնել իրավական այնպիսի որոշում, որը նվազագույնի կհասցնի այն գործոնները, որոնք առավելագույն չափով խեղաթյուրում են հավասարության հարաբերությունները սուբյեկտների կողմից իրենց իրավունքների իրագործման ոլորտում:

Համաշխարհային օրենսդրական պրակտիկայում դրան հասնում են հարաբերությունների տվյալ ոլորտում գոյություն ունեցող սոցիալական շահերի համաձայնեցման (խորհրդարանական ընդունված ընթացակարգերի շրջանակներում) բարդ գործընթացի, ինչպես նաև դրա հիման վրա իրավակազմիչ շահի որոնման ճանապարհով: Սակայն դրա հետ մեկտեղ օրենսդիրը կարող է և պետք է

¹⁵⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես **Ներսեսյանց Վ.Ս.** Ցիվիլիզմի մանիֆեստը: Պոստսոցիալիզմը հավասարության, ազատության և արդարության համաշխարհային պատմական առաջընթացում: Երևան, 2000:

միաժամանակ հենվի գիտական գիտելիքի վրա: Եվ այստեղ սոցիոլոգիան կարող է օգնել օրենսդրին՝ առաջարկելով նրան էմպիրիկ հատուկ հետազոտումների ընթացքում իրավակազմիչ շահերի բացահայտման եղանակներ:

Իրավակազմիչ շահի տարածքի (այսինքն սոցիալապես պայմանավորված իրավական որոշման) ուղղությամբ բնորոշմանն ուղղված էմպիրիկ հետազոտությունները ներառում են.

1) պրակտիկայում ձևավորվող փաստացի սոցիալական նորմերի ուսումնասիրումը և դրանց գնահատումը իրավունքի տեսակետից,

2) ուսումնասիրումը այն սոցիալական խմբերի դիրքորոշման, որոնք անմիջապես շոշափելու են գործողության մեջ դրված օրենսդրության համապատասխան նորմերը,

3) օրենսդրական նորմերի սոցիալական պայմանավորվածության վերաբերյալ փորձագետների կարծիքների բացակայումը:

Անցումային այն բարդ ժամանակաշրջանում, որն այսօր ապրում է մեր Հանրապետությունը, հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում գործնականում ձևավորվող սոցիալական նորմերի ուսումնասիրումը: Նախկին նորմատիվային համակարգի վերացումը և դրա հետևանքով սոցիո-նորմատիվային կարգավորման մեջ առաջացող բացերը լրացվում են ամենատարբեր բնույթի սոցիալական նորմերով, ընդ որում՝ տարերայնորեն ձևավորվող սոցիո-նորմատիվային իրադրությունը չափազանց բարդ է ու հակասական¹⁵⁶: Նախկինում թաքնված կամ քողարկվող հակասությունների դրսևորման արդյունքում ծագած սոցիալական և քաղաքական ուժերի կոնֆլիկտների ստացումը, նորմաստեղծման անկատարելիությունը, օրենքը շրջանցող կամ օրենսդրական բացերը լրացնող սոցիալական փաստացի բազում նորմերի գոյությունն ու գործողությունը՝ այս ամենը խոչնդոտում է հասարակության պետության, օրենսդրական համակարգի բնականոն զարգացմանը: Իրավաբանական - սոցիոլոգիական հետազոտությունները կարող են իրական օգնություն ցուցաբերել հասարակությանն ու պետությանը (առաջին հերթին ի դեմս նրա օրենսդիր և իրավակիրառ մարմինների)՝ գտնելու համար բախվող սոցիալական շահերի համաձայնեցման իրավական մեխանիզմներ, սոցիալական կարգավորման

¹⁵⁶ Яковлев А.М. Социальная структура общества и права. М., 2015, с. 71-72.

ձևավորված բազմազանությունից ընտրելու համար այն սոցիալական նորմերը, որոնք նպաստում են իրավունքի արժեքների հաստատմանը, քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացմանը¹⁵⁷:

Այստեղ իրավունքի սոցիոլոգիան կարող է հենվել հասարակական կյանքի սոցիո-նորմատիվային կարգավորման զուտ սոցիոլոգիական հետազոտության վրա: Այդ հետազոտությունների շրջանակներում սոցիալական նորմի տակ հասկանում են գործունեության ընդունված սոցիալական ստանդարտները, որոնք ձևավորում են մարդկանց հարաբերությունները, գործողություններն ու վարքը համապատասխան տվյալ հասարակությանը, ընդհանրությանը, խմբին, հատուկ որոշակի արժեքներին: Հասարակության մեջ գործող նորմերի համակարգը (սոցիո-նորմատիվային համակարգը) ներառում է բարոյական, իրավական, քաղաքական, կրոնական, գեղագիտական կարգավորիչներ, վարվեցողության, նորաձևության և այլ նորմեր, գործարարական սովորույթներ և այլն: Իրավունքի սոցիոլոգիայի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում, առաջին հերթին, փաստացի այն սոցիալական նորմերը, որոնք իրենց էությամբ և կարգավորիչ հատկություններով կրում են իրավական բնույթ (համապատասխանում են ձևական հավասարության սկզբունքի պահանջներին), սակայն այս կամ այն պատճառներով սանկցավորված չեն օրենսդրի կողմից և օրենքի տեսք չեն ստացել¹⁵⁸: Այս դեպքում մենք կարող ենք ասել, որ իրական կյանքում ձևավորվել են փաստացի նորմեր, որոնք կրում են իրավական բնույթ և գոյություն ունեն որպես իրավական սովորություններ:

Սխալ է կարծել, որ իրավական սովորույթը ինչ-որ հնացած, արխայիկ բան է, որը մեզ է հասել նախաինդուստրիալ հասարակության ժամանակներից: Սովորույթը, այդ թվում՝ նաև իրավական սովորույթը, ժամանակակից հասարակական կյանքի սոցիալական կարգավորման կենդանի և զարգացող տարր է:

Սակայն ամենևին էլ ոչ բոլոր սովորույթներն (այսինքն, պրակտիկայում ամրագրված վարքի կանոններն ու կարծրատիպերը) են ունենում նորմատիվային և առավել ևս իրավական բնույթ և կարող են ծառայել որպես հասարակական հարաբերությունների օրենսդրական կարգավորման հիմք: Այսպես, օրինակ,

¹⁵⁷ Տե՛ս **Гревцов Ю. И., Козлихин И. Ю.** Энциклопедия права, с. 360-361.

¹⁵⁸ **Корнев А.В.** Социология права. М., 2014, с. 159-160.

արևմտյան հասարակության ավանդական քրիստոնեական մշակույթի և արժեքային համակարգի լղոզման պայմաններում այդ հասարակության համար սովորական, ընդունված և նույնիսկ օրենսդրի կողմից ճանաչված են դառնում վարքի այնպիսի տեսակներ, որոնք իրենց էությամբ կրում են ոչ թե նորմատիվ, այլ դեվիանատական (նորմից շեղվող) բնույթ: Այսպես, թմրադեղերի օգտագործումը, միասեռական հարաբերությունները, էֆթանազիան, ինչպես նաև նման այլ երևույթներ, որոնք թույլատրվել են որոշ երկրների օրենսդրությամբ, նորմատիվ-իրավական բնույթ չունեն: Դրանց լեգալացումը արևմտյան ժողովրդավարությունների ազատականորեն (լիբերալ) տրամադրված մեծամասնության զիջումն է բնականոն վարքից շեղվող փոքրամասնության, ըստ էության հակահասարակական և հետևաբար, անիրավաչափ նկրտումներին¹⁵⁹:

Հասարակության անդամների մեծամասնության զիջումները նմանատիպ սոցիալական շեղումներին, ըստ էության, ստեղծում են հակասոցիալական վարքի իրավաչափության պատրանք, լղոզում են նորմատիվային կարգավորման իմաստը, կասկածի տակ են դնում սոցիալական կեցության նորմատիվային ձևերի նշանակությունը, որոնք օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ են հասարակության բնականոն գոյության համար: Սակայն նույնիսկ հակասոցիալական (օբյեկտիվ բնույթով և նշանակությամբ) սովորույթների լայն տարածումը դրանք չի դարձնում սոցիալական նորմ: Այս կամ այն երևույթների նորմակազմիչ նշանակությունը պայմանավորվում է նրանց ոչ թե քանակական, այլ որակական հատկանիշներով: Այսպես, ժամանակակից հասարակության մեջ հարբեցողության կամ թմրամոլության պես հակասոցիալական երևույթների տարածվածությունը, «սովորականությունը» ամենևին չի նշանակում, որ այդ երևույթները նորմալ են, բնականոն: Այս կամ այն սոցիումի շրջանակներում գործող նորմերը չպետք է խարխլեն բուն այդ սոցիումի հիմքերը: Չի կարող գոյություն ունենալ և նորմալ զարգանալ այն հասարակությունը, որը հիմնականում բաղկացած է հարբեցողներից, թմրամոլներից, ինքնասպաններից, մարդասպաններից, հանցագործներից, մի խոսքով՝ ըստ էության դեվիանտային, շեղվող, հակահասարակական վարքով անձանցից:

¹⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս **Зорькин В.Д.** Цивилизация права и развитие России. М., 2015, с. 276.

Ժամանակակից համաշխարհային պրակտիկան ցուցադրում է հակասոցիալական ուղղվածություն ունեցող փաստացի ձևավորված սուտ-նորմատիվ կարգավորիչների գործողության բազմաթիվ օրինակներ: Մասնագետները դրանց թվին են դասում ապրանքի ստվերային արտադրության և ստվերային սպառման, ստվերային սեփականաշնորհման, բյուջետային միջոցների ոչ նպատակային օգտագործման, ստվերային ներմուծումային-արտահանման, ստվերային գործարքների, ստվերային զբաղվածության և ստվերային աշխատավարձերի ոլորտներում գործող վարքաձևերն ու կանոնները: Նման կարգավորիչներն ունեն իրական սոցիալական նորմերի արտաքին բոլոր հատկանիշները, քանի որ իրենցից ներկայացնում են վարքի հաստատումը, կրկնվող կանոններ և օժտված են կարգավորիչ մեծ ներուժով: Սակայն փաստացի ձևավորված վարքի այդ կանոնների հակահասարակական բնույթը թույլ չի տալիս դրանք անվանել սոցիալական նորմեր¹⁶⁰: Ընդհակառակը՝ խոսքն այստեղ սոցիալական շեղումների մասին է, որոնց հաստատուն բնույթը էլ ավելի է ահագնացնում դրանց հակահասարակական նշանակությունը:

Այդ իսկ պատճառով, ճշտելով սոցիալական նորմի վերը բերված բնորոշումը, կարող ենք ասել, որ իրավական նորմը տվյալ հասարակության արժեքներով պայմանավորված, այդ հասարակության անդամների իր բնույթով օբյեկտիվ վարքի կանոնն է, որում իր արտահայտումն են գտել նրա՝ որպես արժեքների որոշակի համակարգի վրա հիմնված, սոցիալապես կազմակերպված և գործող ամբողջականության վերապրելու ինքնապաշտպանության, վերարտադրման և զարգացման պահանջմունքները: Սոցիալական հենց այս խորքային անհրաժեշտությունն էլ ցանկացած սոցիումի համար (սկսած սոցիալական փոքր խմբից մինչև ամբողջական հասարակություն) պայմանավորում է դրանց ընդունումը սոցիումի բոլոր անդամների համար՝ որպես վարքի ընդհանուր կանոններ:

Անցումային ժամանակաշրջանի իրավիճակներում, երբ այս կամ այն ոլորտի բնականոն գործունեության համար անհրաժեշտ իրավական արգելքները դեռ սահմանված չեն, լայն հնարավորություններ են բացվում արտաքնապես նորմատիվայնության հատկանիշներ ձեռք բերող, բայց ըստ էության նորմից շեղում

¹⁶⁰ Скурко Е.В. Философия права и правовая жизнь. М., 2011, с. 124-125.

հանդիսացող հաստատուն հարաբերությունների ձևավորման համար: Այս պայմաններում հատկապես կարևոր է ժամանակին և նույնիսկ կանխիչ ռեժիմով զգալ սոցիալական ինքնակարգավորման նման զարգացումները¹⁶¹: Օրենսդիրը պետք է ժամանակին հասկանա, թե պրակտիկայում ձևավորվող սովորական վարքի որ ձևերն ու տեսակներն են հանդիսանում սոցիալական նորմեր, այդ նորմերից որոնք ունեն իրավական բնույթ, ինչպես նաև պետք է բացահայտի հարաբերությունների՝ իրենց բնույթով հակաիրավական ձևերը, պարզի դրանց ծագման և գործողության պատճառները և մշակի համապատասխան իրավական արգելքներ:

Այս կապակցությամբ էլ ավելի արդիական է դառնում հասարակական կյանքում իրավական սկզբի չափանիշների բացահայտման և հիմնավորման խնդիրը:

Խոսելով իրավունքի մասին՝ նկատի ունենք սոցիալական բազմապիսի երևույթ, որը ներառում է իրավունքը՝ որպես նորմ (իրավական նորմ), իրավունքը՝ որպես հարաբերություն (իրավահարաբերություն), իրավունքը՝ որպես հասարակական գիտակցության տարր (իրավագիտակցություն): Ուսումնասիրելով իրավունքը սոցիոլոգիական մոտեցման տեսանկյունից, մենք պետք է, առաջին հերթին, հասկանանք, թե ի՞նչն է առանձնացնում իրավունքը սոցիալական այլ (բարոյական, կրոնական, կորպորատիվ և այլ) նորմերից, հասարակական այլ հարաբերություններից և հասարակական գիտակցության այլ տեսակներից: Դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ մի չափանիշ, որի օգնությամբ կարելի կլինի դուրս բերել (վերացարկել) իրավական սկիզբը անմիջականորեն դիտարկվող սոցիալական փաստերի այն բազմազանությունից, որն արձանագրվում է էմպիրիկ հետազոտման մակարդակով: Խոսքը գնում է իրավունքի էությունը արտահայտող չափանիշի մասին, որն արտահայտում է իրավունքի, որպես սոցիալական հատուկ երևույթի առանձնահատկությունը: Իրավահասկացման լիբերտարական (ազատական) տեսակի վրա հիմնված հայեցակարգի շրջանակներում նման չափանիշ է հանդիսանում ձևական հավասարության սկզբունքը¹⁶²:

Եթե մոտենանք տվյալ հիմնախնդրին ձևական - իրավաբանական հավասարության՝ որպես դիտարկվող հարաբերությունների իրավական բնույթի

¹⁶¹ Տե՛ս **Сорокина Ю.В.** Актуальные проблемы теории и философии права. М., 2013, с. 110-111.

¹⁶² Տե՛ս **Нерсисянц В. С.** Философия права. М., 2006, с. 30-31.

գնահատաման չափանիշի տեսակետից, ապա ակներև կդառնա, որ իրավիճակը, որը վերլուծում էր Ժ. Կարբոնյեն, ի սկզբանե ոչ իրավական է: Բանն այն է, որ դրա մասնակիցներն այստեղ հանդես են գալիս ոչ թե որպես իրավական հարաբերության ձևականորեն հավասար և մեկը մյուսից անկախ սուբյեկտներ, այլ ներկայացնում են այլ որակով՝ որպես բարեկամական, ընկերական շփման մեջ գտնվող մարդիկ: Տվյալ իրադրության մեջ նրանք միմյանց հետ կապված են ոչ թե ձևական հավասարության սառը իրավական հարաբերություններով, որոնց շրջանակներում նրանցից յուրաքանչյուրը անկախ է մյուսից, այլ ընկերական, բարեկամական փոխգործակցությունների և փոխկախվածությունների բարդ համակարգով: Այդպիսի ոչ իրավական իրավիճակներում տեղին է խոսել միայն բարոյական կանոնների կամ վարվեցողության, էթիկետի, նորմերի խախտման, բայց ոչ ամենևին գողության մասին: Չէ՞ որ այն ամենը, ինչը հյուրասեր տանտերը դրել էր սեղանին, վերաբերվում է ընկերական շփման իրավիճակին, և այդ ամենն արդեն պատկանում է հյուրերին, այլ ոչ տանտիրոջը: Ի տարբերություն դրա՝ հյուրի կողմից սեղանին չդրված որևէ բանի յուրացումը հանդիսանում է արդեն իրավաբանական փաստ, որը տան տիրոջ և հյուրի միջև եղած ընկերական հարաբերությունները դարձնում է արդեն իրավական: Եվ միայն դրանից հետո, այսինքն արդեն ծագած իրավական իրավիճակի համատեքստում, «վնասի լրջությունը» իրավաբանական նշանակություն է ձեռք բերում՝ հյուրի գործողություններում հանցակազմի առկայությունը կամ բացակայությունը պարզելու համար: Վնասի լրջությունը կամ անլրջությունը՝ արդեն այս կամ այն իրավախախտ գործողության հետևանքի իրավաբանական գնահատականն է, այլ ոչ դրա ելային փաստացի հատկությունը:

Եթե օրենսդիրին հաջողվում է նշմարել սոցիալական պրակտիկայի խորքերում ծագող հարաբերությունները, որոնք ձևավորվում են կողմերի կամավոր համաձայնության և հավասարության հիման վրա, ապա կարելի է վստահաբար ասել, որ գտնված է հասարակական հարաբերությունների տվյալ ոլորտի իրավական զարգացման ուղղությունը, որը ծարավ է ճանաչման և աջակցության: Այդուհանդերձ, երբեմն բավականին դժվար է լինում ուղղակիորեն օգտագործել այդ չափանիշը սոցիալական կարգավորիչների իրավական գնահատման համար: Այդ

իրավիճակներում կարելի է փորձել գնահատել փաստորեն ձևավորվող վարքի կանոնների համանշանակալիության չափը, որը հանդիսանում է իրավական բնույթ ունեցող սոցիալական նորմի յուրահատուկ, սպեցիֆիկ հատկանիշ: Կրոնական նորմերից (որոնք գործում են այս կամ այն հավատքի շրջանակներում), բարոյական նորմերից (որոնք ընդունված են սոցիալական առանձին շերտերում ու խմբերում), գործնական սովորույթներից (որոնք ունեն կիրառման նեղ ոլորտ) և այլնից իրավական նորմը տարբերակում է այն, որ նրա համանշանակալիության հիմքում ընկած է համապատասխանատվությունը ձևական հավասարության սկզբունքին: Միմիայն բոլոր սուբյեկտների համար (անկախ այս կամ այն որոշակի սոցիալական, կրոնական, մասնագիտական խմբին պատկանելությունից) հավասար ազատության ձևն ու չափն են հասարակական հարաբերություններում ունենում իրավական բնույթ և, հետևաբար, միայն դա կարող է դրվել համընդհանուր օրենքի հիմքում: Նորմին համանշանակալիությամբ է օժտում հենց այն հանգամանքը, որ հարաբերությունների սուբյեկտներն այստեղ հանդես են գալիս որպես մեկը մյուսին ձևականորեն հավասար անձինք: Իրավունքի համար նշանակալիության սկզբունքը (այսինքն այն, որ նա տարածվում է իրավական կարգավորման բոլոր, առանց բացառության, սուբյեկտների վրա) այդ հարաբերությունների սուբյեկտների փոխհարաբերությունների վրա դնում է սահմանափակումներ, որոնք թույլ չեն տալիս նրանց ոտնահարել ուրիշների ազատությունը՝ մերժելով նրանց հավասարությունը իրենց հետ:

Իրավական բնույթ ունեցող, այսինքն կողմերի հավասարության և համանշանակալիության չափանիշին համապատասխանող փաստացի սոցիալական նորմերը կարող են լեգալացվել՝ որպես գործող իրավունքի աղբյուր¹⁶³: Այդպիսի լեգալացումը, որն ապահովվում է սոցիալապես պայմանավորված իրավական որոշման ընդունում, կարող է իրականացվել կամ օրենքում այդ նորմի ամրագրմամբ, կամ էլ ձևավորված սովորույթների օրենսդրական սանկցավորման՝ որպես իրավունքի աղբյուր հանդիսացող իրավական սովորույթներ:

Սովորական վարքի՝ իրենց բնույթով իրավական նորմերը գործող օրենսդրության աստիճանի բարձրացման օրինակ կարող է ծառայել օրենսդիր կողմից

¹⁶³ Баранова М.В., Купцова О.Б. Актуальные проблемы теории государства и права. М., 2012, с.134-135.

կոլտնտեսությունների, սովխոզների և այսպես կոչված խոպանիստների միջև այն հարաբերությունների ճանաչումը, որոնք ծագել և զարգացել էին ԽՍՀՄ-ում լճացման տարիներին: Տարերայնորեն կազմակերպվող խոպանչիների աշխատանքային կոլեկտիվները գործում էին համընդհանուր աշխատանքային պարիակից (պետական կամ կոլտնտեսական ձեռնարկություններում աշխատելու պարտականությունից դուրս) դուրս: Կոլտնտեսությունների և սովխոզների հետ դրանց պայմանագրային հարաբերությունները կարգավորվում են փաստացի սոցիալական նորմերի բարդ և հակասական համակարգի միջոցով: Այդ հարաբերությունները, որոնք հիմնականում կառուցվում էին կողմերի կամավորությամբ, հավասարության և անկախության իրավական հիմքերի վրա, աշխատանքային գործունեության ոլորտում հանդիսացան ազատության և մասնավոր նախաձեռնության առաջին ծիլերը: Անշուշտ դրանց մեջ ներդրված իրավական սկիզբը զգալի չափով դեֆորմացված էր ընդհանուր ոչ իրավական համատեքստով, ինչը դրսևորվում էր բազում չարաշահումների տեքստով՝ ինչպես տնտեսական ղեկավարների, այնպես էլ խոպանչիների կողմից:

Սովորական վարքի նորմերի՝ որպես հասարակական հարաբերությունների լիիրավ կարգավորիչների պաշտոնական ճանաչման մեկ այլ ձևն է, նման իրավական սովորույթների լեգալացումը ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգիրքը սանկցավորել է գործարար շրջանառության սովորույթը՝ որպես քաղաքացիական իրավունքի աղբյուրներից մեկը:

Իրավունքի սոցիոլոգիան կարող է էականապես օգնել օրենսդիրին՝ ուսումնասիրել պրակտիկայում ձևավորվող փաստացի սոցիալական նորմերը և ճիշտ գնահատել դրանք՝ եթե կարողանա իրավահասկացման լիբերտարական հայեցակարգի շրջանակներում մշակված ընդհանուր տեսական դրույթները ձևական հասարակության մասին կոնկրետացնել՝ որպես իրավունքի էականական հատկանիշ:

Տվյալ հայեցակարգի հեղինակ Վ. Ս. Ներսեսյանցի կողմից ձևական հավասարությունը մեկնվում է որպես ներքուստ փոխկապակցված և փոխադարձորեն մեկը մյուսին ենթադրող բաղադրամասերի՝ հավասար չափի ազատության և արդարության եռամիասնություն: Իր աշխատություններում Վ. Ս. Ներսեսյանցը հիմնական շեշտը դնում է այն բանի վրա, որ իրավունքը հանդիսանում է հենց

ազատության և արդարության հավասար չափ:

Իրավունքը, գրում է նա, հավասար չափն է ազատության («իր համընդհանուր մաշտաբով և հավասար չափով իրավունքը չափում է մարդկանց փոխհարաբերությունների մեջ հենց ազատությունը»¹⁶⁴ և արդարության (իրավունքը միասնական կշեռքով կշռում և գնահատում է պարտիկուլյար, քաղաքացիական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը «ձևականորեն հավասար, հետևաբար նաև բոլորի համար արդար չափով»)¹⁶⁵: Դրա հետ մեկտեղ հեղինակի դիրքորոշումը առ այն, թե ինչ բան է հավասար չափը, ներկայանում է ոչ այնքան հստակ, այնինչ այս հարցը անհրաժեշտ է պարզաբանել՝ հասկանալու համար իրավական բնութագրերը սոցիալական առանցքային այնպիսի հիմնահարցի, ինչպիսին է սոցիալական բարիքների բաշխման հիմնահարցը:

Պատահական չէ, որ հենց այս կետից են սկսում իրավահասկացման ազատական (լիբերտարական) հայեցակարգի հեղինակի և նրա որոշ հետևորդների միջև տարաձայնությունները: Այսպես, օրինակ, Վ. Ա. Չետվերնինը ելնում է այն բանից, որ իրավական հավասարությունը միշտ էլ հանդիսանում է «հավասար վերաբերմունք տարբեր մարդկանց կամ էլ նույն մասշտաբի կիրառում փաստորեն ոչ միանման սուբյեկտների հանդեպ»¹⁶⁶, մեկնաբանելով հավասար չափը (այսինքն, նույն մասշտաբի կիրառումը տարբեր սուբյեկտների հանդեպ) որպես մարդկանց մաքուր հավասարություն բոլորի համար ընդհանուր նորմի առջև՝ անկախ այդ մարդկանց սոցիալական ու կենսաբանական տարբերություններից: Ըստ էության՝ խոսքը գնում է արարքի և հատուցման (աշխատանքի ու վարձատրության, իրավախախտման և պատժի, ծառայության և փոխհատուցման) միջև հավասարության մասին, երբ արարքը դիտարկվում է ոչ թե որպես գործընթաց, որում դրսևորվում են գործող սուբյեկտի անհատական առանձնահատկությունները, այլ միայն որպես արդյունք, որի համար այդ առանձնահատկությունները նշանակություն չունեն¹⁶⁷:

¹⁶⁴ **Нерсисянц В. С.** Философия права. М., 2006, с. 37-38.

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁶⁶ **Четвернин В. А.** Введение в курс общей теории права и государства. М., 2003, с. 46-47.

¹⁶⁷ Տվյալ կապակցությամբ **Վ. Ա. Չետվերնինը** բերում է հարկման հետ կապված օրինակ: Դիտարկելով հարկման տարբեր մոդելները՝ նա պնդում է, որ իրավական է հանդիսանում հարկման այն տարբերակը, երբ բոլոր քաղաքացիները մուծում են բացարձակ հաշվարկով միևնույն հարկը: (Մյուս տարբերակներն են. 1) հարկը կազմում է յուրաքանչյուրի եկամուտի ամրագրված տոկոսը, 2) հարկի տոկոսը կախված է

Այս դիրքերից Վ. Ա. Չետվերնինը մեկնում է Արիստոտելի ուսմունքը բաշխիչ և համահավասարեցնող արդարության մասին, ընդ որում՝ շեշտը դնում է բաշխիչ արդարության բնույթով «ազնվական», արիստոկրատական մեկնաբանության վրա՝ սոցիալական բարիքների բաշխման ժամանակ լավերը իրավունք ունեն դրանց ավելի մեծ բաժնի: Այսպիսով, արիստոտելյան ուսմունքը նրա համար տեսական հիմք է դառնում՝ բացառելու իրավական բնույթն այն երևութի, որը ժամանակակից քաղաքական բառարանում կոչվում է արդարություն: Այստեղից հետևում է սոցիալական օրենսդրության և ընդհանրապես պետության սոցիալական քաղաքականության իրավական բնույթի մերժումը: Վ. Ա. Չետվերնինի կարծիքով, սոցիալական պետությունը և նրա կողմից ընդունվող սոցիալական օրենսդրությունը, որն արտոնություններ է սահմանում բնակչության սոցիալապես թույլ պաշտպանված խավերի համար, կրում է ոչ իրավական բնույթ: Պետության սոցիալական քաղաքականությունը, նշում է հեղինակը, «կարգավորում է ազգային եկամտի վերաբաշխումը, ելնելով ընդհանուր առմամբ հասարակության շահերից, և հատկապես ի շահ սոցիալապես թույլերի... Սոցիալական օրենսդրության էությունը կազմում են արտոնությունները, առանձնաշնորհները, առավելությունները կամ այլ կերպ ասած, պոզիտիվ խտրականությունը»¹⁶⁸: Այդպիսի քաղաքականություն իրականացնելով՝ պետությունը, Վ.Ա. Չետվերնինի կարծիքով, «կապված, կաշկանդված չէ իրավունքով և գործում է իրավունքին հակառակ. այստեղ օրենսդիրն ու կառավարությունը ղեկավարում են սոցիալական համերաշխության, էգալիտարիզմի, հումանիզմի, նպատակահարմարության, տնտեսության փաստացի հնարավորությունների և պահանջմունքների նկատառումներով»¹⁶⁹:

Ինչ վերաբերում է սոցիալական օրենսդրության իրավական բնույթի մերժմանը, ապա իրավունքի լիբերտարական հայեցակար•ի հեղինակը, որը երբեք չէր կիսում այդ

եկամտի մակարդակից, ընդ որում՝ եկամուտների տարբերությունները պահպանվում են, 3) հարկման տոկոսը հաշվարկված է այնպես, որպեսզի բացառվի եկամուտների տարբերությունը): Միայն այդ դեպքում է, պնդում է հեղինակը, «որ քաղաքացիները հանդես են գալիս որպես ձևականորեն հավասար աբստրակտ անձինք-հարկատուներ: Նրանք հավասար չեն իրենց ունեցվածքային դրությամբ, սակայն նրանց հանդեպ կիրառվում է նույնացման մասշտաբ և հարկեր մուծելիս, և պետական պաշտպանությունից օգտվելիս» (**Четвернин В. А.** Նշվ. աշխ., էջ 47):

¹⁶⁸ **Четвернин В. А.** Лекции по теории права. Вып. 1, М., с. 48.

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 49:

կարծիքը, ոչ մի տեղ բավականաչափ հստակ կերպով չի սահմանազատվում լիբերտարական իրավահասկացման մի շարք կողմնակիցների նման դիրքորոշումից: Այնինչ նրա որոշ ասույթներից պարզ է դառնում, որ ձևական իրավական հավասարությունը նա չի դիտարկել որպես մարդկանց սոցիալական և կենսաբանական բնութագրերից անկախ մաքուր հավասարության արարքի և հատուցման միջև: Ամենից առաջ դա հետևում է «հավասար չափ» հասկացության նրա մեկնաբանությունից: Իրավունքը՝ որպես հավասար չափ, գրել է նա, նշանակում է «ոչ միայն ազատության համընդհանուր մասշտաբ և բոլորի համար միասնական իրավական կարգավորման չափ, այլև իրավունքի բուն սուբյեկտների միջև հարաբերություններում համարժեքի, համաչափության և հավասարաչափության պահպանում»¹⁷⁰: Հասկանալու համար, թե ինչ իմաստ է դնում Վ. Ս. Ներսեսյանցը իրավունքի սուբյեկտների միջև հարաբերությունների համաչափության և հավասարաչափության թեզի մեջ, կարևոր է հաշվի առնել, որ նա չի մերժում իրավական բնույթը պետության կողմից ձեռնարկվող սոցիալական այն աջակցության, որն այն ցուցաբերում է բնակչության այն խմբերին, որոնք հնարավորություն չունեն մյուսների հետ հավասարապես օգտվել իրենց իրավագործությունից (այսինքն չեն կարող դիտարկվել որպես իրավագործությունների իրագործման ոլորտում մյուսների հետ համաչափ): Դրա հետ մեկտեղ Վ. Ս. Ներսեսյանցը ընդգծում է, որ «այսպես կոչված սոցիալական արդարության այս կամ այն պահանջները իրավական տեսակետից կրում են ռացիոնալ, խելամիտ բնույթ և կարող են ճանաչվել և բավարարվել միայն այնքանով, որքանով որ համաձայն են իրավական համընդհանրության և հավասարության հետ և, հետևաբար, կարող են դրսևորվել սոցիալական կյանքի համապատասխան բնագավառներում բուն իրավական արդարության համընդհանուր-վերացական պահանջների տեսքով: Եվ այն, ինչը սովորաբար անվանվում է սոցիալական արդարություն, կարող է ինչպես համապատասխանել իրավունքին, այնպես էլ մերժել այն»¹⁷¹:

Տվյալ հարցի վերաբերյալ Վ. Ս. Ներսեսյանցի տեսակետը հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել բաշխիչ և համահավասարիչ արդարության

¹⁷⁰ **Нерсесянц В. С.** Философия права. М., 2006, с. 30.

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 48:

մասին արհստոտելյան հայեցակարգի (որն, ի դեպ, մինչ օրս էլ գերիշխում է արդի փիլիսոփաիրավական մտքում) նրա քննադատությանը: «Դեպի Պյութագորասից, իսկ այնուհետև Պլատոնից ու Արիստոտելից բխող և մինչ մեր ժամանակները հասած հավասարության երկու տեսակների մասին պատկերացումը սխալական է և համապատասխանում է չզարգացած իրավունքի իրավիճակին¹⁷²: Իրավական հավասարությունը (յուրաքանչյուր տվյալ ժամանակամիջոցին իր չափով ու իմաստով) միշտ մեկն է: Իսկ հավասարության տարանջատումը ժողովրդավարական ու ազնվականի, համահավասարեցնողի ու բաշխիչի, համաչափի ու խստիվի և այլն ոչ այլ ինչ է, քան յուրահատուկ ելք իրավականի սահմաններից դեպի արտոնություններ... Հավասարության տարբեր բնորոշումները (բաշխիչ, համաչափ և այլն) հավասարություն են մնում միայն այն սահմաններում, որոնցում նրանք դուրս չեն գալիս իրավական փոխհատուցումնայնության շրջանակներից: Համաչափ-բաշխիչ հավասարեցման ընթացքում ցանկացած ելք իրավական կոմպենսացիայի շրջանակներից դուրս բերում է արտոնությունների առաջացման, այսինքն՝ իրավունքի խախտման»¹⁷³:

Այստեղից հետևում է, որ Վ. Ս. Ներսեսյանցի մոտ իրավական փոխհատուցման չափ է հանդիսանում այն չափը, որը մարդուն թույլ է տալիս ոչ միայն ունենալ մյուսներին իրավունքին հավասար իրավունք, այլև հնարավորություն՝ օգտվելու այդ իրավունքից՝ իր կամքին և իր սեփական ջանքերին համաչափ: Այսպիսով, առավել արժանիների կողմից ստացվող առավելությունների կոմպենսատորա-իրավական (այսինքն, ձևական հավասարության սկզբունքին համապատասխանող) բնույթը նշանակում է, որ այդ առավելությունները փոխհատուցում (կոմպենսացիոն) են հանդիսանում նշանակալից արդյունքի հասնելու նրանց անձնական ջանքերի համար (պարգևատրություններ ստեղծագործական և գիտական մրցույթների հաղթողների, արտոնություններ պատերազմի վետերանների կամ հերոսների համար), կամ էլ որպես

¹⁷² Իրավունքի այդ ոչ զագացածությունը դրսևորվում է, մասնավորապես, նրանում, որ անձի քաղաքական (ազատ քաղաքացու կարգավիճակը ստրկատիրական հարաբերությունների պայմաններում) կամ սոցիալական (պատկանելությունը, ազնվականությանը) բնութագրերը համավում էին միանգամայն բնական և ինքնին բավարար երկրաչափական հավասարության սկզբունքով հասարակության մյուս անդամների հանդեպ առավելություններ ստանալու համար:

¹⁷³ **Нерсисянц В. С.** История политических и правовых учений. М., 2015, с. 78; он же Философия права, М., 2006, с. 31-32, 509.

նրանց կարգավիճակի խոցելիության համար (պատգամավորական անձեռնմխելիություն և այլն): Մյուս բոլոր դեպքերում արտոնությունների տրամադրումը խախտում է ձևական հավասարության իրավական սկզբունքը և, հետևաբար, արտոնություններ է տալիս ոմանց և բերում է մյուսների հանդեպ խտրականության: Իրավական կոմպենսացիայի նույն մեխանիզմը գործում է նաև հասարակության առավել թույլ անդամների վերաբերյալ, որոնք հնարավորություն չունեն օգտվել իրենց իրավազորությամբ. հասարակությունը փոխհատուցում է դրանց սոցիալական և կենսաբանական թուլությունը, վերհանելով նրանց հավասար իրավազորության աստիճանի կամ ինչը նույնն է՝ իրավական ոլորտում հավասար հնարավորությունների մակարդակի: Այս չափանիշի տեսակետից հնարավոր են իրավիճակներ, երբ սոցիալական օրենսդրությունը ևս կրում է արտոնությունների բնույթ: Դա պատահում է, երբ սոցիալական բարիքների երաշխավորվող ծավալը գերազանցում է այն չափը, որն անհրաժեշտ է սոցիալապես թույլերին բարձրացնելու համար այն մակարդակի, որտեղ նրանք կարող են իրագործել իրենց իրավունքները այլ սուբյեկտների հետ հավասար: Նման իրավիճակը, որը մեզանում առայժմ դժվար է պատկերացնել, արդեն միանգամայն իրական եղելություն է Արևմուտքում, ինչն արևմտյան մի շարք փիլիսոփաների և իրավագետների շրջանում առաջացնում է սոցիալական պետության գաղափարի կտրուկ մերժման:

Աջակցումը թույլերին՝ իրավազորության իրագործման ոլորտում նրանց մյուսների հետ հավասար մեկնարկային պայմաններ ստեղծելու նպատակով կարող է դրսևորվել ոչ միայն նրանց որոշակի արտոնություններ տրամադրելու, այլև ավելի ուժեղ սուբյեկտների օրենսդրորեն սահմանափակելու տեսքով: Սակայն դա պետք է լինի ոչ թե կամայական սահմանափակում, թելադրված քաղաքական նկատառումներով կան փոխօգնության բարոյա-էթիկային կանխադրույթով, այլ իրավական սահմանափակում՝ ուղղված կատարվող առավելության սկզբունքի գործողության հաղթահարմանը և իրավական փոխգործության սուբյեկտների ձևական հավասարության ապահովմանը: Այս վերջին պահը պահանջում է որոշակի պարզաբանումներ:

Այսպես կոչված կուտակվող առավելության սկզբունքը նշանակում է, որ ինչ-որ պահից սկսած ավելի ուժեղի առավելությունն սկսում է արագորեն աճել՝ անկախ տվյալ

մարդու անձնական ջանքերից: Այդ երևույթը շատ հաջող կերպով նկարագրում է «փողը փող է բերում» ժողովրդական ասացվածքը: Վ. Դ. Ջորկինը անվանում է դա «անհավասարության ծուղակ»: Նա մասնավորապես գրում է. «Եթե իշխանության հաշվեկշիռը ճիշտ չէ, ապա գոյություն ունի հարստության և տնտեսական հնարավորությունների անհավասարություն: Անհավասարության ծուղակները կազմում են արատավոր շրջան, տնտեսական և քաղաքական անհավասարությունը հզորացնում են մեկը մյուսին: Միջամտության միջոցները, որոնք կավելացնեն մարդկային ներուժը նրանց մոտ, ում մոտ այն առավել սահմանափակ է (առաջին հերթին աղքատների մոտ), հնարավորություն կտան նրանց լինել տնտեսապես և քաղաքականապես ավելի արդյունավետ: ... Ռուսաստանի համար «անհավասարության ծուղակի հաղթահարումը դա նրա՝ որպես սոցիալական պետության, գործունակության չափանիշն է»¹⁷⁴:

Առավել վառ կերպով կուտակվող առավելության սկզբունքի գործողությունը դրսևորվում է տնտեսական ոլորտում: Եթե օրենսդիրը չիրականացնեք տարբերակված հարկման քաղաքականություն, եթե չձեռնարկեք հակամենաշնորհային բնույթի միջոցներ, չօժանդակեք միջին և փոքր բիզնեսին և այլն, ապա վաղ թե ուշ կուտակվող առավելության սկզբունքի գործողություն կբերեք տնտեսության կոշտ մենաշնորհման՝ սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտների համար դրանից բխող բացասական ամեն տեսակի հետևանքներով: Նույնն է նաև միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում. եթե պետությունները չձեռնարկեին պաշտպանիչ միջոցներ ազգային տնտեսության բնագավառում, ապա օտարերկրյա և հայրենական կապիտալների նման չարբագրված ձևական հավասարությունը (բայց ոչ իրավահավասարությունը) անխուսափելիորեն կբերեք ազգային տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի վտանգավոր գերիշխման:

Օրենսդրի գործունեությունը տնտեսական բնականոն մրցակցության ապահովման ուղղությամբ իրավական բնույթ են կրելու այն չափով, որքանով որ այն խոչընդոտում է տնտեսապես ուժեղ սուբյեկտների կողմից հավելյալ առավելությունների ստացմանը՝ շնորհիվ նրանց տրամադրության տակ առկա (այսինքն արդեն վաղօրոք կուտակված) պաշարների, այլ ոչ նրանց սեփական ջանքերի, տաղանդի, ռիսկի կամ

¹⁷⁴ **Зорькин В. Д.** Право в условиях глобальных перемен. М., 2013, с. 11-12.

հաջողականության (որպես ռիսկի հակառակ կողմի): Օրենսդրի կողմից այդ չափի գերազանցումը կնշանակի, որ օրենսդրական քաղաքականությունը տվյալ ոլորտում կորցրել է իր իրավական բնույթը և կողմնորոշված է արդեն ոչ թե իրավական հավասարության, այլ ուժեղների հաշվին թույլերին աջակցելու բարեգործական սկզբունքի, քաղաքական նպատակահարմարության սկզբունքի վրա, համաձայն որի անհրաժեշտ է դասակարգային անհավասարության սահմանափակում և այլն: Գտնել իրավական և ոչ իրավական որոշումների այդ բարակ եզրը օրենսդրի խնդիրն է՝ խնդիր, որն ամեն անգամ պահանջում է ստեղծագործական մոտեցում¹⁷⁵:

Եվ այսպես, հավասար չափը որպես ձևական-իրավական հավասարության սկզբունքի բաղկացուցիչ մաս, իրենց ներկայացնում է արարքի և հատուցման այնպիսի հավասարություն, որը դիտարկում է արարքը գործողության սուբյեկտի անհատական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ, ինչը ենթադրում է մարդու սոցիալական կամ կենսաբանական թուլությունների փոխհատուցում (կոմպենսացիա): Վերջնական հաշվով խոսքը մարդկանց կողմից իրենց իրավունքների իրագործման ոլորտում հնարավորությունների հավասարության մասին է, այսինքն, նրանց անհատական կամային ջանքերի համապատասխանությանը սոցիալական բարիոներ ստանալու նրանց համար իրապես հասանելի իրավունքների մասին: Հետևաբար, ձևական իրավական հավասարության սկզբունքի գործողությունը չի սահմանափակվում իրավական հրահանգավորման շրջանակներով, այլ տարածվում է դրա իրագործման ոլորտի վրա, ինչը ենթադրում է իրավական նորմի գործողության համատեքստի հաշվառում: Եվ այստեղ ձևական հավասարության սկզբունքի փիլիսոփա-իրավական մեկնումը միահյուսվում է իրավունքի սոցիոլոգիայի հետ:

Եթե փորձենք ընդհանրացնել և պարզեցնել ժամանակակից սոցիոլոգիական գրականության մեջ գոյություն ունեցող «հասարակական կարծիք» հասկացության բնորոշումները, ապա կարելի է ասել, որ հասարակական կարծիքը զանգվածային գիտակցության յուրատեսակ դրսևորում է, կապված հասարակայնորեն նշանակալից հարցերի վերաբերյալ դատողությունների արտահայտման հետ: Որպես սոցիալական կյանքի երևույթ՝ հասարակական կարծիքը հնարավոր է միայն պայմանով, որ

¹⁷⁵ Մանրամասն տե՛ս Актуальные проблемы правовой теории государства. Под. ред. **В.П. Малахова и А.И. Клименко.** М., 2013, с. 121-122.

հանրությունն իրեն գիտակցում է որպես սոցիալական վարքի սուբյեկտ, տիրապետում է քննարկման հարցի մասին ազատ և հասանելի տեղեկատվությանը, ունակ է և հնարավորություն ունի արտահայտել իր դիրքորոշումը, ունի միջանձնային և միջխմբային հաղորդակցության գործող խողովակների լայն ցանց¹⁷⁶:

Այդպիսի մոտեցումը էականորեն տարբերվում է առաջներում խորհրդային սոցիոլոգիայում՝ հասարակական կարծիքի վերաբերյալ ընդունված հասկացումից, ըստ որի հասարակական կարծիքը ազգաբնակչության կարծիքն է որևէ երևույթների վերաբերյալ, իսկ դրա ձևավորման գործում որոշիչ դերը պատկանում է հասարակական կարծիքը կրողների դասակարգային դիրքորոշմանը: Բանն այստեղ ոչ միայն պատմա-մատերիալիստական դոկտրինի համար սովորական հղումն է տվյալ երևույթի դասակարգային բնույթին: Հիմնական տարբերությունները նրանում է, որ ժամանակակից մոտեցման շրջանակներում հասարակական կարծիքը, առաջին, կապվում է դատողությունների արտահայտման հետ (ինչը ենթադրում է հրապարակային արտահայտման ազատություն) և երկրորդ, խոսքը գնում է այն արտահայտումներին, որոնք վերաբերվում են հասարակական կյանքի հրատապ երևույթներին: Իսկ նախկին, խորհրդային տարբերակում հասարակական կարծիքը դիտվում էր որպես բնակչության վերաբերմունք այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ: Այն հարցը, կարո՞ղ էր արդյոք այդ կարծիքը արտահայտվել հրապարակորեն, պարզաբանված չէր, իսկ որոշ աշխատություններում ուղղակիորեն նշվում էր, որ հասարակական կարծիք է համարվում սոցիալական իրականության փաստերի և իրադարձությունների մասին մարդկանց ոչ միայն բացահայտ, այլև թաքնված վերաբերմունքը¹⁷⁷: Ընդ որում՝ առարկան, որի մասին դատողությունները ներկայացվում էին որպես հասարակական կարծիք, կարող էր լինել որքան ուզում է աննշան:

Հասարակական կարծիքի նման հասկացումը չափազանց մոտ է առօրեական պատկերացումների այն մասին, որ դա ինչ-ինչ ժողովրդական կարծիք է, որն արտացոլում է հասարակության մեջ մարդկանց մոտ ձևավորված վերաբերմունքը

¹⁷⁶ См'у Актуальные проблемы теории государства и права. Под. ред. **А.И. Бастрыкина**. М., 2014, с. 123-124.

¹⁷⁷ Философский энциклопедический словарь. М., 2014, с. 448.

հասարակական կյանքի երևույթների ու իրադարձությունների հանդեպ: Այդպիսի ժողովրդական կարծիք գոյություն ունի ցանկացած հասարակության մեջ:

Բանն այն է, որ հասարակական կարծիքը, որպես սոցիալական հատուկ երևույթ և սոցիալական յուրահատուկ ինստիտուտ, գոյություն ունի ոչ բոլոր հասարակություններում, քանզի իրենից ներկայացնում է բոլորովին էլ ոչ հանրագումարը այն մասնավոր կարծիքների, որոնցով մարդիկ կիսվում են ընկերական կամ բարեկամական նեղ շրջանակում: Հասարակական կարծիքը հասարակական գիտակցության այն վիճակն է, որն արտահայտվում է հրապարակայնորեն՝ ներազդելով հասարակության կենսագործունեության և նրա քաղաքական համակարգի վրա: Հասարակական կյանքի սուր, հրատապ հարցերի վերաբերյալ բնակչության ազատ, հրապարակային արտահայտման հնարավորությունն ու բացեիքաց արտահայտված այդ դիրքորոշման ազդեցությունը հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների վրա և կազմում է հենց հասարակական կարծիքի՝ որպես հատուկ երևույթի և սոցիալական ինստիտուտի էությունը:

Երբ խոսում ենք հասարակական կարծիքի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի մասին, ապա նկատի ունենք, որ հասարակական կարծիքը, որպես սոցիալական ինստիտուտ, իրենից ներկայացնում է հարաբերությունների համակարգ, որոնք ունեն կայուն, այսինքն պատահականություններից երաշխավորված և ինքնավերականգնվող բնույթ: Խոսքն այն մասին է, հասարակության մեջ ձևավորվել ու գործում է սոցիալապես նշանակալից հարցերին արձագանքելու հատուկ մեխանիզմ՝ սոցիումի շահագրգիռ անդամների ազատ դատողությունների և դրանց հրապարակային արտահայտման տեսքով¹⁷⁸: Ընդ որում՝ բնակչության նման արձագանքը կրում է ոչ թե պատահական և սպորադիկ բնույթ, այլ հանդիսանում է հասարակական կյանքի մշտապես գործող գործոն: Խոսելով հասարակական կարծիքի՝ որպես հասարակական կյանքի գործոնի մասին, մենք նկատի ունենք այն, որ հասարակական կարծիքը ազդում է հասարակական հարաբերությունների զարգացման վրա: Որպես սոցիալական ինստիտուտ հասարակական կարծիքի գործառնությունը նշանակում է,

¹⁷⁸ **Корнев А.В.** Социология права. М., 2015, с. 327-328.

որ այն գործում է որպես յուրահատուկ «սոցիալական իշխանություն», որը իրական հեղինակություն և ազդեցություն ունի պետական իշխանության որոշումների ընդունման և դրանց գործադրման վրա: Ակներև է, որ դա հնարավոր է միայն այնտեղ, որտեղ, առաջին, գոյություն ունի քաղաքական իշխանության ճնշումից ազատ քաղաքացիական հասարակություն, և երկրորդ՝ որտեղ իշխանությունը հաշվի է նստում հասարակության դիրքի հետ: Հենց այդ իմաստով ենք հասկանում հասարակական կարծիքը՝ որպես քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ:

Հասարակական կարծիքը իր ժամանակակից իմաստով և ընկալմամբ ծագել է միայն բուրժուական հասարակության և որպես քաղաքական իշխանությունից անկախ քաղաքացիական հասարակության ոլորտի ձևավորմանը զուգընթաց: Միջնադարում մարդու պատկանելիությունը այս կամ այն դասին ուներ անմիջական քաղաքական նշանակություն և ամենակարծր ձևով կանխորոշում էր նրա սոցիալական դիրքորոշումը: Բուրժուական հասարակության ծագման հետ մեկտեղ դասերին փոխարինելու եկան դասակարգերը, կազմված ձևականորեն ազատ և անկախ անհատներից: Այդպիսի ազատ, պետությունից անկախ անհատների՝ անհատ սեփականատերերի (եթե նույնիսկ դրանց ողջ սեփականությունը իրենց աշխատանքային ուժն էր) առկայությունը անհրաժեշտ նախադրյալն է քաղաքացիական հասարակության և հասարակական կարծիքի՝ որպես նրա հատուկ ինստիտուտի ձևավորման համար:

Մեր երկրում հասարակական կարծիքը՝ որպես ինքնուրույն սոցիալական ինստիտուտ սկսել է ձևավորվել հարաբեականորեն վերջերս՝ անկախ պետականության հաստատումով (1991 թվականից): Որպես սոցիալական ինստիտուտ՝ գոյություն չունեի հասարակական կարծիք նաև տոտալիտար սոցիալիզմի պայմաններում, որտեղ սոցիալական բոլոր հարաբերությունները խստիվ քաղաքականացված էին, որտեղ չկար քաղաքացիական հասարակություն, չկար նաև ազատ մասնավոր անհատը՝ որպես անկախ, այսինքն պաշտոնական իշխող գաղափարախոսության կարծրատիպերի և իշխանության պահանջների հետ չհամընկնող և հրապարակայնորեն արտահայտվող կարծիքի կրող:

Ժողովրդավարության և սոցիալ-տնտեսական կայուն իրավիճակի պայմաններում

հասարակական կարծիքի դերն ու նշանակությունը հստակորեն սահմանափակված ու հաշվեկշռված է ներկայացուցչական ուժեղ իշխանության կողմից: Հասարակական կարծիքն այդ դեպքում հանդես է գալիս որպես քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ, իսկ նրա ազդեցությունը պետական գործունեության վրա իրականացվում է ոչ թե ուղղակի և անմիջականորեն, այլ միջնորդականացված տեսքով՝ ներկայացուցչական ժողովրդավարության ձևերի միջոցով: Ընդ որում՝ հասարակության և պետության միջև որպես միջնորդ և հասարակական կարծիքի արտահայտիչներ հանդես են գալիս քաղաքական կուսակցությունները և քաղաքական բնույթի հասարակական միավորումները: Իսկ մեր դեպքում, երբ ներկայացուցչական մարմինները ընտրված էին ոչ ընտրողների բավականաչափ կամարտահայտության հիմքի վրա, երբ հասարակությունը առանձնապես հարգանք չի տանում նրանց հանդեպ և այլն, հասարակական կարծիքը բավականին հաճախ փորձում է հանդես գալ իրեն ոչ բնորոշ ուղղակի ժողովրդավարության ինստիտուտի դերում:

Ներկայումս իրավիճակը հասարակական կարծիքի հետ արտաքուստ միանգամայն բարեհաջող է: Հասարակական կարծիքը գրավել է իրեն պատշաճ տեղը հասարակական կյանքում և այլևս չի հավակնում ուղղակի ժողովրդավարության ինստիտուտի դերին: Մարդիկ ազատ և համարձակորեն արտահայտվում են ամենաուր և արդիական հարցերի առիթով, անց են կացվում հասարակական կարծիքի բազմաթիվ հարցումներ, որոնց արդյունքները հրապարակվում են մամուլում և էլեկտրոնային զանգվածային լրատվամիջոցներում: Այդուհանդերձ այն հարցին, արդյո՞ք հասարակական կարծիքը ժամանակակից Հայաստանում կարող է դիտարկվել որպես քաղաքացիական հասարակական ինստիտուտ, հարկ է տալ բացասական պատասխան: Եվ բանն այստեղ ոչ միայն նրանում է, որ դեռ չի ձևավորվել քաղաքացիական հասարակություն, չկա բուն այն միջին խավը, որի դիրքորոշում կազմում է հասարակական կարծիքի հիմքը զարգացած ժողովրդավարություններում. չէ որ, ի վերջո, հասարակական կարծիքը իր կայացման ճանապարհին կարող էր նաև առաջ ընկնել քաղաքացիական հասարակության ձևավորումից: Սակայն փոճը ցույց է տալիս, որ հասարակական կարծիքը Հայաստանում, որն սկզբնական շրջանում կատարում էր հասարակությունը տոտալիտար վիճակից դեպի քաղաքակիրթ

հասարակական հարաբերություններ դուրս բերող լոկոմոտիվի դեր, ներկայումս արդեն ի վիճակի չէ լուծել այդ խնդիրը: Գործերի նման դրության պատճառներից մեկը նրանում է, որ 1990-ական թվականների շոկային բարփոխումների և տնտեսական ոլորտում հետագա վերափոխությունների արդյունքում հասարակական կարծիքը տրոհվեց ու բաժանվեց հասարակական հարաբերությունների, բարեփոխման ուղիների, նպատակների ու միջոցների սկզբունքորեն տարբեր հայացքների ջատագովների միջև:

Այդ տրոհումը զգալիորեն թուլացրեց հասարակական կարծիքի դիրքերը իշխանությունների հետ փոխհարաբերություններում: Հասարակական կարծիքը դադարեց լինել սոցիալ-քաղաքական կյանք այս կամ այն չափի զգալի գործոն, և իշխանությունները սկսեցին ավելի ու ավելի քիչ հաշվի նստել նրա հետ: Հասարակական կարծիքի վերաբերյալ իշխանության մարմինների անտարբերության վառ վկայությունն է այն հանգամանքը, որ վերջին տարիների բազմաթիվ քաղաքական սկանդալները, որոնք ուժեղ և զարգացած հասարակական կարծիք ունեցող երկրներում կփլուզեին քաղաքական շատ կարիերաներ, մեզանում սովորաբար շատ չնչին չափով են անդրադառնում հասարակական կարծիքի աչքերում վարկաբեկված անձանց ճակատագրերի վրա: Միայն ընտրարշավների ժամանակ է, որ հասարակական կարծիքը դառնում է ինչպես իշխանական կառույցների, այնպես էլ դրանց հակառակորդների ուշադրության և զանգվածային ներգործության առարկա:

Բացի այդ, անհնար է չճանաչել, որ հասարակական կարծիքի որակը (պատմական մասշտաբներով գործողության շատ փոքր փորձի հետևանքով) շատ առումներով բավականին ցածր է: Ժամանակակից հասարակական կարծիքը հեշտորեն ենթարկվում է զանազան մանիպուլյացիաների, պատրաստ է ծայրահեղությունների մեջ ընկնել, բնորոշվում է փոխզիջումներ գտնելու ցածր ունակությամբ, գնահատականների ու դատողությունների մարգինալությամբ:

Ձևավորված այս վիճակում հասարակական կարծիքի դրվածքը մեզանում կարելի է բնորոշել հետևյալ կերպ. հասարակական կարծիք մեզանում գոյություն ունի, սակայն իր թերզարգացության և տրոհվածության (իսկ ավելի ստույգ, ինչպես ցույց են տալիս հարցումները, հասարակական կյանքի առավել սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ՝

պառակտվածության) պատճառով այն ատանձնապես ազդեցություն չի գործում երկրի հասարակական ու քաղաքական կյանքի վրա և այդ իսկ պատճառով չի կարող համարվել քաղաքացիական հասարակության ամբողջապես ձևավորված ու կայացած ինստիտուտ: Ակնհայտ է, որ հասարակական կարծիքի որակական վիճակը և նրա՝ որպես սոցիալական լիարժեք ինստիտուտի զարգացման հեռանկարները մեծապես կախված են երկրում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքից, դեպի քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության ճանապարհին գրանցված հաջողություններից:

Մեզանում հասարակական կարծիքի ձևավորման վերը բերված հակիրճ վերլուծությունը, ինչպես նաև ժամանակակից փուլում հասարակական կարծիքի ուսումնասիրման վիճակի վերլուծումը հանդիսանում է այն անհրաժեշտ համատեքստը, որի շրջանակներում էլ պետք է դիտարկել իրավունքի սոցիոլոգիայի համար կարևոր՝ օրենսդրի համար հասարակական կարծիքի նշանակության մասին հարցը: Խոսքն, ըստ էության, գնում է սոցիալապես պայմանավորված օրենսդրական որոշման համար հասարակական կարծիքի մասին գիտելիքների կիրառման հնարավորությունների և սահմանների մասին:

Ամբողջ տարբերությունը միայն նրանում է, որ եթե առաջներում հասարակական կարծիքը ընդհանրապես հաշվի չէր առնվում՝ դրա փաստացի բացակայության պատճառով, ապա հիմա մեզ առաջարկում են դիտարկել այն՝ որպես սահմանափակում, որը ոչ լուսավորյալ հասարակությունը դնում է այդ հասարակությունը «վերևներից» ազնվացնող իշխանությունների գործունեության վրա: Օրենքում հասարակության սպասումներն ու շահերը արտահայտելու փոխարեն նրա վզին նորեն ուզում են փաթաթել «կոմպետենտ» դիրքորոշում վերևից:

Հասարակական կարծիքի և ընդհանուր կամքի միջև տարբերությունների ակունքները հասկանալու համար կարևոր է նկատի ունենալ հետևյալը: Օրենսդիր մարմինը՝ որպես պետական կյանքի ինստիտուտ, հիմնվում է իրեն ձևավորված ժողովրդի (ի դեմս ընտրողների, ընտրազանգվածի) կամքի և մանդատի, այլ ոչ հարափոփոխ հասարակական կարծիքի վրա: Չէ որ օրենսդիրը իր իրավասությունները ստանում է ոչ թե քաղաքացիական հասարակության

անդամներից՝ որպես մասնավոր անձանցից, այլ որպես քաղաքական սուբյեկտներ հանդես եկող քաղաքացիներից (ավելի ստույգ՝ ընտրողներից, այսինքն ընտրական իրավունքներով օժտված քաղաքացիներից): Ու թեև հասարակական կարծիքը ձևավորվում է նույն մարդկանց կողմից, նրանք այստեղ հանդես են գալիս արդեն այլ որակով՝ ոչ թե որպես քաղաքացիներ-ընտրողներ, այլ որպես մասնավոր անձինք:

Օրենսդիրը, անշուշտ, պետք է իմանա հասարակական կարծիքը, սակայն ամենևին էլ պարտավոր չէ անմիջականորեն ղեկավարել դրա դատողություններով, ընդունելով դրանք որպես ընդկհանուր կամքի հրահանգներ: Իսկ ի՞նչ դեր պետք է խաղա հասարակական կարծիքի մասին տեղեկատվությունը օրենսդրի կողմից ընդհանուր կամքի պարզման գործում: Ակներև է, որ այն պետք է դիտարկվի որպես ելային, նախնական նյութ, որից օրենսդիրը ստեղծում է որակապես այլ մի բան: Հասարակական կարծիքի մեջ ներկայացված կարծիքների քառասյին, չկարգավորված կարծիքների զանգվածը օրենսդիրը պետք է բերի (անշուշտ, հաշվի առնելով սոցիալապես պայմանավորված օրենսդրության համար նշանակալից բոլոր այլ գործոնները) մեկ ընդհանուր հայտարարի, որը կարող է ձևակերպվել օրենքի ընդհանուր նորմի տեսքով: Ինքնին հասկանալի է, որ նա պետք է հաշվի առնի հասարակական կարծիքի ողջ տարածայն բազմազանությունը, սակայն նրան վերջնական հաշվով անհրաժեշտ է միայն մեկ դիրքորոշում, որը չի կարող լինել հասարակական կարծիքի կառուցվածքի մասին տեղեկատվության հետ ինչ-ինչ թվաբանական գործողությունների արդյունք: Այս տեղեկատվության իմաստավորման համար պահանջվում է մեկ այլ՝ որակական մոտեցում, որի ընթացքում պետք է գործի դրվեն հենց իրենց՝ պատգամավորների գիտելիքները, նրանց կենսափորձը, ինտուիցիան, ինչպես նաև գիտնական իրավաբանների, խորհրդատուների, փորձագետների դիրքորոշումները, խորհուրդները, հանձնարարականները: Չէ՞ որ օրենսդիրին, վերջնական հաշվով, պետք է ոչ թե կարծիք (նույնիսկ եթե դա հասարակական կարծիք է, այլ գիտելիք՝ գիտելիք սոցիալական այն պահանջմունքների ու շահերի մասին, որոնք թաքնված են հասարակական այս կամ այն կարծիքի ետևում):

Որքան էլ անկայուն լինի հասարակական կարծիքը, նրա ետևում միշտ էլ

կանգնած են հասարակական կյանքի օբյեկտիվ պահանջմունքները: Բավականին հաճախ այդ պահանջմունքները կարող են չգիտակցվել հասարակական կարծիքի կրողների կողմից, կարող են ներկայացված լինել հասարակական կարծիքի դատողություններում քողարկված կամ խեղված ձևով: Սակայն եթե հասարակական կարծիքի արտաքուստ հարափոփոխ ու հակասական դատողությունների ետևում հետազոտողը կարողանա տեսնել կենսական շահերի զարկերակի խփոցը, դրանց կոլիզիաները, հատումներն ու համընկնումները, բացահայտել բնակչության արժեքա-նորմատիվային ուղեցույցերը, ապա նա կստանա հասարակական զարգացման պահանջմունքներին համապատասխանող, սոցիալապես հիմնավորված օրենքների ստեղծման համար անհրաժեշտ արժեքավոր տեղեկատվություն: Այս իմաստով հասարակական կարծիքը իշխանության մարմինների համար պետք է առաջին հերթին լինի ոչ թե «սահմանափակիչ գործոն», որը նրանք ջանում են չեզոքացնել բնակչությանը «համոզելու և դաստիարակելու» ճանապարհով (թեև, անշուշտ, առկա է նաև հասարակական կարծիքի լուսավորման խնդիրը), այլ սոցիալական պահանջմունքների և շահերի ինդիկատոր: Եվ այդ պահանջմունքներն ու շահերը օրենսդիրը պարտավոր է իմանալ և հաշվի առնել:

Ինչպիսի՞ գիտելիք պիտի տա օրենսդիրին սոցիոլոգներից ստացված տեղեկատվությունը հասարակական կարծիքի վիճակի վերաբերյալ: Ակներև է, որ այդպիսի տեղեկատվության բնույթը պետք է բնորոշվի օրենքի ստեղծման տարբեր փուլերում աշխատանքի բովանդակությամբ: Այսպես, իրավական կարգավորման պահանջմունքի պարզման հետ կապված նախնական փուլերում օրենսդիրը պետք է տեղեկություն ստանա իրավական լուծում պահանջող սոցիալական հիմնախնդրի առկայության մասին: Իրավական նովելի հայեցակարգի մշակման փուլում հասարակական կարծիքի հետազոտությունները պետք է օրենսդիրին տեղեկատվություն մատակարարեն սոցիալական տարբեր շահերի հարաբերակցության և իրավական հիմքի վրա դրանց համաձայնեցման հնարավորության մասին: Վերջնական հաշվով օրենսդիրին այստեղ պետք է ընդհանուր կամքը արտահայտող (իրավակազմիչ) շահը, որն իրենից ներկայացնում է տարբեր ուղղություններ ունեցող սոցիալական շահերի համաձայնեցման արդյունք: Այն բանից

հետո, երբ օրենքի նախագիծը արդեն պատրաստ է, հաճախ հարկ է լինում պարզել հասարակական կարծիքը նրա առավել կարևոր, սկզբունքային դրույթների վերաբերյալ: Եվ, վերջապես, օրենքը գործողության մեջ մտցնելուց հետո օրենսդիրը պետք է պարբերաբար տեղեկություններ ստանա հասարակական սպասումներին օրենքի համապատասխանության, արդյունավետության, անարդյունավետության պատճառների և այլնի մասին:

Ցավոք սրտի, ներկայումս բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ իշխանության մարմինները թերագնահատում են հասարակական կարծիքի վիճակի մասին տեղեկատվության նշանակությունը: Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ հասարակական կարծիքի մասին տվյալները իշխանային կառույցներին հետաքրքրում են ոչ թե որպես տեղեկատվություն սոցիալական շահերի մասին, այլ միայն որպես իշխանությունների գործունեության վերաբերյալ զանգվածների լոյալության աստիճանի ցուցիչ: Հասարակական կարծիքի հանդեպ նման մոտեցման պարագայում իշխանությունը կորցնում է իր հենարանը, կառուցված հասարակական գիտակցության ռացիոնալ խելամիտ առումների վրա, այն բանի վրա, ինչը սովորաբար կոչվում է ժողովրդի առողջ դատողություն և որը ներառում է մարդկանց կողմից իրենց շահերի գիտակցումը, հասարակության համար հիմնարար արժեքները, պատկերացումները, կողմնորոշումները և այլն:

3.2 Իրավունքի գործողության սոցիալական կառուցակարգը

Խոսելով իրավունքի մասին՝ նրա սոցիալական կապերի համակարգի առումով, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մի կողմից տարբերվում է իրավունքի ձևավորման սոցիալական նախադրյալները և դրա հետ կապված օրենսդրության սոցիալական պայմանավորվածության հիմնահարցը, իսկ մյուս կողմից՝ իրավունքի գործողության սոցիալական հետևանքները և օրենսդրության արդյունավետության հիմնախնդիրը: Առաջին դեպքում խոսքը գնում է իրավունքի ձևավորման և զարգացման վրա ներազդող գործոնների մասին, իսկ երկրորդ դեպքում բուն իրավունքը դիտարկվում է որպես հասարակական հարաբերությունների վրա ներազդող գործոն: Իրավունքի սոցիոլոգիայի հետազոտման առարկա հանդիսացող այս երկու շերտերի միջև գտնվում

է սոցիալ-իրավական հարցադրումների մի ամբողջ համալիր, որի շրջանակներում իրավունքը որպես հասարակական կյանքի գործոն կարող է դիտարկվել սոցիալական այլ գործոնների հետ իր փոխգործակցություններում: Իրավունքի սոցիոլոգիայի հետազոտման այդ ոլորտը կազմում է իրավունքի սոցիալական գործառույթների (ներառյալ իրավունքի ինտեգրատիվ գործառույթը, սոցիալացման գործառույթը և սոցիալական վերահսկման գործառույթը) և իրավունքի գործողության սոցիալական մեխանիզմի հարցերը:

Իր սոցիալական, ազգային, քաղաքական, գաղափարախոսական և այլ հատկանիշներով հասարակությունը բազմատարր է: Այդ բազմազանությունը հանդիսանում է հասարակական զարգացման աղբյուր և միաժամանակ՝ ցանկացած զարգացման գործընթացում անխուսափելի կոնֆլիկտների աղբյուր: Հասարակական բնականոն զարգացման համար անհրաժեշտ է, որպեսզի այդ կոնֆլիկտները ձեռք չբերեն սոցիալական համակարգի համար կործանարար, քայքայիչ բնույթ: Տվյալ խնդրի լուծմանն էլ ուղղված է իրավունքի ինտեգրատիվ գործառույթը, որի նպատակն է ինտեգրել, համախմբել սոցիումը և պաշտպանել այն ցնցումներով և տրոհմամբ հղի կոնֆլիկտներից: Այն նպաստում է հասարակությունը միավորող սոցիալական համաձայնությանը, ինչին հասնում է համընդհանուր իրավական ձևի շրջանակներում սոցիալական կոնֆլիկտների լուծման ճանապարհով:

Իրավունքը կարևորագույն գործիքն է հասարակության միասնության պահպանման ու ապահովման համար: Իրենից տարբեր հաճախ միմյանց հետ հակամարտող սոցիալական գործողությունների սուբյեկտների ամբողջականություն ներկայացնող հասարակությունը իր միասնականությունը գտնում է հենց իրավունքի և պետության մեջ¹⁷⁹:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ իրավունքի վրա հիմնված սոցիալական միասնությունը տարբերությունների միասնություն է, այլ ոչ դրանց բացառում կամ համահարթեցում: Իրավունքը ինտեգրում է հասարակությունը՝ չունիֆիկացնելով այն: Հասարակության ինտեգրման կարելի է հասնել նաև այլ միջոցներով, այդ թվում նաև ուժային ճանապարհով, ինչը բնորոշ է ավտորիտար և տոտալիտար տեսակի

¹⁷⁹ Ст'я Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. СПб., 2014, с. 11-14.

ռեժիմների համար¹⁸⁰: Նման տեսակի «ինտեգրման» օրինակ կարող է ծառայել սոցիալիստական հասարակության մեջ իրականացվող ունիֆիկացիան: Ընդ որում՝ ԽՍՀՄ-ի համար բնորոշ էր ոչ միայն սոցիալական և գաղափարախոսական, այլև ազգային էթնիկ ունիֆիկացումը, երբ պետության քաղաքականությունն ուղղված էր այսպես կոչված «սովետական ժողովուրդ» միասնական ընդհանրության ձևավորմանը, որի ընթացքում հաճախ անտեսվում էին ազգային և էթնիկ տարբերությունները: Ի տարբերություն դրան՝ իրավական ինտեգրումն իրականացվում է ոչ թե տարբերությունների ճնշմամբ և հասարակությանը «վերևներից» որևէ մեկի կամքի պարտադրմամբ, այլ հասարակության մեջ իրենց պաշտպանությունը գործող սոցիալական տարբեր սուբյեկտների բազմապիսի շահերի փոխկապակցման ճանապարհով¹⁸¹:

Իրավունքն, ինչ խոսք, սոցիալական ինտեգրման միակ միջոցը չէ: Միասնական համակարգային ամբողջականության շրջանակներում հասարակությունը եղել ու մնում է արժեքային, նորմատիվային և այլ կարգավորիչների՝ իրավունքի, բարոյականության, կրոնի, մշակույթի, նորաձևության, նորմատիվային գործարարական շփման բարդ համալիրի շնորհիվ:

Զանազան կարգավորիչների ինտեգրատիվ ազդեցության տակ հասարակության անդամների մոտ ձևավորվում են նպատակադրություններ, ուղղված խմբակային կարծրատիպերին հետևելուն, ձգտում արդարացնել սոցիալական սպասումները, բարելավել իր սոցիալական կարգավիճակը ընդհանուր ճանաչում ստացած և որպես կանոն նորմատիվայնորեն ֆիքսված նպատակներին հասնելու ճանապարհով:

Իր համանշանակալիության և համապարտադիրության շնորհիվ իրավունքը հատուկ տեղ է զբաղեցնում սոցիալական կարգավորիչների շարքում: Իրավունքը, անշուշտ, խրախուսում է սոցիալական ինտեգրման գործընթացը, անելով դա մի կողմից, սոցիալական հիմնական արժեքների համարժեք մեկնման ճանապարհով, իսկ մյուս կողմից՝ օգտագործելով ռեպրեսիվ (ստիպողական, հարկադրիչ) մեխանիզմները, որոնք գտնվում են իրավապահ բոլոր մարմինների (դատարանի, դատախազության, ոստիկանության և այլն) տրամադրության տակ:

¹⁸⁰ Մանր. տե՛ս **Кошкин С.Ю., Четвериков А.О.** Основы интеграционного права. М., 2014, с. 16-17.

¹⁸¹ **Малахов В.П.** Право в контексте форм общественного сознания. М., 2015, с. 77.

Իրավունքի ինտեգրատիվ գործառույթի հետ սերտորեն կապված է սոցիալացման գործառույթը: Այս կապակցությամբ ինչպես արդեն նշել ենք, նկատել է Տ. Պարսոնսը՝ իր «Տնտեսություն և հասարակություն» աշխատությունում, իրավունքի ինտեգրատիվ գործառույթը կայանում է նաև նրանում, որ իրավունքը, չբավարարվելով նորմատիվային կարգավորիչի դերով, ակտիվորեն ներխուժում է սոցիալական ոլորտ, ստիպելով սոցիալական խմբերին և հասարակությանն ընդհանրապես հետևել վարքի որոշակի կանոններին և փոխադարձ գործողություններին՝ դրանով իսկ առաջացնելով նրանց մոտ որոշակի կապեր հասարակության հետ: Հասարակական կյանքի մեջ անհատի «ներմուծման» այդ գործընթացը, որի ժամանակ և որի արդյունքում մարդը (որն ի սկզբանե զգալի չափով կենսաբանական էակ է) սովորում է լինել հասարակության մաս և կոչվում է սոցիալացում:

Այսպիսի սոցիալացումը անհատի կոմղից նրա ողջ կյանքի ընթացքում յուրացումն է այն սոցիալական նորմերի և մշակութային արժեքների, որոնք ճանաչվում են տվյալ հասարակության կողմից:

Վերջին տարիներին ավելի ու ավելի հաճախ արտահայտվում է այն կարծիքը, որ հաջող սոցիալացումը ենթադրում է ոչ միայն անհատի կողմից սոցիալական վարքի օրինակների յուրացում, այլև դրանց սեփական արժեքների ու նորմերի հակադրում՝ եթե դրանք հանդիսացել են մարդու կողմից զանգվածային մշակույթի համեմատ վարքի առավել բարձր մոդելների ստեղծագործական իմաստավորում: Նման սոցիալացման ընթացքում տեղի է ունենում ոչ հասարակության նորմերի ու արժեքների պարզ յուրացում և ոչ քննադատական ընկալում, այլ դրանց ստեղծագործական զարգացում: Սոցիալացման էության նման ընկալումը ծնվել է ինչպես տոտալիտարիզմի ժամանակաշրջանում ապրած երկրների փորձից, այնպես էլ սպառողական հասարակության զանգվածային մշակույթի նորմերի ու արժեքների դեմ բողոքից և դրանց մերժումից: Այս առումով ըստ առանձին նշանավոր անհատների (ինչպիսիք են, օրինակ, Ա. Դ. Սախարովը կամ Ա. Ի. Սոլժենիցինը) սոցիալացում է, որը թույլ չի տալիս հասարակությանը երկար ժամանակով ընկնել սոցիալական դեգրադացման վիճակի մեջ:

Սոցիալական անհատը ձևավորվում է ամենավաղ տարիքից մարդու

դաստիարակման, սոցիալական համակեցության նորմերին նրա ուսուցման իննուսուցման ընթացքում:

Անհատի սոցիալացման այս ընդհանուր գործընթացում կարելի է առանձնացնել իրավական դաստիարակությունը՝ որպես իրավաչափ վարքի գիտելիքների համակարգի, համոզմունքների և դրդապատճառների ձևավորման գործընթաց:

Իրավական դաստիարակության նպատակն է իրավական արժեքներն ու նորմերը արտաքին շարժառիթային գործոններից դարձնել իրավունքի հանդեպ հարգանքի մասին ներքին համոզմունք և իրական արարքներ: Իրավական դաստիարակության առավել զարգացած ձևն է անհատի ինքնադաստիարակումը, նրա ինքնակատարելագործումը իրավունքի ճանաչման և իրավական սկզբունքների, արժեքների ու նորմերի հանդեպ գիտակցված հարգալից վերաբերմունքի մշակման գործում:

Մարդու իրավական գիտակցության ձևավորման գործընթացը ներառում է զգայական և բանական բաղադրիչները, ընդ որում՝ այստեղ հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում անհատի մոտ իրավական զգացմունքի ձևավորումը, որի հիմքում ընկած են արդարության, մեղքի, պատասխանատվության, ազնվության և այլ զգացմունքներ: Հենց իրավական զգացմունքն է, իրավաչափի և հակաիրավականի, արդարության, իրավունքի սկզբունքների և պահանջների մասին այդ ընդհանուր պատկերացումներն են, որ հաճախ մարդուն թույլ են տալիս ճիշտ կողմնորոշվել իրավական ոլորտում առանց հատուկ իրավաբանական գիտելիքների: Այսպես, եթե սոցիոլոգիական հարցումների ընթացքում մարդկանց մեծ մասը պատասխանում է, որ չեն կարդացել Քրեական օրենսգիրքը, ապա դա ամենևին չի նշանակում, որ նրանք չգիտեն, թե որ վարքն է հասարակության մեջ համարվում հանցավոր և ինչպիսին է հարաբերակցությունը հանցագործության և պատժի միջև:

Իրավական զգացմունքի ձևավորման համար հենակետային է արդարության զգացողությունը: Սոցիալական փիլիսոփայության մեջ ազատական ուղղության հայտնի ներկայացուցիչ Ֆ. Հայեկը այսպես է բնորոշում արդարության նշանակությունը ժամանակակից աշխարհակարգի համար. «Կա երեք արժեք, որոնց վրա կանգուն է քաղաքակրթությունը՝ խաղաղություն, ազատություն և արդարություն: Ամենակարևոր

արժեքները լինելով, նրանք մինչ օրս էլ քաղաքակրթության ամենաչերաշխավորված արդյունքն են»¹⁸²:

Ցանկացած հասարակության արժեքա-նորմատիվային կողմնորոշումների համակարգում կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում արդարության այս կամ այն գաղափարը: Արդարության մասին հասարակության պատկերացումները կազմում են նրա իրավագիտակցության առանցքը, քանի որ սոցիալական այնպիսի ֆենոմենները, ինչպիսիք են արդարությունը, ազատությունը, իրավական հավասարությունը կազմում են անքակտելի ներքին միասնություն: Արդարության մարդկանց պահանջմունքը ըստ էության հավասարազոր ու համանման է ազատության և բնականոն կանոնակարգված հասարակական հարաբերությունների պահանջմունքին:

Այս առումով Հայաստանի հասարակությունը բացառություն չի կազմում: Ավելին՝ ճշմարտության և արդարության որոնումները միշտ էլ եղել են հայկական մտածելակերպի բնորոշ առանձնահատկությունը: Այդ իսկ պատճառով հայ հասարակության ժամանակակից վերափոխումները չպետք է իրականացվեն նրանում արդարության վերաբերյալ գերիշխող պատկերացումներին հակառակ: Այնինչ, ինչպես վկայում են սոցիոլոգիական զանազան կենտրոնների կողմից հետխորհրդային ողջ ժամանակահատվածում անցկացված հետազոտությունները, հասարակական (և առաջին հերթին տնտեսական) հարաբերությունների «բարեփոխումը» հաստատուն կերպով ուղեկցվում է բնակչության զգալի մասի մոտ սոցիալական արդարության զգացմունքի ոտնահարմամբ:

Հասարակական արդար կառուցվածքի մարդկանց հիմնարար պահանջմունքի անտեսումը վիժեցնում է բնական իրավական սոցիալացման գործընթացները: Մարդիկ դադարում են հասկանալ, ինչն է բարին և ինչն է չարը, կորցնում են ոչ միայն իրավական, այլև բարոյական չափորոշիչները: Արդյունքում անխուսափելիորեն կոտրվում է հասարակական բարոյական ողնաշարը, աղավաղվում է նրա իրավական զարգացումը:

Այս կապակցությամբ չափազանց հատկանշական է, որ ժողովրդավարական, ազատական-բարեփոխական ուղղվածության ներկայացուցիչների գաղափարա-

¹⁸² Хайек Ф. Общество свободных // Открытая политика. 1995, № 8 (10), с. 35-36.

խոսական քաղաքականության մեջ հստակորեն երևում է միանգամայն որոշակի ձգտում. լռության մատնել սոցիալական արդարության նշանակությունը արդի ուսաստանյան հասարակության համար: Ժողովրդավարական կուսակցությունների և շարժումների (ընդ որում՝ ոչ միայն ծայրահեղական, այլև չափավոր) առաջնորդները չունեն սոցիալական արդարության իրենց սեփական հայեցակարգերը, որոնք նրանք կկարողանային հակադրել արդարության կոմունիստական մեկնաբանմանը, ըստ որի արդարությունը հանդիսանում է բաշխողական (ֆիկտիվ) հավասարություն: Ավելին՝ այդ միջավայրում սոցիալական արդարության մասին խոսելը համարվում է տգեղ տոն:

Արդարության պահանջմունքը մարդկանց համար նույնքան բնական է, որքան և ազատության, ինչպես նաև սոցիումի շրջանակներում բնականոն, կանոնակարգված փոխհարաբերությունների պահանջմունքը: Հասարակական ցանկացած կառուցվածքի հիմքում ընկած է արդարության այս կամ այն գաղափարը, որը կիսում է բնակչության մեծամասնությունը: Այն կազմում է հասարակության բարոյական առանցքը, նրա արժեքային-նորմատիվային համակարգի և իրավակարգի հիմքը, այն կռվանը, որի վրա կառուցվում է հասարակական համաձայնությունը:

Անհատի իրավական սոցիալացման կարևորագույն գործոն է հանդիսանում հասարակության մեջ իրավական կուլտուրայի (մշակույթի) ընդհանուր մակարդակը: Ժամանակակից հայ հասարակության մեջ բնականոն իրավական սոցիալացման համար շատ լուրջ արգելք են հանդիսանում երկրի համար բնորոշ՝ իրավական նիհիլիզմի ավանդույթները, օրենքի հանդեպ քամահրական վերաբերմունքը:

Այս ամենը, անշուշտ, էականորեն արգելակում է հետխորհրդային հայ հասարակության իրավական մշակույթի զարգացման գործընթացը: Այնուամենայնիվ, այս բնագավառում նկատվում են դրական որոշակի երևույթներ, որոնց թվին կարելի է դասել բնակչության իրավական ակտիվության զգալի աճը: Մարդիկ իրենց զգացին իրավունքի սուբյեկտներ, առաջ եկավ անկախ դատարան, քաղաքացիներն իրական հնարավորություն ստացան իրենց իրավունքների երկրում ամուր իրավակարգ հաստատելու համար: Այս բոլորը ժամանակակից հայ իրականության զգալի նշաններն են:

Հակառակ կարծրատիպ դարձան այն կարծիքին, որ հայ ժողովուրդը դեռ չի

հասունացել իրավունքի և ժողովրդավարության համար, սոցիոլոգիական հետազոտությունները վկայում են այն մասին, որ զանգվածային գիտակցությունը բավականին բարձր է գնահատում ընդհանուր-ժողովրդավարական և իրավական արժեքները: Ակնհայտ է, որ իրեն այստեղ զգացնել է տալիս բնակչության կողմից՝ իշխանությունների կամայականության և հրամայական (այսինքն իր էությամբ ոչ իրավական) օրենսդրության պայմաններում կյանքի բացասական մեծ փորձի իմաստավորումը: Բացի այդ՝ չի կարելի թերագնահատել նաև երկրում կրթական ընդհանուր բավարար մակարդակը և Հայաստանի բնակիչների ունակությունը արագորեն իմաստավորել և յուրացնել տեղի ունեցող սոցիալական վերափոխումների բարոյական արժեքային առումները:

Սակայն ինչ ասել կուզի, իրավական սոցիալացման սկսված (հակառակ վերը նշված բոլոր բարդությունների ու դժվարությունների) կարող է արգելակվել երկրում բավականաչափ ուժեղ և կայուն միջին խավի բացակայության պատճառով: Բոլոր հասարակություններում հենց միջին խավը, միջին դասն է հանդիսանում համանշանակալից իրավական գաղափարախոսության կրող: Էլիտան, որպես կանոն, ձգտում է ապրել իր սեփական կանոններով, իսկ լյումպեններն ու մարգինալները, ոչ սոցիալական տարրեր հանդիսանալով, զգալի չափով դուրս են մնում, իրավական սոցիալացման գործընթացների ակտիվացումը զգալի չափով կախված են երկրում իրականացվող սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների իսկապես դրական արդյունքներից:

Սոցիալական վերահսկումը մի գործընթաց է, որի շնորհիվ նվազագույնի են հասցվում տարբերությունները հասարակության կողմից նրա անդամներին ներկայացվող վարքաձևի պահանջների և սպասումների ու նույն այդ անդամների փաստացի վարքի միջև: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է տարբերակել սոցիալական կար•ավորման (որպես նորմերի և սոցիալական այլ կարգավորիչների ստեղծման և հասարակական փաստացի հարաբերությունների հանդեպ դրանց կիրառման գործընթացի) և սոցիալական վերահսկման (որպես կարգավորիչի ու կարգավորող համակարգի միջև հարաբերակցության ստուգման և գտնված տարբերությունները նվազագույնի բերման) հասկացությունների միջև:

Սոցիալական վերահսկման շնորհիվ հասարակությունը՝ որպես համակարգ, պահվում է հավասարակշիռ վիճակում: Հասարակական հարաբերությունների հավասարակշիռ վիճակը պահպանվում է իրավական, տնտեսական, քաղաքական, գաղափարախոսական, բարոյական և այլ բնույթի սոցիալական կարգավորիչների բարդ համակարգի շնորհիվ¹⁸³:

Սակայն սոցիալական վերահսկման ձևերը հանդես են գալիս ոչ միայն նորմատիվային կարգավորիչների տեսքով: Ռ. Պարսոնսը օրինակ, առանձնացնում է նաև սոցիալական վերահսկման այնպիսի եղանակներ, ինչպիսիք են արժեքները, սոցիալական ինստիտուտները (սեփականությունը, ընտանիքը, հասարակական կարծիքը և այլն), արյունակցության համակարգերը, սոցիալական ազդեցության ձևերը (այսինքն սոցիալական համակարգի մեջ անձի վարկի, հեղինակության այն աստիճանը, որը որոշվում է մյուսներին համոզելու ընդհանրացված «ունակության» միջոցով) սոցիալական շերտավորման ստանդարտները և այլն: Այսպիսով, սոցիալական վերահսկման գործիքներ են դառնում սոցիալական նորմերն ու արժեքները, ինչպես նաև սոցիալական փոխհարաբերությունների ձևերն ու սոցիալական ինստիտուտները, որոնցում հասարակության այս նորմատիվա-արժեքային պահանջները ստանում են իրենց ինստիտուցիոնալ ձևակերպումը:

Այդուհանդերձ սխալ կլինի հասկանալ սոցիալական վերահսկումը միայն որպես փաստացի վարքը ինչ-ինչ անփոփոխ ստանդարտներին հարմարեցնելու, ստիպողաբար ենթարկելու միակողմանի գործընթաց: Ոչ միայն առանձին մարդկանց վարքն է հարմարեցվում հասարակության արժեքներին և նորմերին, այլև հասարակության արժեքային-նորմատիվ համակարգն է փոփոխվում առանձին անհատների, սոցիալական խմբերի, շերտերի և դասակարգերի վարքի ազդեցության տակ: Այս իմաստով կարելի է ասել, որ սոցիալական վերահսկման նպատակին՝ հասնել համապատասխանության փաստացի հասարակական հարաբերությունների և հասարակության արժեքա-նորմատիվային սպասումների ու պահանջների միջև, կարելի է հասնել երկու եղանակով. 1) հասարակության կողմից ընդունված նորմերի և արժեքների դիրքերից սոցիալական հարաբերությունների նպատակաուղղված

¹⁸³ См. у Зорькин В.Д. Цивилизация права и развитие России. М., 2015, с. 287-288.

կազմակերպման ճանապարհով, և 2) հնացած իրենց սոցիալազացնող նշանակությունը կորցրած նորմերի և արժեքների վերանայման, փոփոխման, դրանց վրա հիմնված սոցիալական ինստիտուտներից և սոցիալական փոխհարաբերության ձևերից հրաժարվելու շնորհիվ:

Սոցիալական վերահսկման նորմատիվային ձևերի շարքում հատուկ տեղ է զբաղեցնում իրավունքը¹⁸⁴: Սոցիո-նորմատիվային կարգավորիչների համակարգում իրավունքի այդ հատուկ տեղը պայմանավորված է, առաջին, այն հանգամանքով, որ իրավունքի՝ որպես սոցիալական կարգավորիչի գործունակություն ապահովված է պետական հարկադրանքով: Երկրորդ. ի տարբերություն մյուս կարգավորիչների (ինչպիսիք են բարոյականության, կրոնի, քաղաքականության, նորաձևության, գործարար հաղորդակցության նորմերը), իրավունքը հանդիսանում է համընդհանուր շահերի արտահայտման ձև: Հենց այն պատճառով, որ այն պատասխանում է համընդհանուր (այլ ոչ առանձին, ոչ հատուկ) շահերի համար, իրավունքը իր վրա է վերցնում հասարակական հարաբերությունների ողջ համակարգի նորմալ կենսագործունեության ապահովման գործը:

Այդ համակարգի գործունեությունը իրավունքը ենթարկում է համընդհանուր շահի և ընդհանուր կամքի վրա հիմնված ընդհանուր (համանշանակալից և համապարտադիր) կանոններին: Հասարակական հարաբերությունների փոխադարձ իրավունքների և պարտականությունների ամրագրման միջոցով իրավական նորմերը իրավական որոշակիությամբ, իրավական շրջանակներով և իրավական ձևերով են օժտվում նաև սոցիալական այլ կարգավորիչների գործողությունը: Ճանապարհ տալով (ազատության ընդհանուր-իրավական ձևի սահմաններում) որոշակի կարգավորիչներին և սահմանափակելով մյուսները, իրավունքը ապահովում է սոցիալական կարգավորման ողջ համակարգի միասնականությունը, անհակասականությունը և հաշվեկշռվածությունը: Այսպիսով, իրավունքը սոցիալական հարաբերությունների այնպիսի կարգավորիչ է, որը կապակցում ու համաձայնեցնում է միմիանց հետ սոցիալական այլ կարգավորիչների նպատակներն ու ձևերը, թույլ չտալով հասարակական կյանքի որևէ առանձին ոլորտի կարգավորումը իրականացնել

¹⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս **Рассказов Л.П.** Теория государства и права. М., 2015, с. 183-184.

ի վնաս սոցիալական ամբողջի և հասարակական հարաբերությունների մյուս ոլորտների, ինչպես նաև ապահովում է հասարակական հարաբերությունների ողջ համակարգի հավասարակշռությունն ու կայունությունը: Այս առումով կարելի է ասել, որ իրավական վերահսկումը հանդիսանում է սոցիալական վերահսկման ողջ համակարգի ինտեգրման գործոն:

Իրավունքի՝ որպես սոցիալական վերահսկման միջոցի արդյունավետությունը կախված է, առաջին հերթին, հենց իրավական կարգավորիչների որակից. կարգավորվող հարաբերությունների էությանը իրավական նորմերի համարժեքությունից, իրավակազմիչ շահերը արտահայտելու նրանց ունակությունից, նյութական նորմերի դատավարական երաշխիքներով և կոնֆլիկտները ինստիտուցիոնալ ձևերով լուծման ապահովվածությունից, իրավակիրառական գործունեության արդյունավետությունից և այլն¹⁸⁵: Սոցիալական վերահսկման համակարգում իրավունքի գործունեության մյուս կարևորագույն գործոններն են հանդիսանում հասարակության իրավական մշակույթի մակարդակը, հասարակության կողմից իրավունքի միջոցով պաշտպանվող արժեքների աստիճանը, իրավունքի սոցիալական վարկը և այլն:

Սոցիալական վերահսկման վերաբերյալ յուրահատուկ իրավիճակ է ձևավորվում անցումային տեսակի հասարակություններում (դրանցից է նաև ժամանակակից ռուսաստանյան հասարակությունը): Սոցիալական վերահսկման նպատակը՝ փաստացի հասարակական հարաբերությունները համապատասխանեցնելն է հասարակության արժեքային-նորմատիվ սպասումներին ու պահանջներին, այստեղ էապես դժվարանում է այն հանգամանքի պատճառով, որ արժեքային-նորմատիվ այդ սպասումներն ու պահանջները հաճախ կրում են չափազանց հակասական բնույթ:

Չէ՞ որ անցումային հասարակություններն այն հասարակություններն են, որոնք անցնում են կատարում մի արժեքային-նորմատիվային համակարգից դեպի մյուսը այն պայմաններում, երբ դեռ ձևավորված չեն այն արժեքներն ու նորմերը, որոնք կարող էին ինտեգրել հասարակական հարաբերությունները: Մենք շատ լավ կարող ենք տեսնել դա ժամանանակակից հասարակության օրինակի վրա, որը կորցրել է իր

¹⁸⁵ См' и Зорькин В.Д. Право в условиях глобальных перемен. М., 2013, с. 92-93.

նախկին արժեքային սահմանումներն ու գտնվում է բարոյական ու հոգևոր նոր կենտրոնի դժվարին ու տանջալի որոնումների ընթացքում: Հակասական, երբեմն նաև բևեռացված արժեհամակարգ ունեցող հայ հասարակության մեջ դեռ վերջնականապես չեն ձևավորվել այն ընդհանուր, մեծամասնության համար ընդունելի կանոններն ու նորմերը, համապատասխան որոնց կարող է իրականացվել արդյունավետ սոցիալական վերահսկումը:

Բացի այդ՝ անցումային տեսակի հասարակությունների համար, որպես կանոն, բնորոշ է սոցիալական վերահսկման բուն համակարգի խարխվածությունը, երբ այդ համակարգի առանձին օղակները՝ այս կամ այն նորմերը, արժեքները, իսկ երբեմն նաև առանձին սոցիալական ինստիտուտներ ոչ պատշաճ կերպով են կատարում իրենց գործառույթները: Հատուկ վտանգ է ներկայացնում հասարակության համար իրավունքի (իրավական համակարգի) անկարողությունը իրագործել իր վերահսկողական գործառույթները սոցիալական շեղումների կանխարգելման, հանցագործության սանձահարման, հասարակական կյանքում իրավական ազատության և արդարության ապահովման առումով:

Այս առումով իրավունքի սոցիոլոգիայի խնդիրը ժամանակակից փուլում կայանում է նրանում, որպեսզի մի կողմից օգնի հասարակությանը՝ մշակել նրան միավորող արժեքա-իրավական ուղենիշների համակարգ, որոնք կաջակցեն հասարակության ինտեգրմանը հասարակական համաձայնության հենքի վրա, իսկ մյուս կողմից՝ հիմնավորված հանձնարարականներ մշակել՝ հասարակության ցանկալի և պատշաճ ինտեգրմանը ուղղված իրավական միջոցների և սոցիալական վերահսկման արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ¹⁸⁶:

Իրավունքի գործողության սոցիալական մեխանիզմը՝ սոցիոլոգիական գործոնների փոխգործակցության այն շղթան է, որի օգնությամբ կոնկրետ իրավական նորմի բովանդակությունը մարմնավորվում է այդ բովանդակությանը համապատասխանող մարդկանց իրավական վարքի մեջ: Երբ խոսում են իրավունքի գործողության սոցիալական կամ այլ (իրավաբանական, հոգեբանական) մեխանիզմի մասին, ապա կարևոր է նկատի ունենալ, որ մենք գործ ունենք ոչ թե հասկացության,

¹⁸⁶ St' u Sobyologia prava. Kurs lektsiy. Tom 2. Otv. red. **М.Н. Марченко**, М., 2014, с.19-20

այլ ձևավոր արտահայտության հետ: Իրավունքը գործում է ոչ ինքնին. գործում են մարդիկ՝ իրավունքին համապատասխան կամ խախտելով այն:

Անշուշտ, օրենքին համապատասխան գործելու համար մարդը նախևառաջ պետք է իմանա այդ օրենքը: Այդ իսկ պատճառով իրավական նորմի գործողության ելակետն է դրա մասին բոլորի տեղեկացումը պաշտոնական հրապարակման ճանապարհով, իսկ իրավունքի գործողության մեխանիզմի ուսումնասիրման մեկնարկային պահն է հանդիսանում իրավունքի ճանաչման և իմացության հիմնահարցը: Այս հիմնահարցի նշանակության մասին խոսում է արդեն այն փաստը, որ իրավական հիմնական սկզբունքների թվին է պատկանում իրավունքի իմացության կանխավարկածը, որը հնչում է հետևյալ կերպ. «Ոչ ոք իրավունք չունի պատճառ բռնել իրավունքի չիմացությանը» կամ «Օրենքի չիմացությունը չի ազատում պատասխանատվությունից»: Իրավունքի իմացության կանխավարկածին համապատասխան իրավապահ մարմինները իրենց գործունեությունում ելնում են այն բանից, օրենքների պաշտոնական հրապարակումից հետո քաղաքացիները գիտեն դրանք: Ակներև է, սակայն, որ դա չափազանցեցված կարծիք է:

Ներկայումս իրավական կարգավորումն իրականացվում է իրավունքի իմացության կանխավարկածի և ժամանակակից աշխարհում մարդուն ճիշտ կողմնորոշվելու համար անհրաժեշտ իրավական գիտելիքների պահանջվող ծավալի անհամապատասխանության պայմաններում: Իրավական կարգավորման բարդացումը, օրենսդրության մանրամասնումը, նորմատիվային-իրավական ակտերի թվի աճը, ընթացակարգային բնույթի նորմերի մեծացող քանակությունը՝ այս ամենը, որոնցում հազիվ է նշմարվում ուղղակի կապը իրավունքի ընդհանուր սկզբունքների հետ բերում է նրան, որ անհատի իրավական զգացողությունը հաճախ արդեն անզոր է լինում կոմպենսացնել կոնկրետ իրավական գիտելիքների պակասը: Նույնիսկ ամենաբարձր մակարդակով իրականացվող լուսավորչական աշխատանքը իրավական գիտելիքների տարածման բնագավառում ժամանակակից պայմաններում անկարող է լրացնել բնակչության իրավական տեղեկատվության դեֆիցիտը:

Այս կապակցությամբ երբեմն առաջարկություններ են հնչում առ այն, որ նպատակահարմար է որոշակի չափով սահմանափակել գործող իրավունքի

իմացության կանխավարկածի գործողության շրջանակները: Ակնհայտ է, սակայն, որ տվյալ կանխավարկածի նույնիսկ աննշան թուլացումը կբերի նրան, որ իրավունքը զգալի չափով կկորցնի իր կարգավորիչ գործառույթներն ու հնարավորությունները: Պետք է որոնել հիմնահարցի այլ լուծում, կապված առաջին հերթին իրավաստեղծ գործունեության կատարելագործման հետ: Նման լուծման որոնումների ընթացքում գիտությունը պետք է ուղղորդի իրավաստեղծությունը դեպի զանգվածային գիտակցության ճանաչողական ներուժի զգայական և ռացիոնալ այն տարրերի առավելագույնս օգտագործմանը, որոնք իր կողմից գործի են դրվում իրավունքի ճանաչման ընթացքում:

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ իրավունքի ճանաչման առանձնահատկությունն է այն, որ ճանաչման գործընթացում մեծ բաժին է կազմում զգայական բաղադրիչը, որի հիմքում ընկած է արդարության զգացողությունը: Եվ եթե օրենսդրին հաջողվի բավականաչափ համարժեք և բնակչության համար հասանելի ձևով արտահայտել հասարակության մեջ գերիշխող պատկերացումները, արդարության, մարդկանց հարաբերություններում համաչափ և անհամաչափի, մեղքի և պատասխանատվության, իրավախախտման և պատժի հարաբերակցության մասին և այլ, ապա իրավունքի սուբյեկտները ընդհանուր առմամբ կկարողանան, ղեկավարվելով սեփական իրավական զգացողությամբ և իրավական պատկերացումներով, ճիշտ կողմնորոշվել իրավական տարածության մեջ:

Խոսքն ըստ էության, այն մասին է, որ, վնաս չհասցնելով իրավական կարգավորման նպատակներին ու խնդիրներին, հնարավորին չափով և հասանելի եղանակով պետք է կրճատել ավելի ու ավելի լայնացնող ճեղքվածքը օրենսդրության և հասարակության անդամների զանգվածային գիտակցության միջև, նրանց կողմից գործող իրավունքի իրական իմացության և նրա իմացության կանխավարկածի միջև: Եվ այստեղ մենք գործ ենք ունենում իրավունքի սոցիալական պայմանավորվածության կարևոր առումի՝ բնակչության իրավահասկացության, նրա համապատասխանության հետ:

Իրավունքի իմացության կանխավարկածի և հսկայական իրավական նյութի յուրացման անհնարինության միջև հակասությունից ելքի որոնումներում կարևոր

կողմնորոշիչ դեր կարող է խաղալ նաև իրավունքի ճանաչման ռացիոնալ բացադրիչը: Իրավունքի ճանաչման վերաբերյալ սոցիոլոգիական մեթոդի առանձնահատկությունը նրանում է, որ այն վերջնական հաշվով ուղղորդված է ճանաչման և վարքի միջև փոխկապակցության պարզաբանմամբ: Իրավունքի իմացության հիմնախնդիրը հետաքրքրում է սոցիոլոգին, առաջին հերթին, այն չափով, որքանով տեղեկատվությունը այդ իմացության մասին օգնում է նրան հետազոտել և կանխագուշակել այդ իմացության կրողների իրավաբանորեն նշանակալից (իրավաչափ կամ ոչ իրավաչափ վարքը):

Հայտնի է, որ մարդու իրավական իրազեկության մակարդակն ինքնին դեռ չի նշանակում, որ անձը անպայմանորեն կողմնորոշված է դեպի իրավաչափ վարքաձևի (այսպես, հանցագործները, որպես կանոն, ավելի լավ գիտեն Քրեական օրենսգիրքը, քան օրինապահ քաղաքացիները): Իրավունքի ազդեցությունը մարդու վարքի վրա կախված է իրավունքի հանդեպ ձևավորված նրա վերաբերմունքից, անձի սոցիալացման ընթացքում նրա մոտ՝ իրավաչափ կամ անիրավաչափ վարքի հետևելու ձևավորված պատրաստակամությունից¹⁸⁷:

Իրավունքի հանդեպ մարդու վերաբերմունքի հիմքում ընկած են նրա արժեքային կողմնորոշումները: Որքան ամբողջականորեն է իրավունքը համապատասխանում հասարակության մեջ ընդունված սոցիալական արժեքներին, այնքան ավելի բարձր է նրա վարկը հասարակության մեջ և այնքան ավելի արդյունավետ է իրականացվում իրավական կարգավորումը: Նման իրավիճակներում ինքն՝ իրավունքը, մարդկանց կողմից գնահատվում է որպես կարևորագույն սոցիալական արժեքներից մեկը, իսկ իրավաչափ վարքը դառնում է հասարակության անդամների մեծամասնության ներքին պահանջմունք:

Ինչպես արդեն նշվել է հասարակության՝ իրավաստեղծության համար առավել նշանակալից արժեքա-նորմատիվային կողմնորոշիչների շարքում առանձին տեղ է գրավում արդարության այս կամ այն գաղափարը: Ընդ որում՝ օրենսդիրը, որը ձգտում է օրենքները ստեղծել հասարակության մեջ արդարության մասին իշխող պատկերացումներին համապատասխան, կարիք չունի խորանալու արդարության

¹⁸⁷ См. у Шагинева Р.В. Актуальные проблемы права. М., 2014, с. 38-39.

էության, բարու, չարի և այլնի մասին փիլիսոփայական մտորումների մեջ: Նրա խնդիրը կայանում է նրանում, որ իրավական կարգավորման յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում գտնի և ձևակերպի իրավական հավասարության կոնկրետացման պատշաճ ձևը (նորմը) և, հետևաբար, համապատասխան իրավական նորմի կարգավորման ոլորտում որոշել իրավունքի բոլոր հասցեատերերի համար սոցիալական բոլոր շահերի համաձայնեցման ընդհանուր-արդար եղանակը:

Եթե այդպիսի համաձայնեցում գտնվի՝ ապա օրենքի սոցիալական պայմանավորվածության և համարժեքության իրագործման մեխանիզմը զգալիորեն կպարզանա. փորձը ցույց է տալիս, որ սոցիալական տարբեր շահերի համաձայնեցման ու այդ շահերի արդար հաշվառման վրա հիմնված օրենքը օժտված է ինքնահրագործման շատ ավելի մեծ ներուժով, քանի որ հանդիսանալով իրավական օրենք, նպաստում է հասարակական հարաբերությունների բոլորի համար արդար զարգացմանը: Ի տարբերություն դրա՝ ոչ իրավական օրենքը (սոցիոլոգիայի տեսակետից՝ սոցիալապես չհիմնավորված, չարդարացված, հակասոցիալական օրենք՝ ուղղված որոշակի շահերի պաշտպանությանը ի վնաս մյուսների) իր իրագործման համար պահանջում է կոշտ, ռեպրեսիվ մեխանիզմներ:

Անշուշտ, սխալ կլինի մտածել, որ իրավակազմիչ շահի վրա հիմնված, այսինքն իրավական օրենքը դժվարություններ չունի իրագործման առումով: Չէ՞ որ իրագործումը կախված է ոչ միայն նրա սոցիալական բովանդակությունից, այլև օրենքի այն բնութագրերից, որոնք վերաբերվում են նրա իրավական ձևին, ինչպես նաև իրավակիրառական գործունեության արդյունավետությունից և այլն:

Բացի այդ, սոցիալական մեծ խմբերի մակարդակով օրենքի ճանաչումը և նրա հրահանգավորումներին հետևելու պատրաստակամությունը ամենևին էլ չի բացառում օրենքի խախտումները անհատական մակարդակով, այսինքն կոնկրետ անձանց գործողություններով: Անհատական մակարդակով իրավունքի իրագործման մեխանիզմը հասկանալու համար անհրաժեշտ է գիտենալ, թե ինչպես է աշխատում իրավունքի գործողության հոգեբանական մեխանիզմը¹⁸⁸:

Իրավունքի գործողության հոգեբանական մեխանիզմի տակ հասկանում են

¹⁸⁸ Տե՛ս **Скюрко Е.В.** Философия права и правовая жизнь. М., 2011, с. 123-124.

մարդու վարքի վրա ազդող մեխանիզմը: Իրավաբանները սովորաբար առանձնացնում են իրավունքի տեսակետից մարդու՝ իրավունքի տեսակետից նշանակալից վարքի վրա ներազդող դրդապատճառների երկու խումբ. 1) զսպող դրդապատճառներ (ձևավորվում են արգելքների սահմանման ճանապարհով, 2) մղիչ դրդապատճառները (ձևավորվում են պարտականությունների և թույլատրությունների սահմանման ճանապարհով): Վարքի շարժառիթների վրա իրավական ներազդման այդ ձևերը, զուգորդվելով և մեկը մյուսին փոխլրացնելով, կազմում են իրավական կարգավորման ռեժիմը հասարակական հարաբերությունների այս կամ այն ոլորտում:

Շարժառիթների դրդապատճառների վրա իրավական ներազդման ձևերի հարաբերակցությունը կախված է առաջին հերթին իրավունքի կողմից կարգավորվող ոլորտի առանձնահատկություններից: Այսպես, քրեական և վարչական իրավունքով հարաբերությունների ոլորտում գերակշռում են զսպիչ դրդապատճառները, քաղաքացիական-իրավական կարգավորման տակ ընկնող հարաբերությունների ոլորտում առավելություն ունեն մղիչ դրդապատճառները: Դրա հետ մեկտեղ իրավական պատճառաբանման եղանակների հարաբերակցությունը պատմականորեն հարափոփոխ է և կախված է քաղաքական իրադրությունից, հասարակության իրավական կուլտուրայի վիճակից, ազգային ավանդույթների իրավական հոգեբանության առանձնահատկություններից և այլն: Հասարակության համար ընդհանրապես այդ հարաբերակցությունը հանդիսանում է տվյալ պատմական ժամանակահատվածում իրավական ռեժիմի և վիճակի կարևոր ցուցանիշ:

Համաձայն հոգեբանների կողմից մշակված գործունեության տեսության, վարքի, շարժառիթների՝ մեխանիզմը կայանում է նրանում, որ արդիականացվում են այս կամ այն պահանջմունքները մյուս բոլոր պահանջմունքների մղումային պոտենցիալի գիտակցված կամ անգիտակից ճնշման համայնապատկերի վրա: Որևէ պահանջմունքի (որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս որպես դրդապատճառ) ակտուալացումը դրդում է անհատին վերլուծել և գնահատել սոցիալական և բնական միջավայրի այն գործոնները, որոնք պետք է հաշվի առնվեն նրա կողմից այդ պահանջմունքով թելադրած վարքաձևի տարբերակի ընտրության ընթացքում: Այդպիսի գործոնների թվից են նաև իրավական նորմերը, որոնք կարգավորում են հարաբերությունների այն

ուրորտը, որտեղ պետք է մուտք գործի անհատը իր պահանջմունքը իրագործելու համար:

Իրավական այդ նորմերը կարող են պարունակել պահանջներ, որոնք կարգելակեն ցանկալի պահանջմունքի բավարարումը: Այս դեպքում նորմի մեջ պարունակվող իրավական դրդապատճառը հակասության մեջ է մտնում պահանջմունքի բավարարման հետ կապված շարժառիթի հետ: Այս շարժառիթներից որ մեկը կհաղթահարի մարդու գիտակցության մեջ, զգալի չափով կապված է նրա մոտ ավելի վաղ (մարդու սոցիալացման ընթացքում) ձևավորված ներքին հրահանգից, հակումից դեպի իրավաբանորեն նշանակալի (իրավաչափ կամ ոչ իրավաչափ) վարքի տեսակը: Չէ՞ որ իրավունքի, իրավական թույլտվությունների և արգելքների հետ առնչվելիս մարդը մեծ մասամբ գործում է ոչ թե ինքնաբերաբար ծագած իրավական պահի ազդեցության տակ, այլ նրա մոտ իրավաբանորեն նշանակալից վարքի վերաբերյալ ձևավորված ներքին նպատադրույթին համապատասխան:

Նպատակադրույթի հասկացությունը սոցիոլոգիայի կարևորագույն կատեգորիաներից է: Նպատակադրության գործառույթը վարքի հոգեբանական մեխանիզմի մեջ կայանում է նախորդ փորձի հիման վրա կազմված վարքային պատրաստակամությունների (այսինքն վարքի որոշակի տարբերակ որդեգրելու պատրաստակամության ձևավորման մեջ): Մեր կողմից դիտարկվող և անհատի կողմից իրավաբանորեն նշանակալից վարքի այս կամ այն տարբերակի ընտրության հետ կապված իրավիճակում հետաքրքրություն է ներկայացնում նպատակադրույթների հատուկ տարատեսակը՝ այսպես կոչված սոցիալական նպատակադրույթը: Սոցիալական նպատակադրույթը նշանակում է անհատի՝ որպես որոշակի ընկերակցության (սոցիալական խմբի կամ ընդհանրապես հասարակության) անդամի կողմնորոշումը դեպի այս կամ այն արժեքները, որոնք հրահանգում են նրան համապատասխան միջավայրում ընդունված վարքի կանոններ:

Անհատի սոցիալական նպատակադրույթները կարող են լինել քաղաքական, իրավական, գաղափարախոսական, բարոյական, կրոնական և այլն: Անհատի իրավական նպատակադրույթը մարդու իրավական սոցիալացման արդյունքում ձևավորված նրա վարքային պատրաստակամությունն է (նախատրամա-

դրվածությունը) իրավունքի տեսակետից նշանակալից իրավաչափ կամ ոչ իրավաչափ վարքի հանդեպ:

Անհատի իրավական նպատակադրույքները հարկավոր է տարբերակել օրենսդրի (պետության) իրավական նպատակադրույքներից, որոնք արտահայտված են գործող իրավունքի նորմերում: Պետության իրավական նպատակադրույք-հրահանգավորումները, յուրացված լինելով անհատի կողմից, դառնում են անձնական իրավական նպատակադրույքների կորիզը: Այդպիսով պետության իրավական գաղափարախոսությունը միաձուլվում է անհատի իրավական հոգեբանության հետ, իսկ պետության իրավական նպատակադրույքները գաղափարախոսական կողմնորոշիչների ոլորտից անցնում են անհատի իրավական հոգեբանության հարթություն և իրագործվում են նրա վարքի մեջ: Իսկ եթե նման մերժեցում տեղի չի ունենում (այսինքն եթե պետության իրավական նպատակադրույքները չեն դառնում անհատի իրավական հոգեբանության մաս), ապա իր այս կամ այն պահանջմունքները բավարարել ձգտող մարդը բռնում է անիրավաչափ վարքի ուղին:

Մարդու մոտ իրավաչափ վարքին ուղղված հաստատուն նպատակադրույքների առկայությունը ետ է պահում նրան իրավունքի խախտումից նույնիսկ այն դեպքերում, երբ համապատասխան անիրավաչափ վարքը կարող էր նպաստել մարդու համար չափազանց կենսական պահանջմունքների բավարարմանը: Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ իրավաչափ վարքին ուղղված նպատակադրույքները իրենց բնույթով և սոցիալական նշանակության իրենց աստիճանով միասեռ չեն: Կախված վարքի իրավաչափ բնույթը բնորոշող հիմնական դրդապատճառից, իրավաբանական հետազոտություններում առանձնացվում են հետևյալ սոցիալական նպատակադրույքների տեսակները. 1) սկզբունքային (մարդը հետևում է իրավունքի պահանջներին, քանի որ կիսում է դրանք և հասկանում է իրավունքի և իրավակարգի արժեքը հասարակության համար), 2) պրագմատիկ (մարդը համարում է, որ իր համար ավելի շահեկան է կատարել իրավական պահանջները), 3) կոնֆորմ՝ հարմարվողական (հանրաճանաչ պահանջներին հետևելու սովորություն) և 4) ստիպողական (պատժի վախի վրա հիմնված)¹⁸⁹:

¹⁸⁹ См. **Корнев А.В.** Социология права. М., 2015, с. 268-269; **Малахов В.П.** Право в контексте форм

Ակնհայտ է, որ առավել հաստատուն ու կայուն բնույթ ունեն իրավաչափ վարքին ուղղված սկզբունքային նպատակադրույքները: Եվ հենց նման նպատակադրույքների ձևավորմանը պետք է միտված լինեն հասարակության և պետության՝ իրավունքի նորմերի իրականացման սոցիալական կառուցակարգի ստեղծմանն ու արդյունավետ գործողությանը նպատակաուղղված ջանքերը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կատարված հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա կարելի է ձևակերպել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Իրավունքի սոցիոլոգիական տեսությունը ձևավորվեց XIX դարի 2-րդ կեսին և տրամաբանորեն առավել ավարտուն ձև ստացավ 20-րդ դարում:

Ըստ այդ տեսության իրավունքը և օրենքը տարանջատվում են: Իրավունքն արտահայտվում է ոչ բնական իրավունքներում, ոչ էլ օրենքներում, այլ օրենքների իրականացման մեջ: Եթե օրենքը գտնվում է պատշաճի ոլորտում, ապա իրավունքը գոյի ոլորտում:

2. Հետևաբար «իրավունք» հասկացության ներքո ընկալվում է իրավաբանական գործողությունները, իրավաբանական պրակտիկան, իրավակարգը, օրենքների կիրառումը և այլն: Իրավունքը՝ ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց իրավահարաբերությունների սուբյեկտների իրական վարքագիծն է: Այստեղից էլ այս դոկտրինի այլ անվանումը՝ «կենդանի» իրավունքի տեսություն:

3. Այդպիսի «կենդանի» իրավունք ամենից առաջ ձևավորում են դատավորները իրավաբանական գործունեության ընթացքում: Նրանք «լրացնում են» օրենքները իրավունքով, կայացնելով համապատասխան որոշումներ և այդ դեպքում հանդես գալիս, որպես իրավաստեղծման սուբյեկտներ:

4. Իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի ընկալումը կողմնորոշում է իրավունքի իրականացմանը, գոյին, որտեղ այն ձեռք է բերում պրակտիկ իրականացում, հիմնավորված նշվում է հասարակական հարաբերությունների առավելությունը, որպես իրավական ձևի նկատմամբ բովանդակության, ինչպես նաև հիմնավորվում է տնտեսությունում պետական միջամտության սահմանափակման, ապակենտրոնացված կառավարման հայեցակարգը:

5. Ազատ իրավունքի տեսության նպատակն է ոչ միայն վերլուծել իրավական գործընթացը որպես սոցիալական իրականության փաստ, այլև ղեկավար ցուցումներ տալ դատավորին արդարադատության պահանջմունքների գրավոր օրենքի հարմարեցնելու վերաբերյալ:

Էրլիխը պարզաբանում է, որ ազատ որոշման հիմքն է հանդիսանում այն փաստը,

որ ոչ մի կանոն չի կարող արդար լինել բոլոր ժամանակների համար: Հետևաբար, արդարադատության կանոնների մի հսկա զանգված որոշվում է սոցիալական այն փոխվող պայմաններով, որոնց վերաբերյալ դրանք կիրառվում են: Սակայն, ճշտում է Էրլիխը, ազատ որոշում չի նշանակում կամայական որոշում, քանզի այն հենվում է արդարադատության սկզբունքների և ավանդույթների վրա: Դատավորի մասնագիտության բնորոշ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դատավորի որոշումը իրենից ներկայացնում է ոչ թե նրա անձնական կարծիքը, այլ հիմնված է այն կանոնների վրա, որոնք պարունակվում են իրավաբանական արձանագրությունների, կանոնադրությունների, դատական որոշումների, իրավաբանական գրականության մեջ: Արդարադատության իրականացումը միշտ էլ պարունակել է անձնական պահ, կապված դատավորի գործողությունների հետ, ինչը Էրլիխը համարում է դրական գործոն, քանի որ դատավորի անձը պետք է լինի բավականաչափ նշանակալի և հարգի, որպեսզի նրան կարելի լինի վստահել դատավորի գործառույթներ: Այսպիսով, ազատ որոշման գլխավոր իմաստը կազմում է ոչ թե օրենքի բովանդակությունը, այլ դատավորի ազատ հայեցողությունը:

6. «Ազատ իրավունքը» անհրաժեշտ է ոչ միայն ձևական իրավունքի անբավարարության պատճառով՝ այն պետք է ճանաչվի որպես գոյություն ունեցող փաստ, քանի որ երբ դատավորները ստեղծում են ձևական նոր իրավունք, ապա չի կարելի ասել, որ մինչև այդ պահը գոյություն չունեին տվյալ գործի հետ առնչվող ոչ մի իրավական նորմեր: Սոցիոլոգիական հետազոտությունները և հայեցակարգերը իրավունքի ոչ հեռու պատմության և ժամանակակից սոցիալական պայմանների մասին անհրաժեշտ իմացության շնորհիվ օգնում են նորաձին իրավունքի ձևավորմանը: Ցանկալի իրավունքի ձևավորումը տեղի է ունենում իրավական հարաբերությունների միջոցով, ինչը ենթադրում է օրենսդրի ակտերի հնարավոր բոլոր մեկնություններից այն կոնկրետ մեկնման ընտրությունը, որն նպաստում է տվյալ իրավաբանական ակտի նպատակին հասնելուն:

7. Իրավունքի բոլոր տեսությունների գերագույն խնդիրը Փաունդը համարում է սոցիալական ինժինեիրիան: Հանուն այդ նպատակի նա ձևակերպում և դասակարգում է հասարակական շահերը: Իրավական գործընթացը կայանում է այդ շահերի

հաշվեկշռման մեջ:

Իրավաբանորեն պաշտպանվող շահերը Փաուները բաժանում է երեք հիմնական խմբի, ա) հանրային շահերի բ) անհատական շահերի, գ) հասարակական շահերի: Հանրային շահերը ներառում են. 1) Նրա՝ որպես պետության 2) որպես հասարակական շահերի երաշխավորի: Անհատական շահերը կազմում են. 1) անձի շահերը, ինչպիսիններից են ֆիզիկական ամբողջականության պահպանումը, կամքի ազատությունը, վարկանիշը, կրոնի և կարծիքի ազատությունը, 2) ընտանեկան հարաբերությունների շահերը, ինչպիսիք են՝ ընտանիքի պաշտպանությունը, խնամքի վերաբերյալ հայցերը և ծնողների ու զավակների միջև իրավաբանական հարաբերությունները, 3) նյութական հարաբերությունները, ինչպիսիք են՝ սեփականության պաշտպանությունը, կտակի ազատությունը, ձեռներեցության և պայմանագրի ազատությունը: Հասարակական շահերն կազմում են. 1) ընդհանուր անվտանգությունը, 2) սոցիալական ինստիտուտների անվտանգությունը, 3) ընդհանուր բարոյականությունը, 4) հասարակական ռեսուրսների պաշտպանությունը՝ չարաշահումից, 5) ընդհանուր առաջադիմումը, 6) մարդու կյանքի պաշտպանությունը:

8. Մեր կարծիքով, իրավունքի հասկացության զարգացման առումով սոցիոլոգիական դպրոցի հիմնական ձեռքբերումներն են՝

ա) Իրավունքը որպես հասարակական փոխզիջումների միջոց,

բ) Իրավունքն ավելի լայն հասկացություն է քան, պետական իրավական կարգավորման նորմերի հանրագումարը,

գ) Իրավունքը որպես սոցիալական (հասարակական) վերահսկողության գործիք,

դ) Իրավունքը որպես օրինականացման (լեգիտիմացման) ապահովման միջոց,

ե) Իրավունքը կենդանի օրգանիզմ է և այն պետք է փնտրել ոչ թե գրքերում (գրված նորմեր) այլ հաս.

զ) Իրավունքը որպես հաստատված սոցիալական համակարգի պահպանման և բնականոն գործառնության միջոց,

է) Պետությունը ենթակա է իրավական նորմին, ինչպես նաև կազմակերպությունները և անհատները,

ը) Հենց սոցիալական համերաշխության նորմերն են կազմում այն օբյեկտիվ

իրավունքը, որը ենթակա չէ պետությանը, սակայն իրեն է ենթարկում պետությունը,

թ) Հասարակության մեջ իրավունքը հանդես է գալիս որես հավասարակշռող ուժ,

ժ) Իրավունքը հանդիսանում է սոցիալական զարգացման արդյունք և, միաժամանակ դրախթան,

9. Իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցի դրական կողմերից է նաև այն կանխադրույթը, ըստ որի՝ իրավական (դատական և վարչական) պրակտիկան կողմնորոշում է դեպի իրավունքի իրագործումը (իրացումը) հասարակական հարաբերություններում: Առավելևս, իրավունքի սոցիոլոգիական դպրոցը գերապատվությունը տալիս է կոնկրետ հասարակական հարաբերություններին՝ որպես բովանդակությանը, իսկ իրավական նորմը՝ որպես ձև՝ երկրորդական է:

10. Ազատ իրավունքի հայեցակարգը չափազանց մեծ լիազորություններ է տալիս դատավորներին: Դրանով իսկ այն ճանապարհ է հարթում դատական ակտերի կանխատեսության համար: Ասել, ինչպես էրլիխը, որ դատական որոշումը կամայական չէ հանդիսանում, քանի որ պայմանավորված է դատավարական ավանդույթներում, որոնք ամրագրված են նախկին ժամանակների դատական արձանագրություններում, որոշումներում, դատական որոշումներում իրավաբանական գրականության մեջ, նշանակում է անտեսել այն փաստը, որ այս ամենը մեկնվում և կիրառվում է ըստ դատավարի հայեցողության: Մեր կարծիքով, այս տեսությունը բառիս բուն իմաստով տեղափոխում է գլխավոր խնդիրը իրավունքի բովանդակությունից և էությունից դատավորների ճիշտ ընտրության հիմնախնդրի վրա:

11. Իրավունքի գործողության սոցիալական մեխանիզմը՝ սոցիոլոգիական գործոնների փոխգործակցության այն շղթան է, որի օգնությամբ կոնկրետ իրավական նորմի բովանդակությունը մարմնավորվում է այդ բովանդակությանը համապատասխանող մարդկանց իրավական վարքի մեջ: Երբ խոսում ենք իրավունքի գործողության սոցիալական կամ այլ (իրավաբանական, հոգեբանական) մեխանիզմի մասին, ապա կարևոր է նկատի ունենալ, որ գործ ունենք ոչ թե հասկացության, այլ ձևավոր արտահայտության հետ: Իրավունքը գործում է ոչ ինքնին. գործում են մարդիկ՝ իրավունքին համապատասխան կամ խախտելով այն:

12. Իրավունքի հանդեպ մարդու վերաբերմունքի հիմքում ընկած են նրա

արժեքային կողմնորոշումները: Որքան ամբողջականորեն է իրավունքը համապատասխանում հասարակության մեջ ընդունված սոցիալական արժեքներին, այնքան ավելի բարձր է նրա վարքն ու հեղինակությունը հասարակության մեջ և այնքան ավելի արդյունավետ է իրականացվում իրավական կարգավորումը: Նման իրավիճակներում ինքն՝ իրավունքը, մարդկանց կողմից գնահատվում է որպես կարևորագույն սոցիալական արժեքներից մեկը, իսկ իրավաչափ վարքը դառնում է հասարակության անդամների մեծամասնության ներքին պահանջմունք:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1) Մասնագիտական գրականություն (մենագրություններ)

1. **Գևորգ Պողոսյան**, Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին: Երևան, 2006, 376 էջ:
2. **Հարությունյան Գ.Գ.** Սահմանադրական մշտադիտարկում: Երևան, 2016, 352 էջ:
3. **Հարությունյան Մ.Ա.** Հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը: Երևան, 2014, 648 էջ:
4. **Ներսեսյանց Վ.Ս.** Յիվիլիզմի մանիֆեստը: Պոստսոցիալիզմը հավասարության, ազատության և արդարության համաշխարհային-պատմական առաջընթացում: Երևան, 2000, 83 էջ:
5. **Ներսեսյանց Վ.Ս.** Իրավագիտություն: Իրավունքի և պետության ընդհանուր տեսության դասընթացի ներածություն: Երևան. 2002, 284 էջ:
6. **Ներսեսյանց Վ.Ս.** Իրավունքի և պետության տեսություն: Երևան, 2001, 300 էջ:
7. Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ: Գիտ. խմբ. **Ա. Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան**, Երևան, 2014, 692 էջ:
8. **Վաղարշյան Ա.Գ.** Պետության և իրավունքի տեսություն - 1 (դասախոսություն): Երևան, 2010, 224 էջ:
9. **Վաղարշյան Ա.Գ.** Պետության և իրավունքի տեսություն - 2: Դասախոսություններ: Երևան, 2011, 448 էջ:
10. **Адыгезалова Г.А.** Социологическая юриспруденция США в XX веке. М., 2012, 270с.
11. Актуальные проблемы правовой теории государства. Под. ред. **В.П. Малахова и А.И. Клименко.** М., 2013, 183 с.
12. Актуальные проблемы теории государства и права. Под. ред. **А.И. Бастрыкина.** М., 2014, 471 с.
13. Актуальные проблемы теории государства и права. Под. ред. **М.В. Баранова, О.Б. Купцова.** М., 2012, 368 с..
14. **Алексеев Н.Н.** Основы философии права. С.-Пб., 1998. СПЮИ. 216 с.

15. **Алексеев С.С.** Восхождение к праву. М., 2001- Норма. 752 с.
16. **Алексеев С.С.** Общая теория права. В 2 томах. М., 1981 - 1982. Высшая школа.
17. **Алексеев С.С.** Общие теоретические проблемы системы советского права. М., 1961. Мысль. 187 с.
18. **Алексеев С.С.** Право на пороге нового тысячелетия. М., 2000. Статут. 256 с.
19. **Алексеев С.С.** Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999. Норма. 712 с.
20. Американская социологическая мысль: **Р. Мертон, Дж. Мил, Т. Парсонс, А. Шюц**, М., 1994, 572 с.
21. **Байтин М.И.** Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2005. 544 с.
22. **Барак А.** Судейское усмотрение. М., 1999. Норма. 376 с.
23. **Баранов В.М.** Теневое право. Нижний Новгород, 2002. НА МВД РФ. 165 с.
24. **Бачинин В.А.** Энциклопедия философии и социологии права. СПб., 2006, 1093 с.
25. **Бержель Ж.Л.** Общая теория права. М., 2000. Нота Бене. 576 с.
26. **Берман Г.** Западная традиция права: эпоха формирования. М.; 1997. Прогресс. 624 с.
27. **Варданян Г.К.** Социологическая теория права. М., 2007, 439 с.
28. **Вебер М.** Избранные произведения. М., 784 с.
29. **Венгеров А.Б.** Теория государства и права. М., 2000. Норма. 405 с.
30. **Глущенко В.В.** Теория государства и права. Системно-управленческий подход. С Железнодорожный, 2000. ООО НГЦ «Крылья». 416 с.
31. **Графский В.Г.** История политических и правовых учений. М., 2007, 608 с.
32. **Гревцов Ю. И., Козлихин И. Ю.** Энциклопедия права. СПб., 2008, 772с.
33. **Гревцов Ю.И.** Социология права. СПб., 2001, 312 с.
34. **Денис Ллойд.** Идея права. М., 2002, 416 с.
35. **Дробышевский С.А.** История политических и правовых учений. Основные классические идеи. 2-е изд. М., 2007, 592 с.
36. **Дюги Леон,** Конституционное право. Общая теория государства. М., 2013.

37. **Дюркгейм Э.О.** Социология: Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008, 634с.
38. **Жоль К.К.** Философия и социология права. М., 2005, 415 с.
39. **Жуков В.Н.** Философия и социология права: опыт плюралистического подхода. М., 2013, 288 с.
40. **Захарцев С.И.** Некоторые проблемы теории и философии права. М., 2014, 208с.
41. **Зорькин В. Д.** Право в условиях глобальных перемен. М., 2013, 496 с.
42. **Зорькин В.Д.** Цивилизация права и развитие России. М., 2015, 320 с.
43. **Иванников И.А.** История философии права. М., 2014, 280 с.
44. **Иеринг Р.Ф.** Избранные труды. Том 1. СПб., 2006, 618 с.
45. **Иеринг Р.Ф.** Избранные труды. Том 2. СПб., 2006, 547 с.
46. **Ильин И.А.** О сущности правосознания. М., 1993. Парогъ. 235 с.
47. История политических и правовых учений. М., 1989, 448 с.
48. История политических и правовых учений. Учебник. 4-е изд. Под ред. **В.С. Нерсисянца**. М., 2004, 944 с.
49. **Карбонье Ж.** Юридическая социология. М., 346 с.
50. **Кашкин С.Ю., Четверников А.О.** Основы интеграционного права. М., 2015, с.
51. **Керимов Д.А.** Методология права. М., 2005. Аванта +. 560 с.
52. **Керимов Д.А.** Философские основания политико-правовых исследований. М., 1986. Мысль. 324 с.
53. **Керимов Д.А.** Философские проблемы права. М., 1972. Мысль. 472 с.
54. **Кистяковский Б.А.** Философия и социология права. СПб., 1998. Лань, 384 с.
55. **Козлихин И.Ю., Поляков А.В., Тимошина Е.В.** История политических и правовых учений. СПб., 2007, 856 с.
56. **Корнев А.В.** Социология права. М., 2015, 336 с.
57. **Кудрявцев В.Н., Казимурчук В.П.** Современная социальная права. М., 1995, 297с.
58. **Лазарев В.В.** Общая теория государства и права. М., 1994. Юрист. 360 с.
59. **Лазарев В.В.** Теория государства и права (актуальные проблемы). Учебное пособие. М., 1992. Юристь. 234 с.

60. **Лапаева В. В.** Социология права. М., 2008, 336 с.
61. **Лапаева В.В.** Социология права. 2-е изд., М., 2008, 336 с.
62. **Лившиц Р.З.** Теория права. М., 1994. Бек. 224 с.
63. **Малахов В.П.** Право в контексте форм общественного сознания. Принцип правопонимания. М., 2015. 159 с.
64. **Малахов В.П.** Философия права. М., 2001. Инфра М. 118 с.
65. **Малинова И.П.** Философия права и юридическая герменевтика. М., 2014, 176 с.
66. **Мальцев Г.В.** Понимание права. Подходы и проблемы. М., 1999. Норма. 419 с.
67. **Мальцев Г.В.** Социальные основания права. М., 2007, 800 с.
68. **Марченко М.Н.** Тенденции развития права в современном мире. М., 2015. 376 с.
69. **Марчук В.П.** “Свободное право” в буржуазной юриспруденции. Критика концепций. **Е.Эрлиха.** Киев, 187 с.
70. **Матузов Й.И., Малько А.В.** Теория государства и права. М., 2001. Юрист. 512 с.
71. **Нерсисянц В.С.** Общая теория права и государства. М., 1999. Норма. 552 с.
72. **Нерсисянц В.С.** Философия права. М., 2006, Норма. 848 с.
73. **Нерсисянц В.С.** Гегелевская философия права. М., 1974, 286 с.
74. Общая теория права. Курс лекций / Под ред. **В.К. Бабаева.** Н. Новгород, 1993. 544 с.
75. Общая теория государства и права /Под ред. **М.Н. Марченко.** Том 2. М., 1998. Зерцало. 640 с.
76. Общая теория права и государства /Под ред. **В.В. Лазарева.** М., 1994. Кишет. 360 с.
77. **Ориу Морис.** Основы публичного права. М., 2013, 574 с.
78. **Парсонс Т.** Система современных обществ. М., 1998. 347 с.
79. **Поляков А.В.** Общая теория права. СПб., 2004. 864 с.
80. **Поляков А.В., Тимошина Е.В.** Общая теория права. СПб., 2005. 472 с.
81. Проблемы общей теории права и государства /Под ред. **В.С. Нерсисянца.** М., 1999. Норма. 832 с.
82. Проблемы теории государства и права /Под ред. **М.Н. Марченко.** М., 1999.

Перспектив. 504 с.

83. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. М., 1996. ИГЛ РАН. 90 с.
84. **Скурко Е.В.** Философия права и правовая жизнь. М., 2011, 176 с.
85. Современное правопонимание. Курс лекций. Отв. ред. **М.Н. Марченко.** М., 2016, 368 с.
86. **Сорокина Ю.В.** Актуальные проблемы теории и философии права. М., 2013, 304с.
87. Социология права /Под ред. **В.М. Сырых.** М., 2001. Юстицинформ. 480 с.
88. Социология права, Курс лекций. Том 1, Отв. ред. **М.Н. Марченко.** М., 2015, 368с.
89. Социология права, Курс лекций. Том 2, Отв. ред. **М.Н. Марченко.** М., 2015, 344с.
90. **Сырых В.М.** Логические основания общей теории права. М., 2000. Юстицинформ. 528 с.
91. **Сырых В.М.** Социология права. М., 2001, 480 с.
92. **Сырых В.М.** Теория государства и права. М., 1999. Былина. 512 с.
93. Теория государства и права / Под ред. **А.И. Денисова.** М., 1980. Юридическая литература. 432 с.
94. Теория государства и права / Под ред. **К.А. Мокичева.** М., 1970. Юридическая литература. 632 с.
95. Теория государства и права / Под ред. **Н.И. Матузова.** М., 1997. 488 с.
96. Теория государства и права /Под ред. **В.К. Бабаева.** М., 1999. Бек. 432 с.
97. Теория государства и права /Под ред. **В.М. Корельского, В.Д. Перевалова.** -М., 2000. Зерцало. 485 с.
98. Теория государства и права /Под ред. **Н.Г. Александрова.** М., 1968. Юридическая литература. 640 с.
99. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. **Н.И. Матузова, А.В. Малько.** М., 2001. Юрист. 776 с.
100. Теория государства и права. Философия права /Под ред. **А.М. Ломоносова.** Йошкар-Ола, 1999. 75 с.

101. Философия права. Том 2. Отв. ред. **М.Н. Марченко**. М., 2011, 512 с.
102. **Честнов И.Л.** Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. СПб., 2002. Алетейя. 164 с.
103. Чистое учение о праве **Г. Кельзена**. Вып. 1.М., 1987. ИНИОН АН СССР. 264 с.
104. **Шагиева Р.В.** Актуальные проблемы права. М., 2014, 192 с.
105. **Шершеневич Г.Ф.** История философии права. СПб., 2001. Лань. 528 с.
106. **Эпифанова Е.В., Павлисова Т.Е.** Государственно-правовые концепции: история и современность. М., 2012, 440 с.
107. **Явич Л.С.** Общая теория права. Л., 1976. Наука. 287 с.
108. **Явич Л.С.** Сущность права. Л., Наука. 1985, 264 с.
109. **Яковлев А.М.** Социальная структура общества и права. М., 2015, с. 16-17.

2) Գիտական հոդվածներ

1. **Байтин М.И.** О современном нормативном понимании права. // Журнал российского права. - № 1. -1999. С. 5 -14.
2. **Гайденок П.П.** Проблема рациональности на исходе XX века // Вопросы философии. - 1991. - № 6. - С. 100 - 112.
3. **Графский В.Г.** Интегральная (общая, синтезированная) юриспруденция как теоретическое и практическое задание. – В. Кн. Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца**. М., 2006, с. 140-165.
4. **Графский В.Г.** Общая теория права П. Сорокина: на пути к интегральному (синтезированному) правосознанию // Государство и право. - 2001. -№ 1. -С. 5.
5. **Гревцов Ю.И.** Социология права. Статус. Предмет. Метод./ Правоведение. -1996.- Хо 1. С. 34-40.
6. **Керимов Д.А.** Социология и правоведение // Государство и право. - 1999. № 8. С. 84- 89.
7. **Козлихин И.Ю.** Позитивизм и естественное право // Государство и право. 2001. №3. С. 5- 12.

8. **Козлихин И.Ю.** Право, закон и власть в современной России. – В кн Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца**. М., 2006, с. 62-74.
9. **Кудрявцев В.Н.** О правопонимании и законности. // Государство и право. – № 3. – 1994. С. 12-24.
10. **Лазарев В.В.** Поиск права. – «Журнал российского права», .-№7, 2004, 3-14.
11. **Лукашева Е.А.** Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – № 4. – 1975. С. 12 - 26.
12. **Малахов В.** Герменевтика и традиция. //Логос. – 1999. – № 1 – С. 3 - 10.
13. **Малько А.В.** «Правовая жизнь» как важнейшая категория юриспруденции // Журнал российского права. – 2000. – № 2. – С- 50 - 60.
14. **Малько А.В.** Категория «правовая жизнь»: проблемы становления // Государство и право. 2001. – № 5. – С. 12-19.
15. **Мартышин И.В.** Несколько тезисов о перспективах правового государства в России // Государство и право. – 1996. – № 5 – С. 3 - 13.
16. **Мартышин О.В.** Совместимы ли основные типии понимания права? – Государство и право. – 2003. – № 6 – С. 13-21.
17. Основные концепции права и государства в современной России // Государство и право. – 2003. – № 5. – С.5-33.
18. **Поляков А.В.** Онтологическая концепция права: опыт осмысления // Право и политика. – 2000. – № 6. – С. 12 - 19.
19. **Поляков А.В.** Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения // Правоведение. – 2000. – № 2.- С. 23 - 30.
20. **Поляков А.В.** Российская теоретико-правовая мысль: опыт прошлого и перспективы на будущее. – В кн. Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца**. М., 2006, с. 86-121.
21. **Поляков А.В.** Теория государства и права на рубеже веков: проблемы и перспективы // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 4 - 10.

22. Реалистический позитивизм: в поисках интегративного типа правопонимания. // Государство и право. - 2005. - № 10. - С. 104-112.
23. **Рогозина Е.О.** Социология и право. / В кн. Герценовские чтения 2000: актуальные проблемы политологии и социологии. С.-Пб., 2000. С. 34 - 45.
24. **Толстик В.А.** От плюрализма правопонимания к борьбе за содержания права. // Государство и право. - 2009. - № 11. - С.85-89.
25. **Чиркин В.Е.** Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право // Право и политика. - 2000. - № 8. С. 4 - 12.

3) Ատենախոսություններ և սեղմագրեր

1. **Ստեփանյան Հ.Մ.** Իրավունքի ֆենոմենոլոգիական տեսության հիմնախնդիրները: Սեղմագիր իրավ. գիտ. դոկ. Երևան, 2008, 37 էջ:
2. **Верещагина А.Д.** Механизм взаимодействия права и политики современной России (теоретико-правовой аспект): Автореферат дисс. ... к.ю.н, М., 2000. 36 с.
3. **Верховодов Е.В.** Генезис теории естественного права в Западной Европе. Дисс. ... к.ю.н. Нижний Новгород, 2001. 185 с.
4. **Гусейнов А.И.** Право как феномен культуры. Автореферат дисс... д.ю.н. М., 2007,35 с.
5. **Евдеева Н.В.** Интегративные теории правопонимания в современной России. Диссертация к.ю.н. Н.Новгород, 2005, 176 с.
6. **Касаева Т. Г.** Реалистическая школа права и современность. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. М., 2008, 23 с.
7. **Марчук В.П.** Идея “Свободное право” в концепции **Е.Эрлиха** и их роль в буржуазной юриспруденции. Автореферат дисс. ... к.ю.н.. Киев, 1971, 23 с.
8. **Першина И.В.** Интерес в праве. Дисс.... к.ю.н. Нижний Новгород, 2002. 181с.
9. **Поляков А.В.** Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование). Дисс. ... д.ю.н. в виде научного доклада. Спб., 2002. 94 с.
10. **Попов В.И.** Правопонимание в советской юридической науке. . Дисс.... к.ю.н. М., 2001, 176 с.

11. **Румянцева В.Г.** Социологическая юриспруденция в творчестве **Р. Фон Иеринга, С.А. Муромцева, Е. Эрлиха, Р. Паунда.** Автореферат дисс. ... к.ю.н.. СПб., 2002, 162с.
12. **Шундигов К.В.** Цели и средства в праве (общетеоретический аспект): Автореферат дисс. ... к.ю.н. Саратов, 1999. 32 с.

4) Օտար լեզուներով

1. **Ehrlich E.** Recht und Leben. 1967, 283 p.
2. **Frank J.** Law and the Modern Mind. 1930, 416 p.
3. **Holmes O.V.** The Path of the Law. 1897 // Collected Legal Papers. 1921, 142-156 p.
4. **Pound R.** Jurisprudence. Vol. 1-5. West Publishing Company. 1959.
5. **Pound R.** Social Through Law. New Haven, 1942, 574 p.